

ΚΩΣΤΑ ΑΞΕΛΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ

67. υπεροσκειω
= υπερεσκειω
ecultentiel
existentialiste

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΑΡΓ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1952

en le 31/1/24

ἐλένησ@
γιώργος
· βκχ'
δωρο κ.
δασκάλει

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ:

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΟΥ-

ΣΤΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Πορεία και Προσανατολισμός	σ. 9
--	------

Α. ΦΟΙΤΗΤΙΚΑ

1. 'Η Ισορροπήσή μας	» 17
2. Γύρω από τη βιοθεωρία	» 20
3. Δημοκρατική παιδεία σ' ἐλεύθερη πολιτεία	» 24

Β. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

1. 'Ηράκλειτος	» 32
2. Γιατί στρεφόμαστε πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς;	» 36
3. 'Αρχαία 'Ελλάδα καὶ Εὐρώπη	» 49

Γ. ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Σύγχρονη θεωρία φιλοσοφίας	» 73
2. Marx καὶ Freud	» 77
3. Εὐρωπαϊκὸς Μηδενισμὸς	» 105

Βιβλιογραφία	» 125
------------------------	-------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

«Η φιλοσοφία έχει για σκοπό: σκεπτόμενη και εν-
νοώντας, να συλλάβει την αλήθεια και όχι να ανα-
γνωρίσει πώς τίποτα δεν μπορεί να γνωρίσει· εν τού-
τοις αναγνωρίζει πώς ή αληθινή αλήθεια δεν μπορεί
να γίνει γνωστή, παρά μόνο ή χρονική και πεπερασμένη
αλήθεια (δηλαδή μία αλήθεια που είναι σύγχρονα και
άναληθής)· τέλος, πώς στην ιστορία της φιλοσοφίας
βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την ίδια τη φιλοσοφία».

Ἀπό την Εισαγωγή της «Ιστο-
ρίας της Φιλοσοφίας» του HEGEL.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

Τὰ σημειώματα, ἄρθρα, μελετήματα καὶ δοκίμια πὺν συγ-
κροτοῦν αὐτὲς τὶς φιλοσοφικὲς δοκίμους ἐκφράζου-
μιὰν ἐνότητα στὴν πορεία τους καὶ ἀναζητᾶνε ἕναν προ-
σανατολισμό.

Τὰ γραφτὰ τῆς φοιτητικῆς περιόδου (γραμ-
μένα καὶ δημοσιευμένα στὴν Ἀθήνα, τὸ 1945) φέρουν σὲ φῶς
μιὰ κυριαρχικὴ ἐφηβικὴ ἀνησυχία ἐνὸς νέου ἀνθρώπου, πὺν ξε-
κόβοντας ἀπὸ ἕναν παλιὸ κόσμο—καὶ κόσμο του, πιστεύει πῶς
μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἰσορροπία καὶ νὰ ἐντάξει τὴ ζωὴ του
μέσα σὲ μιὰ βιοθεωρία πὺν νὰ δικαιώνεται καὶ νὰ γίνεται
πράξη—στὸ σίβω μιᾶς ἐλεύθερης καὶ δημοκρατικῆς πολιτείας,
ἔστω καὶ ἂν ὁ δρόμος πρὸς αὐτὴ τὴν Πολιτεία περνᾶει
ἀπὸ τὴ βίαιη κοινωνικὴ διαλεκτικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνατρο-
πῆς. Φανερόνεται ἐδῶ μιὰ βαθύτατη ἀγωνία καὶ μιὰ ἀγωνιστι-
κώτατη αἰσιοδοξία, καθὼς καὶ μιὰ γεμάτη πίστη μέριμνα γιὰ τὴν
Παιδεία, καὶ διατυπώνεται τὸ αἷτημα τῆς δημοκρατικῆς παι-
δείας σ' ἐλεύθερη πολιτεία. Τὰ γραφτὰ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τὰ χα-
ρακτηρίζει ἀκόμα ἡ ἀνάγκη τῆς συζήτησης καὶ τοῦ δια-
λόγου, διαλόγου μὲ ἄλλους νέους, ὅμοιους ἢ διάφορους, δια-
λόγου μὲ μεγαλύτερους, σύμμαχους ἢ ἀνταγωνιστές· καὶ ἡ συναί-
σθησι τῶν ὁρίων καὶ τῆς ἀποτυχίας τοῦ διαλόγου δὲν κλονίζει
τὴν πίστη στὴν πορεία, τὴν πεποίθησι στὴ σωστότητα τοῦ προσ-
ανατολισμοῦ.

Ὁ κόσμος τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας στέκεται πάντα
φωτεινός, γιὰ ἕνα νέο καὶ πορευόμενο ἄνθρωπο, γιὰτὶ ἀποτελεῖ
ἕνα σταθερὸ προσανατολισμό. Ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Ἡρά-
κλειτου, πρῶτου ἐκφραστῆ μιᾶς ρωμαλέας καὶ μεταφυσικῆς
διαλεκτικῆς, γίνεται βασικὸ δρόσημο· οἱ σχέσεις διαλόγου θε-
μελιώνονται μέσα στὸ παρόν, μὲ μιὰ μορφή τοῦ παρελθόντος—
καὶ προεκτείνονται πρὸς τὸ μέλλον. Ὁ ἔφηβος γίνεται ἄντρας

μορφισμός

εὐμενισμός

305 και στρέφει τὰ μάτια του πρὸς τὴν ἴδια του τὴν προβληματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων καὶ παίρνει τὴν ἀπόφαση νὰ ρωτήσῃ τὰ ἐρωτήματά του. Τὸ ἐρώτημα: γιατί στρεφόμεσθε πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς; μετατρέπεται σὲ βῆμα γιὰ ἐρευνα καὶ περιμένει νὰ πάρῃ ἀπάντηση, μέσα ἀπὸ τὸ ἀντίκρουσμα μιᾶς ολόκληρης πορείας. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, οἱ μορφὲς καὶ τὰ φιλοσοφήματα τῶν Προσοφιστῶν ἀποτελοῦν λιγώτερο μονοσήμαντες, δογματικὲς καὶ ἐξηγήσιμες ἰδέες ἢ πραγματικότητες, ἀλλὰ κύρια καὶ οὐσιαστικὰ σύμβολα τῆς μεταφυσικῆς, σημεῖα ἐπικοινωνίας, ἄξονες προσανατολισμοῦ. Καθὼς ὅμως ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα φωτίζεται σήμερον ἐρευνητικὰ μὲ τὰ φῶτα τῆς Μοντέρνας Εὐρώπης, ἔπρεπε μέσα στὶς σχέσεις τοῦ διαλόγου Ἑλλάδας - Εὐρώπης νὰ κάνουμε νὰ εἰσχωρήσῃ καὶ ὁ δικὸς μας φιλοσοφικὸς διάλογος, τόσο μὲ τὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ μὲ τὴν Εὐρώπην, μὲ τὴ συνείδηση πὼς οἱ ἀρχαῖοι ἢ οἱ μοντέρνοι θὰ μᾶς ἀπαντήσουν ἀνάλογα μὲ τὰ ἐρωτήματα ποὺ τοὺς θέσαμε, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ συναντήσουμε ἀνέλπιστες ἀπαντήσεις.

Κινιόμαστε σήμερον μέσα στὸν κόσμον τῆς μοντέρνας φιλοσοφίας· χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐδῶ μιὰ μακριὰ πορεία, πορεία τῆς ἴδιας τῆς νεώτερης φιλοσοφίας καὶ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ αὐθεντικὰ προσπαθεῖ νὰ φιλοσοφήσῃ. Ἡ συνθετικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Hegel θέλει νὰ συνδεθῇ μὲ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἡράκλειτου καί, ξεπερνώντας τὶς ἀντιθέσεις, χτίζει ἓνα τεράστιο συστηματικὸ φιλοσοφικὸ οἰκοδόμημα, ἐμπνευμένο ἀπὸ τὸ Λόγον. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ «ἀνατρέπει» ὁ Marx, μετατρέποντας τὴ διαλεκτικὴ σὲ κοινωνικὴ, ἱστορικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἰδεολογικὴ κίνηση, θεμελιώνοντας μὲ μεγαλοφυῆ τρόπο μιὰ σύγχρονὴ ἀντιμεταφυσικὴ μεταφυσικὴ. Σ' αὐτὸ τὸ σταθμὸ τῆς πορείας, τόσο ἡ γενικώτερη φιλοσοφικὴ συνείδηση ὅσο καὶ τὸ εἰδικὸ ἄτομον ποὺ φιλοσοφεῖ, πιστεύουν πὼς δόθηκαν τελικὲς ἀπαντήσεις, πὼς ὁ Ἄνθρωπος ἐντάσσεται ἐπαναστατικὰ-ἁρμονικὰ μέσα στὴν Παγκόσμια Ἱστορία. Νέες ὅμως ἀντινομίες καὶ ἀντιφάσεις, νέα προβλήματα ἐνσκήπτουν, ὅταν ἀκούγεται ἡ κραυγὴ τοῦ Nietz-

sche—«ὁ θεὸς πέθανε», γιὰ τὸν σκότωσαν οἱ ἄνθρωποι καὶ πὼς ὁ ἄνθρωπος δυσκολώτατα ζεῖ σὰν ἄνθρωπος μόνον, ἐνῶ τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερανθρώπου μένει ἀνοιχτό. Οὔτε ἡ θέληση τῆς δυνάμεις στεριώνει τὸν Ἄνθρωπον καὶ τὴν Παγκόσμια Ἱστορία, οὔτε καὶ τὸ ὑποκείμενον περιέχεται οὐσιαστικὰ σ' ἓνα ἀντικειμενικώτερον περιέχον. Ἀτομικὴ καὶ ἱστορικὴ ζωὴ ἐμφανίζονται σὰν τραγικὰ διασχισμένες— σήμανε ἡ ὥρα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ. Ἀντίστοιχη στὴν προσπάθεια τοῦ Marx νὰ ἐξυγιάνῃ τὴν Ἱστορία παρουσιάζεται ἡ ψυχανάλυση τοῦ Freud, ποὺ θέλει νὰ θεραπεύσῃ τὸν Ἄνθρωπον ποὺ πάσχει καὶ σὰν ἄτομον καὶ σὰ μέλος ἑνὸς πολιτισμοῦ. Ἡ οἰκουμενικὴ ἐγκυκλοπαιδικὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel γίνεται ἱστορικοπολιτικὴ διαλεκτικὴ στὸ Marx, προβληματικὴ καὶ τραγικὴ στὸ Nietzsche, ψυχολογικὰ ἀναλυτικὴ στὸ Freud. Τώρα πιά τὸ πρόβλημα τοῦ μηδενισμοῦ πρέπει ν' ἀντικρύζεται σὰν πραγματικότητες καὶ κίνδυνος ἀπὸ τὴ φιλοσοφημένη ὑπαρξὴ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Ἡ συνείδηση τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς τῆς ἀένης κίνησης καὶ μεταλλαγῆς ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ, πρέπει νὰ θέλῃ νὰ μένῃ ἀγρυπνῇ καὶ νὰ ξέρεῖ πὼς τὸ τελικὸ τέρας δὲν εἶναι ὁρατό· ἡ συνείδηση ὅμως αὐτὴ πρέπει νὰ περιέχει καὶ τὴν ὑψιστὴ ἐπίγνωση, πὼς καὶ ὁ ἄνθρωπος κινεῖται, καὶ πὼς τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας του μένει ἀνοιχτό: μεταφυσικὸ ζῶον εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἢ κινεῖται σὰν τμῆμα ἑνὸς τεχνογραφειοκρατικοῦ κόσμου· τὸ πρόβλημα αὐτὸ γίνεται τόσο πιὸ πολύπλοκο ὅσο προσπαθοῦμε νὰ δοῦμε τὸν ἄνθρωπον, σὰ μεταφυσικὸ ζῶον, νὰ βαδίζει τὸ δρόμον τῆς τεχνογραφειοκρατικῆς ἀνάπτυξης, καὶ ἀντίστοιχα, ὅταν βλέπουμε τὴν τεχνογραφειοκρατικὴ ἀνάπτυξιν ἀνίκανη νὰ ἀναιρέσῃ τελείως τὸ μεταφυσικὸ ζῶον. Θὰ μπορέσῃ ὁ Ἄνθρωπος μὲ τὴν Ἱστορίαν του νὰ γίνῃ κυρίαρχος τοῦ Κόσμου καὶ νὰ ὑποτάξῃ στὴ θεληματικὴν του Σκέψιν καὶ Πράξιν, Ὑλὴν καὶ Ἐνέργειαν, Ζωὴν καὶ Συνείδησιν; ἢ ἀντίθετα, ἡ Ζωὴ, ἡ Ἱστορία καὶ ἡ Συνείδηση ποὺ ἀναπτύσσονται στὸν πλανήτη μας δὲν κάνουν παρὰ νὰ τείνουν στὴν ὁριστικὴν αὐτοαναίρεσιν, δίνοντας ἢ μὴ δίνοντας τὴ θέσιν τοὺς σὲ ἄλλα διαφορετικὰ φαινόμενα καὶ ὄντα; ἢ μήπως.

ΕΩΗ/ΕΩΗ

ή σύνδεση του μεταφυσικού με το θετικιστικό μένει πάντα δια-
λεχτική, γιατί το ένα εἰσχωρεῖ στο ἄλλο καὶ κάθε ἀποτέλεσμα
ἀνατρέπεται χάρι στην ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας του τῆς ρίζας, δίνον-
τας διέξοδο σὲ μιὰ ἄλλη προοπτική;

Οἱ φιλοσοφικὲς αὐτὲς δοκιμὲς ἀρχίζουν με τὴν ἀναζήτηση
τῆς θέσης τῆς ἰσορροπίας, περνᾶνε στὴν τραγικὴ ἀρνηση αὐτῆς
τῆς θέσης καὶ σκύβουν πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ μηδενισμοῦ. Οἱ
φιλοσοφικὲς αὐτὲς δοκιμὲς ξεκινᾶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, μετα-
τρέπουν τὴ δογματικὴ του ἀντιμετώπιση σὲ ἔρευνα πάνω στὴ ση-
μασία τῶν Προσωκρατικῶν καὶ σκέφτονται μαζί με τοὺς Hegel,
Marx, Nietzsche, Freud. Οἱ φιλοσοφικὲς αὐτὲς δοκιμὲς πορεύ-
ονται ἀπὸ μιὰ κλειστὴ φιλοσοφικὴ στάση (σταθμὸ μιᾶς προηγού-
μενης ἤδη πορείας), ποὺ θεωρήθηκε σὰ μοναδικὴ σύγχρονη θεω-
ρητικὴ καὶ πρακτικὴ φιλοσοφία, στὸ πρόβλημα τῆς ἀναζήτησης
τοῦ δρόμου, στὴν ἀναζήτηση τοῦ διαλόγου. Ἐκφράζουν ἔτσι μιὰ
πορεία καὶ ἐρευνᾶνε γιὰ ἓναν προσανατολισμό στὴ διάρ-
κεια αὐτῆς τῆς πορείας πολλοὶ σταθμοὶ
ξεπερνιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους, δεύτερες
φάσεις ἀντιφάσκουν σὲ πρώτες στὴν πορεία αὐτὴ συναντιοῦνται,
μερικὲς φορές, τὰ βήματα τῆς μοντέρνας φιλοσοφικῆς σκέψης με
τὰ βήματα τοῦ συγγραφέα τῶν «δοκιμῶν».

Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πρέπει νὰ τείνει σὲ μιὰ ἐνέργεια,
ποὺ νὰ συνδέει τὴ γνώση με τὸ γίνεσθαι, τὴν ἀπόγνωση με τὴν
ἐπίγνωση· ἡ τέτοια ἐνέργεια θὰ συσφίξει τὶς σχέσεις τοῦ προσω-
πικοῦ στοχαστῆ με τὴ γενικώτερη οἰκουμενικότητα· στὸ σημεῖο
τῆς δεσμευτικῆς συνάντησης τῆς ἀτομικότητας καὶ τῆς οἰκουμενι-
κότητας, στὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ ἐνώνει περιέχον καὶ περιεχόμενο,
τοποθετεῖται καὶ τὸ ἐρώτημα: «τί ἐστὶν ἀλήθεια;». Ἡ φιλοσο-
φικὴ σκέψη ἔχει παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον· ἀκόμα καὶ μετὰ
τὸ τέλος τῶν μεγάλων ἐγκυκλοπαιδικῶν φιλοσοφικῶν συστημά-
των, οἱ δυνατότητές της μένουν ἀνοιχτές—ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος
ζεῖ, μιλάει καὶ προσπαθεῖ νὰ σκέφτεται. Ἡ συνείδηση τῆς ἀδυ-
νατότητας οἰκοδόμησης κλειστῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δὲν
πρέπει νὰ ὀδηγεῖ σὲ παραίτηση τῆ φιλοσοφικῆς σκέψης· μέσα ἀπὸ

τὶς πιὸ τεράστιες δυσκολίες (θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς), αὐτὴ
πρέπει νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξερευνᾷ τὶς διαστάσεις τοῦ Λόγου καὶ
τοῦ Κόσμου, τοῦ Ἀνθρώπου, τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Τέχνης.
Κέντρο αὐτῶν τῶν δοκιμῶν φιλοσοφικῆς σκέψης ἀποτελεῖ ὁ Ἀν-
θρώπος καὶ ἡ Ἱστορία· παροδικὰ ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα
τοῦ Λόγου καὶ τὸ καίριο πρόβλημα τῆς λογικῆς διαδικασίας τῆς
φιλοσοφικῆς σκέψης· λείπει ἡ κοσμικὴ σκέψη τοῦ Κόσμου καὶ
τὸ βαθιὰ σοβαρώτερο ἀντίκρουσμα τῆς Τέχνης. Κάθε ἐκφραζόμε-
νος στοχασμὸς πραγματοποιεῖ τὴν κυριολεκτικὰ ἀδιάσπαστη ἐνό-
τητα μορφῆς καὶ περιεχομένου, καὶ πρέπει νὰ μορφοποιεῖ ἓνα
νόημα, δείχνοντας τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῆς ἐκφράζουσας
μορφῆς· οἱ σημαντικὲς ἐλλείψεις τῶν δοκι-
μῶν αὐτῶν δὲν ἀφοροῦν μόνο τὸ περιεχό-
μενο, ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο τὸν τρόπο
ἐκφράσεως τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ—
αὐτὸ ποὺ λέγεται style, τὸ κέντρο ἐκεῖνο ποὺ συγκεντρώνει τὴ
γλῶσσα, τὸ γράψιμο καὶ τὸ στοχασμό.

Ἐγραψα τὰ γραφτὰ ποὺ ἀκολουθοῦνε στὴν Ἀθήνα, τὸ
1945, καὶ στὸ Παρίσι, τὸ 1951· συνδέονται με τοὺς πολιτιστι-
κοὺς κύκλους τῆς Ἀρχαίας καὶ Νέας Ἑλλάδας, τῆς Γερμανίας
καὶ τῆς Γαλλίας.—Ἀναγνωρίζω ἀκόμα μιὰ ὀρισμένη, ἂν καὶ ἀνα-
πλασμένη, ἐκλεκτικὴ συγγένεια καὶ σχέση, με δυὸ μορφές, δυὸ
γυναικείων μυθιστορημάτων, ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν Ἀθήνα·
στὸ «Contre - Temps» (1947), τῆς Μιμίκας Κρανάκη, ὑπάρχει
ἡ πρακτικὴ, τετράγωνη, ἀφελὴς καὶ κυνικὴ, «μηδενιστικὴ» μορ-
φή ἑνὸς μυθιστορηματικοῦ ἥρωα, στὸν «Ἄλλο Ἀλέξανδρος»
(1950), τῆς Μαργαρίτας Λυμπεράκη, παρουσιάζεται ἓνας μυθι-
στορηματικὸς ἥρωας, σὰν ἀνίσυχος καὶ μοντέρνος, ἀνατρεπτικὸς
ἡρακλειτειανός· ὁ ἥρωας τοῦ πρώτου ἀποτελεῖ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν
οὐσιαστικώτερη ζωὴ, ἐξ αἰτίας μιᾶς συναισθηματικῆς διάθλασης
τῆς σύλληψής του, ὁ ἥρωας τοῦ δεύτερου προσεγγίζει περισσό-
τερο τὸ στόχο, σὲ ἀρκετὰ ὅμως σχηματοποιημένη ἀπεικόνισή.

ὁ ἴδιος
ἐντα οἱ 2
μυθιστορ-
ματικοῦ
ἥρωες.
(βλ. Δασκ.)

Θά ἔπρεπε κάποτε ν' αναπτυχθεῖ μιὰ πραγματικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη στὴν Ἑλλάδα, σκέψη ποὺ νὰ ἀντικρῶσει θαρραλέα τὸ ἀφώτιστο ἀκόμα πρόβλημα τῶν σχέσεων τῆς Νέας Ἑλλάδας μετὰ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο καὶ βασικὰ τὸ ἀνοιχτὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καὶ Εὐρώπης. Θά ἔπρεπε, «φιλόσοφοι ἄνδρες», νὰ πάρουν τὴ θεμελιακὴ ἀπόφαση νὰ πορευτοῦν με συνέπεια καὶ συνέχεια τὸ δρόμο τῆς φιλοσοφίας καὶ ὄχι νὰ χάνονται σ' ἄλλα μονοπάτια ἢ ἄλλες λεωφόρους· ὁ δρόμος αὐτὸς θὰ ὀδηγοῦσε σ' ἓνα μέλλον καὶ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συνδέσει, στὴ διάρκεια τῆς πορείας, τὴ Φιλοσοφία, τὴν Ποίηση καὶ τὴν Παιδεία, σὲ θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ δεσμὸ μετὰ τὴν Πολιτεία. Μιὰ κριτική μου ἀνασκόπηση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος (Brève critique de la courte histoire de la philosophie néohellénique, στὸ περιοδικὸ «Etudes philosophiques», N° 3-4, 1950), τελείωνε μετὰ τὶς φράσεις: «στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁρισμένοι ἄνθρωποι ποὺ φιλοσοφοῦσαν αὐτοκτονοῦν, ἄλλοι ἐγκαταλείπουν τὴ φιλοσοφία γιὰ τὴν πολιτικὴ, ἄλλοι πάλι ὑποχωροῦνται νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. Πολλὲς προσπάθειες δὲν ἔγιναν πράξη: ἔργα δὲν οἰκοδομήθηκαν, δυνατότητες δὲν ἔγιναν πραγματικότητες. Ἄν ἡ Τραγωδία δὲν ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ «μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης», θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν τραγικὲς οἱ ἀπόπειρες τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Ποιανοῦ εἶναι τὸ λάθος: τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἢ τῶν Νεοελλήνων;».

Α.

ΦΟΙΤΗΤΙΚΑ

«Υπάρχουν στιγμές στὴ ζωὴ, ποὺ στέκονται σὰν ὁρόσημα μπροστὰ σὲ μιὰ ξεπερασμένη ἐποχὴ, δείχνοντας μετὰ σαφήνεια μιὰ νέα κατεύθυνση.

Σ' αὐτὸ τὸ μεταβατικὸ σημεῖο αἰσθανόμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ θεωρήσουμε, μετὰ τὸ ἀετήσιο μάτι τῆς σκέψης, τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρόν, γιὰ νὰ συνειδητοποιήσουμε ἔτσι τὴν πραγματικὴ μας θέση. Καὶ ἡ Παγκόσμια Ἱστορία ἀρέσκεται σ' αὐτὴ τὴν ἀνασκόπηση καὶ αὐτοθεώρηση, καὶ ἐνῶ φαίνεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο συχνὰ σὰ νὰ ὀπισθοχωρεῖ ἢ νὰ σταματᾷ, δὲν κάνει παρὰ νὰ ρίχνεται στὴν πολυθρόνα, γιὰ νὰ κατανοήσει τὸν ἑαυτὸ της καὶ γιὰ νὰ θεωρητικοποιήσει τὴν ἴδια της τὴν Πράξη—τὴν πράξη τοῦ Πνεύματος.

Τὸ ἄτομο γίνεται ὅμως σ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς λυρικό, γιατί κάθε μεταμόρφωση ἀποτελεῖ καὶ ἓνα κύκνειο ὄσμα καὶ τὴν εἰσαγωγὴ σ' ἓνα νέο μεγάλο ποίημα, ποὺ μέσα σὲ λαμπερὰ καὶ ἀκόμα διάχυτα χρώματα τείνει ν' ἀποκτήσει μορφή...».

*Απὸ ἓνα γράμμα τοῦ MARX τῶν δεκαεννιά χρονῶν πρὸς τὸν πατέρα του.

Η ΙΣΟΡΡΟΠΗΣΗ ΜΑΣ¹

Ένας ανθρώπινος τύπος πού θνειρεύτηκαν διανοούμενοι, καλλιτέχνες, επιστήμονες, πολιτικοί: ο ολοκληρωμένος κι ισορροπημένος άνθρωπος. Καί σάν κομμάτι ζωντανό καί πρωτοπόρο τής διανοούμενης ανθρωπότητας, συγκλονιστήκαμε καί μεῖς οἱ φοιτητές ἀπ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Σκύψαμε ἀπληστοὶ πάνω στὰ πνευματικὰ δημιουργήματα, γευτήκαμε χαρὲς τῆς Τέχνης, δοκιμάσαμε τὸν ἔρωτα, παλαίψαμε στὸν κοινωνικὸ καί πολιτικὸ στίβο... Καί τί γυρέψαμε νὰ βροῦμε μέσα σ' ὅλον αὐτὸν τὸ στρόβιλο τῆς ζωῆς; Γυρέψαμε νὰ βροῦμε ἕνα δικαιότερο κοινωνικὸ καθεστῶς, γυρέψαμε νὰ βροῦμε τὴν ἰσορροπήσῃ μας, γυρέψαμε τὴ Χαρά. Ἐντονα ψάχναμε τὸ δρόμο πού πάνω του θὰ βαδίζαμε καί πού θὰ μᾶς ἔδινε ἕνα σταθερὸ περιεχόμενο στὴ ζωὴ μας. Στὴ διάρκεια τῆς ὀδυνηρῆς αὐτῆς πορείας, πού μᾶς ἄφησε βαθιεῖς χαράκιες καί μᾶς ἔκανε ἀπὸ παιδιὰ ἄντρες, ἤρθαμε συχνὰ σὲ σύγκρουση μὲ τὶς σπουδές μας, τὸν παλιό μας ἑαυτό, τὸ περιβάλλον μας.

Τὸ δροῦμα τῆς ἀνθρωπότητας βαδίζει σήμερα πρὸς τὴ λύση του. Καί δίπλα στὴ γενικὴ ἀνοικοδόμηση, σκέφτεται καθέννας πῶς θὰ χτίσει τὴ δική του ζωὴ. Ἔτσι καί σὲ μᾶς τοὺς φοιτητές, τὸ παλιὸ πρόβλημα ξανάρχεται στὴν ἐπιφάνεια. Κι ἐξορμούμε μὲ τὴ σειρὰ μας νὰ τὸ λύσουμε.

1. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Νέα Ζωή», ἀρ. 4, 15 Μαΐου 1945· στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπαντήσανε, ἀπὸ τὶς στήλες τῆς «Νέας Ζωῆς» καί τῆς «Φοιτητικῆς Φωνῆς», οἱ Τακ. Βασ. καί Γ. Κυπαρίσσης, τονίζοντας τὶς δυσκολίες τῆς ἰσορροπήσεως.

Ἀπὸ ποῦ θ' ἀρχίσουμε; Ἀπὸ τίς σπουδές μας βέβαια. Ὁ ὄριμος φοιτητὴς θὰ διαλέξει τὴν ἐπιστὴμὴ ὅπου θὰ ἐπιδοθεῖ: οἱ σπουδές θὰ τὸν συνηθίσουν στὴ συστηματικὴ μελέτῃ ἑνὸς θέματος, θὰ τὸν βοηθήσουν νὰ κατακτήσει τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς του καὶ θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ τοῦ δώσουν τίς δυνατότητες νὰ τὸ προεκτείνει δημιουργικά. Σύγχρονα, καὶ σὲ σύνδεση μὲ τίς σπουδές του, θὰ καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια νὰ πλατύνει τὸν κύκλο τῶν γνώσεών του—νὰ μορφωθεῖ ἐγκυκλοπαιδικά. Θὰ σκύψει πάνω στὴ Φιλοσοφία, τὴν Ἱστορία, τὴν Κοινωνιολογία, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ λύσει κι αὐτὸς—ἔστω καὶ καταχτώντας τὴν ἀλήθεια ἑνὸς ξένου συστήματος—τὰ βασικά ἐρωτήματα ποὺ γεννιοῦνται στὸ μυαλὸ τοῦ ἐφήβου. Καὶ δίπλα στὰ θεωρητικά του ἐνδιαφέροντα θὰ φροντίσει νὰ κατατοπιστεῖ πάνω στὶς νεώτερες κατακτήσεις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, τῆς Βιολογίας, τῆς Χημείας, τῆς Ἰατρικῆς. Μὴ νομίσουμε πὼς αὐτὸ τὸ πλάτος θὰ τὸν ἐμποδίσαι νὰ μπεῖ στὸ βάθος τοῦ ἰδιαίτερου τοῦ θέματος: ἴσα-ἴσα ποὺ θὰ τοῦ δώσει τὰ κατὰλληλα πλαίσια, φτάνει βέβαια ἡ μελέτῃ ν' ἀκολουθεῖ κάποιο σύστημα ποὺ θὰ ἐμποδίζει τὴ διασπορά. Ἡ μόρφωσή μας θὰ στηριχθεῖ ἔτσι σὲ δυὸ σκέλη, ποὺ τὸ ἓνα θὰ εἶναι ἡ ἀκαδημαϊκὴ μελέτῃ καὶ τὸ ἄλλο ἡ αὐτομόρφωση. Σὰ νέοι διανοούμενοι ὅμως, ποὺ πιστεύουμε πὼς στὴν πράξῃ ἐπικυρώνεται ἡ σωστὴ γνώση, θὰ ἀγωνιστοῦμε νὰ καταξιώσουμε τίς γνώσεις μας στὴ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Μαζὺ ὅμως μὲ τὴ Διανόηση θ' ἀγκαλιάσουμε καὶ τὴν Τέχνη—τὴν Τέχνη σ' ὅλη της τὴν πολυμορφία—ποὺ θὰ μᾶς δώσει μιὰ ξεκούραση μετὰ τὴν ἔντονη ἐγκεφαλικὴ ἀπασχόληση, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ συνειδητοποιήσουμε δικές μας ψυχολογικὲς καταστάσεις, θὰ μᾶς καλλιεργήσει ἐσωτερικά. Λογοτεχνία, Ποίηση, Θέατρο, Ζωγραφικὴ, Μουσικὴ, εἶναι, καὶ πρέπει νὰ εἶναι, ἀπολαύσεις ἀναπόσπαστες ἀπ' τὴ ζωὴ ἑνὸς πολιτισμένου ἀνθρώπου.

Καλλιεργώντας τὸν ψυχικὸ μας κόσμο, θὰ ζήσουμε καὶ τὸν ἐρωτα σὰν ἓνα ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς ζωῆς: θέλουμε ὅμως νὰ πραγματοποιεῖται τόσο ἡ πνευματικὴ ὅσο καὶ ἡ ψυχικὴ ἐπαφὴ καὶ νὰ ὁλοκληρώνεται σεξουαλικά. Ἡ ἀνικανοποίητὴ ἐρωτικὴ πε-

ριπέτεια, ὁ ἀγοραῖος ἔρωτας ἢ ἡ σεξουαλικὴ ἀποχή, δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ χαλαρώνουν τὴ ζωτικὴ δημιουργικότητά μας, νὰ μᾶς κουρελιάζουν ἠθικά καὶ ν' ἀποτυπώνουν ἓνα μόνιμο ἀνικανοποίητο στὴν ψυχὸς τῆς μας. Ψυχικὰ ἰσορροπημένοι ἄνθρωποι καὶ ζωντανοὶ διανοούμενοι, θὰ γίνουμε ἔτσι ἄξιοι νὰ νοιώσουμε καὶ τὴ φιλία. Δὲν εἶναι μόνο μιὰ ρομαντικὴ τάση ἢ τάση τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ συνάψει σφιχτοὺς φιλικούς δεσμούς. Καὶ ἀργότερα—σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, κάθε ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη ἑνὸς θερμότερου φιλικοῦ περιβάλλοντος, ὅπου ὁ ἓνας θὰ συμπληρώνει τίς ἐλλείψεις τοῦ ἄλλου, βοηθώντας τὸν στὴ γενικὴ του προκοπή. Οἱ ταραγμένες αὐτὲς ἐποχὲς μᾶς σκλήρυναν τόσο πολὺ, ὥστε νὰ παίρνουμε γιὰ ψυχικὴ ἀδυναμία αὐτὲς τίς διαθέσεις. Νομίζω, ἀντίθετα, πὼς εὐτυχισμένος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκπληρώνει—μέσα βέβαια σὲ ἀνώτερα καὶ

Καὶ σὰν Ἕλληνες ἔφηβοι καὶ νέοι ἄντρες ποῦμαστε, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ποτὲ ἓνα βασικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ μας πολιτισμοῦ: τὴ λατρεία του στὸ γερὸ κι ὁμορφο σῶμα. Ἔτσι λοιπὸν καὶ μεῖς θὰ πρέπει νὰ ζήσουμε μὲ τὸ σῶμα μας, νὰ τὸ καλλιεργήσουμε, νὰ τὸ κάνουμε νὰ νοιώσει τίς χαρὲς τῆς Φύσης, τοῦ ἀέρα, τοῦ ἡλίου, τοῦ βουνοῦ, τῆς θάλασσας. Νὰ τρέξουμε δίπλα-δίπλα καὶ στὸν ἀθλητικὸ στίβο, νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ τίς χαρὲς τοῦ σωματικοῦ συναγωνισμοῦ. Ὅλοι μας δὲν ποθοῦμε σήμερα τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ θάψουμε τοὺς παλιούς τύπους τῶν χλωμιασμένων καὶ λυμφατικῶν διανοητῶν καὶ νὰ γίνουμε οἱ γεροὶ καὶ χαρούμενοι ἄνθρωποι ποὺ θὰ θεμελιώσουμε μιὰ χα-

Θᾶμαστε ἄνθρωποι σύγχρονοι, θὰ πατάμε στέρεα στὸ ἐθνικὸ καὶ κοινωνικὸ μας ἔδαφος καὶ θὰ παλέψουμε γιὰ νὰ κάνουμε πραγματικότητα τίς σκέψεις μας καὶ τὰ ἰδανικά μας. Ζωντανοὶ κοινωνικοὶ παράγοντες, θὰ παίξουμε συνειδητὰ τὸ ρόλο μας στὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ στίβο. Θὰ θέσουμε ὅλες μας τίς δυνάμεις στὴ διάθεση τοῦ συνόλου, καὶ παιδιὰ τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ Λαοῦ μας, θὰ βάλουμε καὶ μεῖς τὸ λιθαράκι μας στὴν τεράστια οἰκο-

κοινωνία

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΘΕΩΡΙΑ? *Lebensschau?*

Μιλώντας για βιοθεωρία, πρέπει να έννοούμε, κατά κανόνα, τὸν συγκροτημένο τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς ζωῆς, τὴν καθορισμένη δηλαδή στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴ ζωὴ, ποὺ δέχεται, ὅπως ὅλα τὰ πράγματα, μιὰ δικιά της θεωρητικὴ θεμελίωση. Εἶναι ἓνας τομέας ποὺ συγγενεύει μὲ τὴν ἠθικὴ, κλείνοντας μέσα του κι ὀρισμένες ἀρχὲς ἀγωγῆς.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα τους βήματα οἱ ἄνθρωποι στεριώνουν βιοθεωρίες. Ὁ Βούδδας στὶς Ἰνδίες, ὁ Κομφούκιος καὶ ὁ Λάο Τσέ στὴν Κίνα. Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτωνας, οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικουρεῖοι στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι γεμάτος βιοθεωρητικὸ περιεχόμενο καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ὑψώνει στὴν ἀνοδό της δικῆς της βιοθεωρίας· στὴν τελευταία, ἱμπεριαλιστικὴ περίοδο τοῦ καπιταλισμοῦ, κηρύχονται ἄλλες, γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν νέες πάλι βιοθεωρίες τῶν συγχρονισμένων δυνάμεων ποὺ τραβᾶνε πρὸς τὰ μπρός.

Οἱ βιοθεωρίες εἶναι κι αὐτὲς ἐκφράσεις τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν κι ἀλλαγῶν καὶ στηρίζουν τὶς ψυχοκινητήριες δυνάμεις· δίχως αὐτὲς καμμιὰ ἀλλαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ στεριωθεῖ. Σὲ κάθε περίοδο, βέβαια, ἐμφανίζονται ἀρκετὲς ποικιλίες, ποικιλίες ὅμως ποὺ διατηροῦν μιὰ ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τὸ βαθύτερο νόημά τους.

Σήμερα, μετὰ τὸ τέρας ἑνὸς δευτέρου παγκόσμιου πόλεμου, στὴ χαρὰν γιὰ ἑνὸς νέου σύνθετου κόσμου, μιὰ σειρὰ ἀπὸ βιοθεω-

2. Δημοσιεύτηκε στὴ «Φοιτητικὴ Φωνή», ἀρ. 41, 9 Νοεμβρίου 1945· συνεχίζει τὸ προηγούμενο ἄρθρο καὶ ἀπαντᾷ στοὺς δυὸ συνομιλητές.

ρητικὰ προβλήματα παίρνουν ὁλοένα καὶ περισσότερη βαρὺτητα. Σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐκδόσεις, σὲ βιβλία, δοκίμια, περιοδικὰ κι ἐφημερίδες θίγονται σχετικὰ ζητήματα. Στὴν πολυτάραχη καὶ διασπασμένη ἐποχὴ μας, ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ καθορίσει μιὰ, σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα ὁλοκληρωνόμενη, στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Ὁ Ζ. Οἰκονόμου, στὸ βιβλίο του «Πνεῦμα καὶ Πολιτικὴ», θίγει τέτοια θέματα, καθὼς κι ὁ Γ. Θεοτοκάς «Στὸ κατώφλι τῶν νέων καιρῶν». Ὁ Ρένος Ἡ. Ἀποστολίδης, στοὺς «Τρεῖς σταθμοὺς μιᾶς πορείας», βάζει ὡμὰ μιὰ σειρὰ τέτοια προβλήματα καὶ ὁ Γ. Κυπαρίσσης σ' ἓνα του ἀρθράκι στὴ «Φοιτητικὴ Φωνή» τῆς 12/10, «Ἀπάντηση καὶ Πρόκληση», ἀπαντώντας σ' ἓνα ἄρθρο μου τῆς «Νέας Ζωῆς», προτείνει ν' ἀνοίχτει μιὰ τέτοια συζήτηση. Τὸ ἔδαφος εἶναι λοιπὸν πρόσφορο...

Ποιὸ εἶναι τὸ βιοθεωρητικὸ κλίμα ποὺ μᾶς κληροδότησαν οἱ περασμένες γενεές, κλίμα ποὺ ζήσαμε στὰ σχολεῖά μας πρῶτα, στὰ Πανεπιστήμια μετὰ; Νά μερικὰ—ἐλάχιστα μόνο—χαρακτηριστικά του: ἡ μοιρολατρεία, ἡ ὑποταγὴ στὰ πεπωμένα τῆς ψωροκώσταινας, ἡ ἔλλειψη τῆς πίστης· σὲ κάθε ὁργανωμένη προοδευτικὴ δράση, ἡ καλλιέργεια ἑνὸς στεῖρου ἀτομικισμοῦ, ὁ μηδενισμὸς κι ὁ ἀναρχισμὸς, ὁ ἀσκητισμὸς ἢ ἡ διαφθορά· ὅλα αὐτὰ δοσμένα μέσα σ' ἓνα πλαίσιο θανάσιμης συντήρησης, ἀνασταλτικῆς διάθεσης καὶ νοσταλγίας τῶν παλιῶν. Πρέπει ἀκόμα νὰ το-νιστεῖ, ὅτι οἱ τάσεις αὐτὲς ἐπαιρναν διάφορες μορφές, ἀνάλογα καὶ μὲ τὴ συγκεκριμένη πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας, ἢ βαθύτερη ὅμως οὐσία ἔμενε ἡ ἴδια.

Καὶ τί γίνεται σήμερα; Οἱ ἀνασταλτικὲς δυνάμεις τῆς χώρας, τοῦ πνεύματος, τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς νεολαίας, προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὴν παλιὰ κατάσταση, ντύνοντάς την, σὲ μεγάλη ἀνάγκη, καὶ μὲ καινούργια ροῦχα.

Τὸ περίγυρο ποὺ μέσα του ζοῦμε, ἡ Εὐρώπη ὁλόκληρη, τραβάει γιὰ νέες συνθετικὲς μορφές ζωῆς, βγαλμένες μέσ' ἀπ' τὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Στὴν Ἑλλάδα κυριαρχεῖ μιὰ ὁμαδικὴ ἀπογοήτευση, γιατί δὲν δικαιώθηκε ἀκόμα ὁ τετράχροнос ἀγώνας, ἀπογοήτευση ποὺ τραβάει ὅμως μαζὺ τῆς κύματα πλατειᾶς

*ἡμεῖς = ἀπογοήτευση
ὅτι ἔχουμε μὲ ἀντίθεση*

(βρεξ)

ἀγανάκτησης καὶ θέλησης γιὰ μεταβολὴ τῆς κατάστασης. Τὸ ὅτι τὸ πολυπόθητο καινούργιο δὲν ἦρθε νὰ αντικαταστήσει τὸ ἀπὸ τόσα χρόνια τώρα παλιό, φέρνει πολλὰς συνέπειες. Πῶς θὰ χαράξει ἓνας ἄνθρωπος τὴν στάση του ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα αὐτή; Ἀγωνιστικά! Ἀγωνιστικά, κι ἔς μὴν εἶναι πάντα ἄμεσες οἱ συνέπειες τοῦ ἀγῶνα, ἀγωνιστικά, κι ἔς ὑπάρχει γύρω μας ἡ νοθεία, ἡ ψευτιά, ἡ συμβατικότητα, ἀγωνιστικά, γιατί δὲν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος—αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος. Εἶναι μεγάλο πρᾶγμα νὰ νοιώσεις τὴν κυριαρχία τῆς ἀναγκαιότητας στὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, τὴν ἀναγκαιότητα καὶ αὐτοῦ ποὺ λέμε καλὸ καὶ αὐτοῦ ποὺ λέμε κακό, νὰ νοιώσεις ἀκόμα πῶς δὲν περνᾶμε ἀπὸ τόμα ἀπ' τὸ παλιὸ στὸ νέο, ἀλλὰ πῶς μιὰ σειρά ἀδυναμίες τοῦ παλιοῦ ἀποτυπώνονται στὸ καινούργιο. Νὰ δεῖς τὴ ζωὴ καὶ τὸν ἄνθρωπο σὰ μιὰ ἐνότητα γεμάτη ἀντιθέσεις. Τότε θὰ κυττάξεις, ἐναρμονιζόμενος μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα, νὰ καταχτᾷς τὴ Λευτεριά καὶ τὴ Λευτεριά σου, γνωρίζοντας αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα, κρατώντας τὴ λευτεριά σου μέσα στὸ σᾶλο τῆς ζωῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ σὲ ὕψιστο βαθμὸ ἡρωϊκὴ στάση. Ἡ μοιρολατρεία ἢ ὁ ἀναρχισμός, τὸ ξεμονάχιασμα ἢ ὁ μηδενισμός δὲν ταιριάζουν στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο, στὴ σημερινὴ πολιτικὴ μοῖρα τῆς ἐποχῆς μας. Οἱ διακρίσεις σὲ ἀπαισιόδοξα κι αἰσιόδοξα πρίσματα εἶναι σχηματικές· μιὰ εἶναι ἡ οὐσία—διαφορετικοὶ οἱ τρόποι ποὺ τὴ βλέπουμε. Τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα καὶ τὴν ἐπιστήμη θὰ κυττάξεις νὰ τὰ καταχτήσεις ὅπως μπορείς. Μὲ ὅ,τι μέσα σοῦ προσφέρονται, μὲ τὴν προσπάθεια τῆς αὔξησης τῶν μέσων, μὲ τὸν ἀτομικὸ ἀγῶνα. Καὶ θὰ κυττάξεις καὶ νὰ συνδυάσεις τὸ πλάτος τῆς γνώσης μὲ τὸ βάθος τῆς εἰδίκευσης, νοιώθοντας ἔτσι καὶ τὴ χαρὰ τοῦ δημιουργοῦ, γιατί σήμερα ἡ δημιουργία σ' ὅποιονδήποτε τομέα εἶναι πρωταρχικὴ ἀνάγκη στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο· δημιουργία ποὺ νὰ βρῶσκει τὴν κοινωνικὴ τῆς καταξίωση.

Καὶ τίς ψυχικὲς ἀπολαύσεις θὰ τίς ἀντλήσεις ἀπ' ὅπου μπορείς. Κι ἂν δὲν σὲ ικανοποιεῖ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει, φρόντισε νὰ τὸ βρῶσκεις παίρνοντας πρωτοβουλίες γιὰ νὰ τὸ φτιάξεις. Ὁ Γ. Κυ-

παρίσσης μιλάει γιὰ τὰ «τόσα ἀνικανοποίητα—τὸ πνευματικόν, τὸ σωματικόν, τὸ σεξουαλικόν καὶ τὸ ψυχικόν—ὅταν μάλιστα αὐτὰ τοποθετοῦνται στὸ γενικὸ ἀνικανοποίητο τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς ζωῆς». Ξέρω, ἔχει δίκιο. Τὰ ἀνικανοποίητα ὑπάρχουν καὶ πιέζουν καταθλιπτικά. Καὶ αὐτά, καὶ ἄλλα πολλά, καὶ ἡ ἔλλειψη εἰλικρίνειας, αὐθορμητισμοῦ, καὶ ἡ συμβατικότητα, ἡ νοθεία. Ἀμα ὅμως ὑπάρχουν, κι ἐσὺ ὑποταχτεῖς σ' αὐτά, τότε θὰ σὲ συνθλίψουν. Δὲς τα ὅμως, τόλμησε νὰ νὰ γνωρίσεις πέρα ὡς πέρα καὶ πάλεβε νὰ κάνεις κι ἐσὺ κάτι, δημιουργώντας μὲ πάθος κάτι συγκροτημένο, σ' ὅποιονδήποτε τομέα, συνεργαζόμενος μὲ ἄλλους.

Γίνε ἄνθρωπος ἀγωνιστικός, γεμάτος καλλιέργεια κι ἀνθρωπιά, ὀρμητικός, γεμάτος λεπτότητα καὶ βαθὺν δημοκρατισμό, γεμάτος παλμό, πάθος κι ἔξαρση, ἀλλὰ καὶ ψυχραιμία καὶ πραχτικότητα. Γίνε τολμηρὸς μαχητὴς - δημιουργός, ποὺ ἂν δὲν μπό-
ρεῖς νὰ βρεῖς ὅλα ὅσα ζητᾷς κάνε πάντα μὲ ζωντάνια κάτι.

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ...

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΜΙΑΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ...

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ...

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ Σ' ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ *

Ι. Οί βδομαδιατίκες εφημερίδες «Ἑλληνική Φωνή» καὶ

«Ἑλλάς», μέσα σὲ μιὰ πολὺ γενικώτερη προσπάθεια ποὺ κάνουν

γιὰ νὰ «καθοδηγήσουν» σωστὰ τὴ νεολαία, ἀσχολήθηκαν κι

ἀσχολοῦνται καὶ μὲ ὁρισμένα ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐκπαί-

δευση γενικὰ καὶ βέβαια τοὺς φοιτητὲς εἰδικά. Κι ἐπειδὴ σκέτος

ὁ μονόλογος δὲν μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ἀλήθεια, εἶναι καιρὸς πιά,

θᾶλλεγε κανένας, ν' ἀκουστεῖ κι ὁ ἀντίλογος καὶ νὰ πάρουν τὰ

ὁρισμένα αὐτὰ ζητήματα τὴ θέση τους.

* Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὸν κ. Λαοῦρδα, ποὺ δημοσιεύει σὲ δυὸ

φύλλα τῆς «Ἑλληνικῆς Φωνῆς», 23/7 καὶ 13/8, δυὸ ἄρθρα, μὲ

τίτλο: «Ἡ Παιδεία καὶ ἡ Πολιτικὴ» καὶ «Παιδεία καὶ Προπα-

γάνδα», ὅπου, φαινομενικὰ τοῦλάχιστον, παρουσιάζεται ὑπέρμα-

χος μιᾶς Καθαρῆς Παιδείας, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὴν

πολιτικὴ καὶ τὴν προπαγάνδα. Ἀς ἐξετάσουμε ὅμως τὸ πρόβλημα

περνώντας, ἀπ' τὴν κατ' ἀρχὴν τοποθέτησή του, στὴ ζεστή του

οὐσία. Λέει ὁ κ. Λαοῦρδας, πὼς θὰ εἶναι δύσκολο στὰ «παιδιὰ

ποὺ κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο εἶχαν πάρει μέρος στὸ ἀντάρ-

τικο» νὰ ξανακαθίσουν στὰ σχολικὰ θρανία. Τί συμπεράσμα

3. Τὰ τρία αὐτὰ σημειώματα δημοσιεύτηκαν στὴ «Φοιτητικὴ

Φωνή», ἀρ. 31, 33, 35, 27 Αὐγ., 17 Σεπτ. καὶ 2 Ὀκτ. 1945· ξεκίνησαν ἀπαν-

τώντας σὲ προηγούμενα ἄρθρα τῶν κ.κ. Δελμούζου καὶ Λαοῦρδα, συνέ-

χισαν μιὰ συζήτηση μὲ τὸν κ. Λαοῦρδα, ποὺ «ἀπαντοῦσε» ἀπὸ τίς στή-

λες τῆς «Ἑλληνικῆς Φωνῆς», καὶ σχολιάστηκαν ἀπὸ τὸν κ. Ἐπ. Μεταξά,

συνήγορο τοῦ κ. Λαοῦρδα, στὴν «Ἑλληνικὴ Φωνή».

1. Χιτάρικο & γιόση

ἀπομάκρυνση δοσιλόγων καθηγητῶν

βγαίνει λοιπόν; Πὼς θάταν καλύτερο νὰ μὴν εἶχαν πάρει μέρος
κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στὸ ἀντάρτικο. Κι ἂς προχωρή-
σουμε ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὴν οὐσία. Ζοῦμε σήμερα σὲ μιὰ
ταραγμένη ἐποχὴ, ὅπου ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα παλεύει νὰ ἐξα-
σφαλίσαι τὴν ἐλεύθερη δημοκρατικὴ τῆς ἀνάπτυξη. Κι αὐτὸ δὲν εἶ-
ναι μόνο μιὰ κοινοτυπία. Ἡ πολιτικὴ εἶναι, εἴτε θέλουμε εἴτε δὲν
θέλουμε, μοῖρα τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ πολιτικὴ σημαίνει, ἀνάμεσα
στ' ἄλλα, καὶ σύνδεση τῆς Θεωρίας μὲ τὴν Πράξη, κοινωνικὴ κα-
ταξίωση τῶν καταχτίσεων τῆς ἀνθρώπινης ἔρευνας καὶ γνώσης.
Παιδεία λοιπόν καὶ Πολιτικὴ δένονται ὥς ἓνα ὁρισμένο σημεῖο.

Πὼς θέλουμε τὴν Παιδεία; διαποτισμένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς
ἐλεύθερης ἔρευνας, στίβο ἐπιστημονικῆς ἀμιλλας, δημοκρατικῆ.
Καὶ πὼς θέλουμε τὴν Πολιτεία; ἐλεύθερη γιὰ ὅλους, δίκαιη, δη-
μοκρατικὴ. Καὶ ἡ παιδεία θάναί δεμένη μὲ τὴν πολιτεία, μπαί-
νοντας στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδας, στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνοικο-
δόμησής τῆς ἑλληνικῆς πατρίδας. Ἄλλο πολιτικὴ κι
ἄλλο πολιτικαντισμός. Τὸ δεύτερο τὸ σιχαίνό-
μαστε. Ὁ κ. Λαοῦρδας συγχέει ὅμως τὰ δύο. Κι ἅμα κυριαρχεῖ
σήμερα μιὰ ὁρισμένη κατάσταση μέσα στὴν παιδεία, μὲ τὸ νὰ
ἀρνιόμαστε τὴν ἀνάγκη τῆς πολιτικῆς τῆς ἀλλαγῆς τὴν ὑποθάλ-
πουμε ἀντικειμενικά· ναι ἢ ὄχι;

Ἡ παιδεία λοιπόν δὲν εἶναι κι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι ξεκομ-
μένη ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτεία. Ἡ πολιτικὴ τῆς ὅμως
πρέπει νάναί ἀπλὰ καὶ μόνο δημοκρατικὴ. Νὰ μὴν ἀνακατεύει
τὸν πολιτικὸ φανατισμὸ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Καὶ νὰ μὴν
ξεχνᾶμε πὼς ἡ προπαγάνδα, στὸν καιρὸ τῆς κατοχῆς, ἦταν κάτι
ποὺ στάθηκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα, τοῦ
ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὲς τίς βάσεις, ρωτᾶμε τὸν
κ. Λαοῦρδα: Γιατί δὲν μιλάει γιὰ δημοκρατικὴ παιδεία; Γιατί
δὲν βάζει τὸ ζήτημα τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν δοσιλόγων καθηγη-
τῶν; Γιατί δὲν μιλάει γιὰ τίς ἀμεσεῖς καὶ συγκεκρι-
μένες ἀνάγκες τῆς ἀκαδημαϊκῆς δημοκρατίας;

Περνώντας στὸ ἄρθρο τοῦ κ. Δελμούζου γιὰ τὸ «Πανεπι-
στήμιο» στὴν «Ἑλλάδα» τῆς 23/8, δὲν θὰ ποῦμε παρὰ λίγα πρὸ-

ζητάει κανέναν πνευματικό ἥθος καὶ ζητάει ἀκόμα καλόπιστες συζητήσεις κι ὄχι ὑπεκφυγές, σὲ ὧρες μάλιστα ποὺ φοιτητὲς τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης σὰν τὸν Λεωνίδα Κύρκο συλλαμβάνονται, ὅταν δηλαδὴ βλέπουμε πὼς ἡ ἀνελευθερία ὑπάρχει «ἐξω μας».

Μερικὰ λόγια ἀκόμα γιὰ τὸν κ. Δελμούζο. Ὁ κ. Δελμούζος δὲν καταδέχτηκε ν' ἀπαντήσει. Ἴσως θεώρησε ὑποτιμητικὸ νὰ συζητήσει αὐτός, ἓνας παλαίμαχος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἀγώνα, μὲ νέους. Σεβόμαστε τὸν κ. Δελμούζο σὰν παλιὸ καὶ τιμημένο ἀγωνιστὴ, πιστεύουμε ὅμως σύγχρονα πὼς οἱ τελευταῖες πράξεις καθενὸς ἔχουν περισσότερη ἀξία ἀπ' τὶς προηγούμενες. Δὲν ἀρκεῖ μόνον νὰ κανεὶ κάτι χιτῆς, πρέπει νὰ κάνειὶ πάντα κάτι καὶ σήμερα.

III. Ὁ κ. Λαούρδας «ξανααπάντησε» στὴν «Ἑλληνικὴ Φωνή» τῆς 24/9 στὸ ἄρθρο μου. Στὸ σημείωμά του «παραδέχεται»: «ἔτσι βέβαια «ξεφεύγω» τὴ συζήτηση, γιατί ἴσως θέλω νὰ καλύψω τὴν «ἀνελευθερία» τοῦ Πανεπιστημίου...» καὶ ἀναμασάει τὶς τυμβωρυχίες τοῦ περασμένου τοῦ ἄρθρου. Ἐγραψα καὶ τὴν περασμένη φορὰ πὼς θεώρησα τὸν κ. Λαούρδα σὰν ἓνα καλόπιστο συζητητὴ καὶ πνευματικὸ ἄνθρωπο. Εἶδα ὅμως πὼς δὲν εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τοῦ δοθοῦν βαρύτεροι χαρακτηρισμοί. Φαίνεται πὼς γιὰ νὰ συγκινήσουν ἡ «Ἑλληνικὴ Φωνή» καὶ ὁ κ. Λαούρδας τὸ ἀναγνωστικὸ τους «κοινὸ» ζητᾶνε συνταραχτικὲς ἱστορίες—ἀνίκανοι νὰ συζητήσουν θεωρητικά. Ἐμεῖς ὅμως προχωροῦμε μπροστὰ, κι οὔτε σταματᾶμε, οὔτε γυρνᾶμε πίσω. Καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα: μὲ τὰ ξεσκαλίσματα τέτοιων ὑποθέσεων δίνονται ἀφορμὲς μόνον γιὰ συλλήψεις. Μπορεῖ κανεὶς ἄραγε νὰ σκεφτεῖ νὰ κατηγορήσει τὸν κ. Λαούρδα γιὰ κακὴ πρόθεση; Τὰ γεγονότα καὶ ἡ θεωρία δείχνουν ποιοὺς ἔχει δίκιο. Καὶ μετὰ, μιλώντας ὁ κ. Λαούρδας γιὰ πανεπιστημιακὴ ἐλευθερία, βάζει τὴ λέξη μέσα σὲ εἰσαγωγικά. Καιρὸς πιά νὰ τελειώσει ἡ συζήτηση—μονόλογος. Ὁ συνομιλητὴς βγάζει κραυγές, δὲν στέκεται ἀντίλογος.

B.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

—«Πολυμαθὴν νόον οὐ διδάσκει».

—«Χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν Ἱστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι.»

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ - Ἀποσπάσματα

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ *

Μέσα στο Πάνθεο της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας μπορούμε να ξεχωρίσουμε μιὰ δυνατή πρωτότυπη μορφή πού δεσπόζει σ' ὅλη τὴν προσωκρατικὴ σκέψη—τὸν Ἡράκλειτο.

Γιὰ νὰ νοιώσουμε καὶ νὰ ἐρμηνέψουμε καλύτερα τὸ μεγάλο αὐτὸ στοχαστή, θὰ πρέπει νὰ τὸν δοῦμε καὶ συνδεμένο μὲ τὸ περιβάλλον του, τὴν ἐποχὴ του. Ἐξῆσε γύρω ἀπὸ τὸ 500 π.Χ., στὸν αἰῶνα τῶν περσικῶν καταχτητικῶν πολέμων. Οἱ ἀπὸ τὰ 546 ὑποταγμένες στοὺς Πέρσες Ἰωνικὲς χῶρες ξεσηκώνονται ἐνάντια στὸν περσικὸ ζυγὸ—ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἐφεσο· ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ καταπνίγεται ἀπὸ τὸ Δαρεῖο στὰ 498. Στὴν Ἐφεσο, πού ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἐμπορικὴ πόλη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, βλέπουμε τὴν κοινωνικὴ πάλη νὰ διεξάγεται κι ἐδῶ, ἀνάμεσα στοὺς ἀριστοκράτες - γαιοχτήμονες, πού ἀντιπροσωπεύουν τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀντίδραση, καὶ τοὺς δημοκράτες - ἔμπορους, πού ἀντιπροσωπεύουν γιὰ τότε τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐξέλιξη. Μέσα σ' αὐτὲς τὲς γενικώτερες συνθῆκες ἔζησε ὁ Ἡράκλειτος. Ἡ καταγωγή του κρατοῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχοντικώτερη οἰκογένεια τῆς Ἐφέσου, ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ Κόδρου, καὶ ὁ ἴδιος εἶχε τὸ κληρονομικὸ βασιλικὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα τῆς Ἐλευσίνας Δήμητρας. Εἶναι γέννημα καὶ θρέμμα ἀριστοκρατικὸ, πού μισεῖ τόσο τὴν Τυραννίαν, πού πλάκωσε ἕνα διάστημα τὴν πατρίδα του, ὅσο καὶ τὴ Δημοκρατίαν· μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς τελευταίας ἀποτραβιέται στὴ μοναξιά τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδας.

4. Δημοσιεύτηκε στὴ «Φοιτητικὴ Φωνή», ἀρ. 29, 30 Ἰουλίου 1945.

Ο Ἡράκλειτος τράβηξε δικό του δρόμο στην παρατήρηση του κόσμου. «Προικισμένος με νοῦ σοβαρὸ καὶ βαθυστόχαστο, γεμάτος καταφρόνια στὰ καμώματα καὶ τὶς ἰδέες τῶν ἀνθρώπων, ἀνικανοποίητος καὶ ἀπὸ τοὺς πιδ θυμιατισμένους ἀκόμα σοφοὺς τοῦ καιροῦ του, τράβηξε δικό του δρόμο στὴν ἔρευνα» (Zeller - Vestle). «Ἐδίζησά μιν ἐμεωυτὸν» δήλωσε. Διατύπωσε τὰ πορίσματά του στὸ σύγγραμμά του «Περὶ Φύσεως» σ' ἓνα ὕφος σκοτεινὸ, ἀφοριστικὸ, γεμάτο σύνθετες εἰκόνες.

Ο Ἡράκλειτος βλέπει μ' ἀνοιχτὸ μάτι τὴν πάλιν τῶν ἀντιθέσεων πού ὁδηγεῖ στὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ καὶ κηρύττει πόσο ὅλα εἶναι προσωρινά: «πόλεμος πάντων πατήρ». Βλέπει τὴν ταυτότητα τῶν ἀντιθέσεων καὶ βλέποντας τὶς ἀντιθέσεις στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία τὶς μεταφέρει σὰν ἐρημνευτικὸ νόμο στὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι δεμένη μαζί με ὁλόκληρη τὴ θεωρία του γιὰ τὸ σύμπαν. Κι εἶναι αὐτὸς ἴσως πού διαίρεσε τὸ ἔργο του σὲ τρία μέρη: τὸ φυσικὸ, τὸ θεολογικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ.

Ἡ κοσμολογία τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι βέβαια ἐπηρεασμένη ἀπὸ τοὺς προγενέστερους του Μιλήσιους φιλόσοφους. Ἔτσι τὸν βλέπουμε νὰ ἐξηγεῖ τ' ἄστρα σὰ φωτιὰ πού βγαίνει ἀπὸ τὴ γῆ, τὰ σύνεφα καὶ τοὺς ἀγέρηδες ἀπὸ τοὺς ἀτμοὺς πού βγαίνουν ἀπ' τὴ θάλασσα. Στὴ βασικὴ αὐτὴ ἀντίληψη τῶν Μιλησίων στηρίζεται καὶ ἡ ἐξήγηση πού δίνει στὴν αὐτονομία τοῦ κόσμου πού δὲν τὸν ἔπλασε κανένας ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἢ τοὺς ἀνθρώπους. Τονίζει πὼς ὁ κόσμος ὑπῆρχε πάντοτε καὶ θὰ ὑπάρχει πάντοτε. Τὴν οὐσία τοῦ κόσμου τὴ βλέπει σὲ μιὰ νοητικὴ ἀρχή, τὸ λόγο. Δὲν τὸν βλέπει ὅμως μονόπλευρα καὶ μονοκόμματα ἀλλὰ συνθετικά: σὲ μιὰ διπλὴ ἀδθεντικὴ ὄντοτητα, πού τὸ ἓνα μέρος τὸ ἀποτελεῖ ἡ νοητικὴ ἀρχή (Λόγος) καὶ τὸ ἄλλο εἶναι τὸ ὕλικὸ ὑποκείμενο—ἡ φωτιὰ (Πῦρ). Ὁ κόσμος βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ, παίρνει ὁλοένα καὶ νέες μορφές· αὐτὴ ἡ διαλεχτικότητα εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα, ἀν' ὅχι τὸ χαρακτηριστικώτερο, γνωρίσματα τοῦ ἡρακλειτικοῦ στοχασμοῦ: «Πάντα... ρεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐθέν... Δὲν μπο-

ροῦμε δυὸ φορές νὰ μποῦμε στὸ ἴδιο ποτάμι.... Εἴμαστε καὶ δὲν εἴμαστε... Πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει». Πόσο πιδ πέρα ἀπὸ τὶς ὡς τὰ τότε ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του τραβάει τὸ ἀνήσυχο μυαλὸ τοῦ ἀριστοκράτη φιλόσοφου...

Ἡ φιλοσοφικὴ μελέτη τοῦ Ἡράκλειτου ἀναπτύσσεται σὲ τέσσερα ξεχωριστὰ θέματα, πού τὴν ἐνότητά τους δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλο νὰ τὴ συλλάβουμε.

Καὶ πρῶτο: «Πόλεμος πάντων πατήρ». Ἡ γένεση καὶ ἡ συντήρηση τῶν ὄντων εἶναι συνέχεια μιὰ σύγκρουση ἀντιθέσεων, πού μέσα της συγκρατᾷ τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Ὁ Ἡράκλειτος βλέπει καὶ διαπιστώνει καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀντιθέσεων καὶ σύγχρονα τὴν ἐνότητά τους. Ἡ γόνιμη αὐτὴ σύγκρουση πού μᾶς φέρνει ὁλοένα καὶ κάτω καινούργιο εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἁρμονία καὶ ὄχι μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀπλῆς μαθηματικῆς σχέσης ὅπως στοὺς Πυθαγόρειους, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς συναρμογῆς δυνάμεων πού ἐνεργοῦν μὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, σὰν αὐτὲς πού συγκρατοῦν τεταωμένη τὴ χορδὴ τοῦ τόξου. Ἔτσι περιορίζονται κι ἐνώνονται, ἁρμονικὰ μαζί κι ἀσύμφωνα: ἡ μέρα μὲ τὴ νύχτα, ὁ χειμὼνας καὶ τὸ καλοκαίρι, ἡ ζωὴ κι ὁ θάνατος.

Τὸ δεύτερο θέμα τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι ἡ ἐνότητα ὅλων τῶν πραγμάτων. Βλέπει ἄραγε τὴν ἐνότητα σὰν τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχέγονης ὑπόστασης τῶν Μιλησίων; Καὶ ναὶ καὶ ὄχι. Ἡ ἀρχέγονη οὐσία εἶναι ἡ φωτιὰ στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ γυρίσει (ἀλλάξει) κάθε πρᾶγμα. «Ὅλα ἀνταλλάσσονται μὲ φωτιά κι ἡ φωτιὰ μὲ ὅλα, ὅπως ἐμπορεύματα μὲ χρήματα καὶ χρήματα μὲ ἐμπορεύματα». Στὴ φωτιὰ βρίσκεται λοιπόν, κατὰ τὸν Ἡράκλειτο, ἡ οὐσία καὶ ἡ ὑπόσταση τῶν ὄντων ὅλων. Κι αὐτὸ γιατί ἡ φωτιὰ ἔχει τὴ λιγώτερη σταθερὴν ὑπόσταση. Λέγοντας φωτιὰ ἐννοεῖ ὄχι μονάχα τὴ φλόγα, ἀλλὰ καὶ τὸ νερὸ τὸ ζεστὸ καὶ γενικὰ τὸ ζεστὸ, καὶ γι' αὐτὸ τὴν ἔλεγε καὶ «ἀναθυμίαση», εἴτε ἀνάσα, «ψυχή». «Αὐτὸ τὸν κόσμος, τὸν ἴδιο γιὰ ὅλους, δὲν τὸν ἔπλασε

κανέννας θεός ἢ κανέννας ἄνθρωπος, παρὰ ἧ-
ταν πάντα, εἶναι καὶ θὰ εἶναι, αἰώνια ζων-
ταν ἢ φωτιά πὺ ἀνάβει κατὰ μέτρα καὶ σβή-
νει κατὰ μέτρα». Ἡ μεταλλαγή αὐτὴ δὲν σταματᾷ ποτέ,
ἀλλὰ βρίσκεται αἰώνια σ' ἓνα ἀδιάκοπο πέρασμα ἀπ' τὴ μιὰ κα-
τάσταση στὴν ἄλλη, στὴν ἀντίθετη: τίποτα δὲν μένει στάσιμο,
ὅλα κινεῖται. Βέβαια ὁ Ἡράκλειτος βλέπει τὴν κίνηση αὐτὴ
μέσα στὴ φωτιά: τὸ σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι βλέπει τὴν κί-
νηση, τὴν αἰώνια μεταλλαγή: ἡ φωτιά γίνεται νερό, τὸ
νερό ὁ χῶμα, τὸ χῶμα νερό καὶ τὸ νερό φωτιά. Ἡ μεταλλα-
γή περνᾷ μέσ' ἀπ' αὐτὰ τὰ στάδια τὶς τρεῖς βασικὲς μορφές της·
ὅλα τὰ ὄντα εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ περάσουν ἀναγκαστικὰ ἀπ' τὰ
στάδια αὐτὰ καὶ εἶναι ὑποταγμένα σ' αὐτὴ τὴν ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ.

Τὸν ἄνθρωπο τὸν θεωρεῖ δημιούργημα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου.
Καὶ ἐκδήλωση τῆς ἀνώτατης αὐτῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ψυχὴ.
Ὅσο καθαρώτερη εἶναι ἡ φωτιά τόσο τελειότερη εἶναι καὶ ἡ ψυ-
χὴ τοῦ ἀνθρώπου: «ἡ ξερὴ ἢ ψυχὴ εἶναι ἡ σοφώτε-
ρη καὶ ἡ καλύτερη».

Τὸ τρίτο θέμα τονίζει τὴν αἰώνια κίνηση τῶν ὄντων καὶ
τῶν πραγμάτων. «Δὲν μπορούμε δυὸ φορές νὰ
μποῦμε στὸ ἴδιο ποτάμι». Τὰ νερὰ τρέχουν· τὸ ὄν
εἶναι ἀδιαχώριστο ἀπ' αὐτὴ τὴ συνεχὴ κίνηση. «Τὰ κρύα
πράγματα γίνονται ζεστά... τὸ ὑγρὸ ξεραί-
νεται».

Τὸ τέταρτο θέμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς σχετι-
κότητας: «τὰ γουρούνια προτιμοῦν τὴ λάσπη
ἀπὸ τὸ καθαρὸ νερό... τὰ γαῖδούρια προτι-
μοῦν τὸ ἄχυρο ἀπὸ τὸ χρυσάφι».

Τὰ θέματα πὺ τόσο σύντομα ἐξετάσαμε ἐδῶ ἔχουνε μιὰ
ἐνότητα ἀνάμεσά τους: τ' ἀντίθετα δὲν μποροῦνε νὰ συγκρατη-
θοῦνε, παρὰ χάρη στὴν ἐνότητα πὺ τὰ βαστάει καὶ τὰ κινεῖ
συνεχιστά.

Ἡ ἀριστοκρατικὴ σοφία τοῦ Ἡράκλειτου ἔχει μιὰ κατα-
φρόνια γιὰ τὸ συνηθισμένο. Καταφρονεῖ πρῶτα - πρῶτα τὴ λαϊ-

κὴ θρησκεία καὶ τὴ λατρεία τῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὀρφικά, τὰ ὀρ-
για τῶν διονυσιακῶν μὲ τοὺς ἄγριους καθαρισμοὺς καὶ τὶς αἵ-
ματηρὲς θυσίες—πὺ συγκρατοῦν τὸν ὄχλο. Ζητᾷ: «ὅλοι οἱ
ἄνθρωποι νόμοι νὰ τρέφονται ἀπὸ τὸν
ἓνα, τὸ θεῖον». Καταφρονεῖ τὸν ὄχλο καὶ τὴ δημοκρατία
πὺ διώχνει τοὺς καλύτερους ἀπὸ τὶς πόλεις ὅπως τὸ φίλο του
Ἑρμόδωρο.

Ὁ Ἡράκλειτος εἶναι ὁ ἀριστοκράτης φιλόσοφος, πὺ ζών-
τας τὴν κοινωνικὴ πάλη τῆς ἐποχῆς του καὶ προεχτείνοντας τολ-
μηρὰ τὶς ὡς τὰ τότε καταχτήσεις τῆς σκέψης τοῦ καιροῦ του,
ἀνακάλυψε τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο. Εἶναι ὁ πατέρας τῆς διαλεχι-
κῆς. Βέβαια ἡ ἐμφάνισή του εἶναι σ' ἓνα μεγάλο μέρος συμπτω-
ματικὴ γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ. Ὁ Plekhanov, στὰ «Βασικὰ προ-
βλήματα τοῦ μαρξισμοῦ», κριτικάρει αὐστηρότατα τὴν προσπά-
θεια τοῦ Ἑλλήνα συγγραφέα καὶ καθηγητῆ Α. Ἐλευθερόπου-
λου νὰ ἐρμηνεύσει μηχανιστικὰ τὸν Ἡράκλειτο, σὰ συνειδητὴ
ἀντίδραση ἐνάντια στὸ δημοκρατικὸ ρεῦμα, ἀντίδραση πὺ ντύ-
νει φιλοσοφικὰ ὅλες τὶς ἀπόψεις της. Καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ἡρά-
κλειτο πρέπει νὰ τὸν δοῦμε διαλεκτικά, δεμένο μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ
καιροῦ του, καὶ νὰ ἐχτιμήσουμε τὴν τεράστια καὶ εὐεργετικὴ του
ἐπίδραση πάνω στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἐπίδραση πὺ γονιμο-
ποίησε τοὺς Hegel καὶ Marx.

A. HP

Repas dans (PP) H. Gr. pp. 85-97

ΓΙΑΤΙ ΣΤΡΕΦΟΜΑΣΤΕ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΥΣ ; *

Ἡ Καταγωγή μας καὶ Ἑμεῖς.

Ἀρχίζουμε δοκιμάζοντας νὰ φωτίσουμε, ἕναν-ἕναν, τοὺς ἴδιους τοὺς ὅρους τῆς ἐρώτησής μας.

Γιὰ τὴν ἡ σχέση τῆς ἐρώτησής μας μὲ τὴ δυνατὴ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰτιακή· ἡ ἐρώτηση εἶναι καὶ θὰ μένει ἕνα πρόβλημα πού θὰ δοκιμάσουμε νὰ φωτίσουμε καὶ ἴσως καταλήξει σὲ μιὰ ἐρωτηματικὴ ἀπάντηση. Ἄν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ πρόβλημα ἀποτελεῖ μιὰν ἐναλλαγή, ὅπου μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὶς δυὸ θέσεις, γι' αὐτὸν πού θέλει νὰ σκεφθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ διαλεκτικὴ λογικὴ τοῦ Ἡράκλειτου καὶ ὄχι τὴν τυπικὴ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀφίνοντας ἔστω ἀνοιχτὸ τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν δυὸ αὐτῶν Λογικῶν) τὸ πρόβλημα εἶναι μιὰ ἐρώτηση πού μένει δραματικὰ ἀνοιχτή, ἐρώτηση μονοσήμαντη καὶ πολυσήμαντη. Βαδίζοντας αὐτὸν τὸ δρόμο θὰ συναντήσουμε μιὰν ἄλλη ἐρώτηση : πῶς στρεφόμαστε πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς ;

5. Θέματα καὶ ιδέες πού ἀναπτύσσονται σ' αὐτὴν τὴ μελέτη (καθὼς καὶ στὴν ἐπόμενη) ἀναπτύσσονται ἀναλυτικώτερα καὶ συνθετικώτερα στὴ διδακτορικὴ μου διατριβή, γιὰ τὸ Παρισινὸ Πανεπιστήμιο, «Héraclite et la Philosophie» (ἀνέκδοτη ἀκόμα), καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἐργασίες πού ἐτοιμάζω γιὰ τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Ἀναξαγόρα καὶ γενικώτερα τοὺς Προσωκρατικούς.

Στρεφόμαστε : σημαίνει ἐδῶ, γυρίζουμε πρὸς, σκύβουμε πάνω, μελετᾶμε· ὑποδηλώνει μιὰ κατεύθυνση καὶ μιὰ πρόθεση (intention)· καὶ πραγματικὰ διευθυνόμαστε πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς, σὰ νὰ ἐλπίζουμε πῶς αὐτοὶ θὰ μᾶς κατευθύνουν.

Ὁ πληθυντικὸς τοῦ στρεφόμαστε δείχνει μιὰ ὑπερ-ὑποκειμενικὴ ἐνασχόληση, ὄχι βέβαια ἐνὸς Συνόλου, ἀλλὰ μιᾶς «ομάδας» ἀνθρώπων, πού χωρὶς νὰ συγκροτοῦν μιὰ ομάδα καὶ παρ' ὅλες τοὺς τὶς διαφορὲς συναντιοῦνται καὶ προσπαθοῦν νὰ συνάψουν σχέσεις διαλόγου (ἔστω καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζονται καὶ χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζουν) ἀναμεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς Προσωκρατικούς. Στὰ φιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ πανεπιστημιακὰ φροντιστήρια τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῆς Basel, τῆς Heidelberg καὶ τοῦ Freiburg, γίνονται ἔρευνες πάνω στοὺς Προσωκρατικούς, ἐτοιμάζονται ἐκδόσεις, μεταφράσεις, σχόλια. Ποιητὲς δέχονται τοὺς Προσωκρατικούς σὰν πηγὲς ἐμπνευσης : ὁ Hölderlin ἔγραψε ἕνα δράμα «Ἐμπεδοκλῆς», ὁ T.S. Eliot μεταχειρίζεται τελείως συνειδητὰ ἡρακλειτεϊανὰ θέματα στὴν ποιητικὴν του συλλογὴ «Four quartets», ὁ André Breton ἀντιμετωπίζει, κάπως εὐκόλα βέβαια, τὸν Ἡράκλειτο σὰν πρῶτο ὑπερρεαλιστὴ χάρη στὴν ποιητικὴν του διαλεκτικὴ. Μέσα στὰ γενικώτερα πλαίσια τῆς συγγραφικῆς του προσπαθείας ἔβγαζε ὁ Romain Rolland τὸ 1931 ἕνα ἐνθουσιαστικὸ (ἂν καὶ ἀρκετὰ στενὸ) βιβλίον γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ. Ζωγράφοι, τέλος, στρέφονται ἐπίσης πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς. Ὁ Γάλλος ζωγράφος André Masson ζωγραφίζει τὸν ποταμὸ καὶ διάφορα φανταστικὰ πορτραῖτα τοῦ Ἡράκλειτου.

Οἱ Προσωκρατικοί : ὁ ὅρος Προσωκρατικοί ἔχει πιά πολιτογραφηθεῖ. Ὁ Nietzsche («Philologica») εἶχε προτείνει τὸν ὅρο Προπλατωνικοί. Θὰ ἦταν πολὺ σωστότερο νὰ μιλάμε γιὰ Προσοφιστές, γιὰτὶ μὲ τοὺς Σοφιστὲς μιὰ νέα διάσταση ἐμφανίζεται : ἡ διάσταση τοῦ μηδενισμοῦ, πού θὰ ἀποτελέσει, καθαρώτερα ἢ σκοτεινότερα, ἕνα καίριο θέμα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ὑπαρξὸς καὶ σκέψης καὶ θὰ γίνεαι ἔπειτα καίριο θέμα καὶ τῆς Εὐρώπης.

Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα τοὺς ἥρωες τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῆς τραγωδίας νὰ ἐμφανίζονται ἕνας-ἕνας στὴ σκηνή.

Μετὰ τίς δυὸ προ-φιλοσοφικὲς μορφές τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσίοδου καὶ μετὰ τοὺς ἀρχαίκοις Σοφοῦς, συναντᾶμε στὴν Ἰωνία τοὺς τρεῖς Μιλήσιους. Ὁ πρῶτος—ὁ Θαλῆς, καὶ ὁ τρίτος—ὁ Ἀναξίμενης, εἶναι μᾶλλον σύμβολα· σύμβολα τῶν κοσμικῶν στοιχείων ποὺ ξεχωρίζουν καὶ ὑποστασιοποιοῦν: τοῦ νεροῦ καὶ τοῦ ἀέρα. Ὁ δεύτερος—ὁ Ἀναξίμανδρος, εἶναι ἕνας ρωμαλέος μεταφυσικός· μᾶς μιλάει γιὰ τὸ ἄπειρο: «... ἀρχὴν... τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον... ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεόν. διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν».

Στὶς ἀποικίες τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, στὴν Κάτω Ἰταλία, βρίσκουμε ἔπειτα τοὺς Πυθαγόρειους, δηλαδὴ τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς μαθητὲς καὶ ὁπαδούς του. Μέσα σὲ μιὰ ὀρφικὴ ἀτμόσφαιρα ἀναπτύσσονται ἐδῶ τὰ μαθηματικὰ καὶ ὁ μυστικισμός, ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ.

Ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, μόνος, ἀποτελεῖ τὴν τρίτη στιγμὴ αὐτῆς τῆς χαρυνγῆς: συλλαμβάνει, μὲ μιὰ κεντρικὴ ιδέα, τὸ ρυθμὸ τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Κόσμου, τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Πόλης, μέσα σ' ἕνα πύρινο γίνεσθαι.

Ἡ πορεία ποὺ θεωροῦμε διαλεχτικὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὸν ἐπόμενο σταθμό, ὅπου συναντᾶμε τὴν αὐστηρὴν σκέψη τῆς Ἑλεατικῆς Σχολῆς. Μὲ τὸν Ξενοφάνη, τὸν Παρμενίδη (τὸν κυριώτερο Ἑλεάτη), τὸ Ζήνωνα, τὸ Μέλισσο, ἔρχεται σὲ φῶς τὸ πάθος γιὰ τὴ Λογικὴ, καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια νὰ συλληφθεῖ τὸ εἶναι καὶ τὸ ἐν καὶ νὰ ὑποταγεῖ τὸ μὴ-εἶναι καὶ τὸ πολλαπλό.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος εἶναι πάλι μόνος, μόνος καὶ κυριαρχημένος ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς κοσμικῆς πάλης ἀνάμεσα στὴ Φιλότητα καὶ τὸ Νεῖκος.

Ὁ Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἔρχεται νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ θέλει, σὰν ὀργανωτὴς τῆς προσοφιστικῆς σκέψης, νὰ βάλει τάξη μέσα στὸ χάος: ἔτσι βλέπει τὸ Νοῦ σὰ διακοσμητὴ τοῦ Κόσμου.

Οἱ δυὸ τελευταῖοι Προσοφιστές, ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης, κλείνουν προσωρινὰ τὴν κοσμογονικὴ διαμάχη, ἐπικαλούμενοι τὰ ἄτομα πρωταγωνιστὲς τοῦ δράματος.

Μὲ τοὺς Σοφιστὲς, τελικά, παρουσιάζεται ἡ καινούργια διάσταση ποὺ ὑποδείξαμε: ἡ διάσταση τοῦ σκεπτικισμοῦ, τοῦ σχετικισμοῦ, τοῦ μηδενισμοῦ. Ὁ Γοργίας δηλώνει: «οὐδὲν ἔστιν» καὶ ὁ Πρωταγόρας ἀποφαίνεται πῶς: «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος». Φυσικά, δηλαδὴ ἱστορικά, ὁ μηδενισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀρχαῖος καὶ πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ μηδενισμὸ τῶν κατοπινῶν καὶ τῶν μοντέρνων.

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὸ ἐρώτημά μας: πῶς πλησιάστηκαν οἱ Προσωκρατικοί;

I. Ὁ πρῶτος δρόμος ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε σ' αὐτοὺς ζητάει νὰ βρεῖ τὸν προσανατολισμὸ μέσα ἀπὸ τὴ διαδρομὴ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Γυρεύοντας νὰ βροῦνε, χάρη σ' αὐτούς, τὸ σῆμα τῆς οἰκουμενικότητος θέλησαν νὰ συνδέσουν αὐτὸν ἢ τὸν ἄλλον ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς μ' ἄλλους κόσμους καὶ τρόπους στοχασμοῦ. Ὁ Ἡράκλειτος θεωρήθηκε πῶς ἔχει μιὰ ὁρισμένη συγγένεια μὲ ὁρισμένους μεταφυσικὲς διαισθήσεις τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας, τῶν Ἰνδικῶν Βέδας καὶ Οὐπανισάντ, τοῦ ἱρανικοῦ ζωροαστρισμοῦ· ὁ Ἀναξαγόρας συνδέθηκε μὲ τὴν κοσμοθεωρίαν τῶν Ἑβραίων.

Υπάρχουν στοχαστὲς καὶ ἐρευνητὲς, ποὺ ἐλπίζουν νὰ συναντήσουν τοὺς Προσωκρατικούς πάνω στὴ γέφυρα ποὺ ἐνώνει τὴν Ἀνατολὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πάντως εἶναι ἀλήθεια πῶς ἡ ἐποχὴ τῶν Προσωκρατικῶν δὲν εἶναι μόνο ἐποχὴ τῆς χαρυνγῆς τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, ἀλλὰ εἶναι ἐποχὴ ἑνὸς πολὺ γενικότερου ξυ-

πνήματος τοῦ παγκόσμιου πνεύματος· ἡ ἱστορική αὐτὴ στιγμή εἶναι ἡ στιγμή τῶν Προσωκρατικῶν στὴν Ἑλλάδα, τῶν Προφητῶν στὴν Παλαιστίνη, τοῦ Ζαρατούστρα στὸ Ἰράν, τῶν Οὐπανισάντ καὶ τοῦ Βούδδα στὶς Ἰνδίες, τοῦ Κομφούκιου καὶ τοῦ Λάο Τσέ στὴν Κίνα.

Πάντα σὲ ἀναζήτηση ἐπικοινωνίας, ἄλλοι, ζήτησαν νὰ βροῦν τὴ γέφυρα ποὺ θὰ ἔνωε τοὺς πρώτους ἀρχαιοέλληνες στοχαστὲς μὲ τὴ μοντέρνα Δύση. Ἔτσι ἀντιμετωπίστηκε ὁ Ἡράκλειτος (πάντα φωτεινὸ παράδειγμα) σὰν ἐκλεκτικὸς συγγενὴς τῶν φιλοσόφων τῆς Ἀναγέννησης: τοῦ Nicolas Cusanus καὶ τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν Coincidentia oppositorum, τοῦ Giordano Bruno, γεμάτου πάθος γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τὸ ἄπειρο τοῦ Jacob Böhm καὶ τῆς μεταφυσικῆς του διαλεκτικῆς. Προτάθηκαν ἀκόμα καὶ συνδέσεις τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Ἡράκλειτου μὲ τὸν πανθεϊσμό τοῦ Spinoza καὶ τοῦ Goethe, μὲ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel, μὲ τὸν τραγικισμὸ τοῦ Pascal καὶ τοῦ Nietzsche, μὲ τὸν ἐπαναστατισμὸ τοῦ Proudhon, μὲ τὸν πεσσιμισμὸ τοῦ Schopenhauer, μὲ τὴ θεωρίαν τοῦ χρόνου τοῦ Bergson.

II. Ὁ δεύτερος δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ στοὺς Προσωκρατικοὺς εἶναι ὁ συστηματικὸς δρόμος, εἶναι μᾶλλον οἱ συστηματικοὶ δρόμοι: ἡ δυτικὴ σκέψη ἀκολουθεῖ ὀρισμένες συστηματοποιημένες διαστάσεις καὶ μ' αὐτὲς ἀντιμετώπισε καὶ τοὺς Προσωκρατικούς.

1. Μιὰ πρώτη τέτοια φιλοσοφικὰ ἢ τεχνικὰ συστηματικὴ διάσταση εἶναι ἡ διάσταση τοῦ Λόγου ποὺ ἐξελίσσεται σὲ Λογική. Ὁ Hegel διεύθυνε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φιλοσοφικὸ βλέμμα πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς, προσπαθώντας νὰ συλλάβει τὸ Λόγον τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς κίνησός της· οἱ Προσωκρατικοὶ ἀποτελοῦν τὸ ἀρχικὸ ξεκίνημα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς πορείας καὶ ἀνάμεσά τους φανερώνεται πρῶτος φιλοσοφικὸς ἥρωας, πρῶτο μεγάλο θεωρητικὸ μυαλό, ὁ Ἡράκλειτος, τοῦ ὁποῖου, λέει ὁ Hegel, δὲν ὑπάρχει μιὰ πρόταση ποὺ νὰ μὴ τὴν παραδεχόταν στὴ δική του Λογική. Ἐδῶ προεἶχε τὸ μεταφυσικὰ λογικὸ ἐνδιαφέρον· τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θὰ μετα-

βληθεῖ ἔπειτα σὲ τεχνικὰ λογικὸ ἐνδιαφέρον, μὲ τὶς ἔρευνες ποὺ θ' ἀφοσιωθοῦν στὰ γνωσεοθεωρητικά, γλωσσολογικὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος προβλήματα ποὺ θέτει ἡ σκέψη τῶν Προσωκρατικῶν.

2. Μιὰ δευτέρη κατεύθυνση στρέφεται πρὸς τὴν Κοσμολογία τῶν πρώτων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἔξερευνᾷ, μὲ τὴ σειρά της, τὸ δρόμο ποὺ αὐτοὶ ἀκολούθησαν γιὰ νὰ ἔξερευνήσουν τὰ αἰνίγματα τοῦ Κόσμου. Τὸ κέντρο τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν τὸ συγκροτοῦν τὰ γεωμετρικὰ, φυσικὰ, κοσμογονικὰ καὶ ἀστρονομικὰ προβλήματα· οἱ ἔρευνες ὅμως αὐτὲς τείνουν συχνὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ τὸ πρῶτο τῆς μοντέρνας ἐπιστημονικῆς φυσικῆς αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀρχαῖκὴ μεταφυσικὴ ἐπιστήμη. Τὸ θετικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον ἐκφυλίζεται συχνὰ σὲ θετικιστικὴ προοπτική, ὅπου οἱ Ἀρχαῖοι καὶ ἡ Γνώση τους θεωροῦνται σὰν ἕνα κατώτερο καὶ ξεπερασμένο στάδιο ἀπὸ τοὺς μοντέρνους καὶ τὴν Ἐπιστήμη τους.

3. Μιὰ τρίτη διάσταση ποὺ ἀγκάλιασε τὴ σκέψη καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῶν Προσωκρατικῶν εἶναι ἡ ἀνθρωπολογική. Τὸ καθαρὸ ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον, ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν μορφῶν, συναντιέται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ψυχολογικὲς τοὺς ἐνασχολήσεις καὶ θέλει νὰ ὀδηγήσει στὴν ξαναανακάλυψη τῶν βαθεῶν ἀνθρωπολογικῶν τοὺς διαισθήσεων. Ὁ Nietzsche ἄνοιξε αὐτὸν τὸ δρόμο, ἀφοσιωνόμενος μὲ πάθος σὲ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς μορφές, ποὺ συγκροτοῦν, ὅλες μαζί, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει, κατὰ τὸν Schopenhauer, ὄχι μιὰ δημοκρατία πολυμαθῶν ἀλλὰ μιὰ δημοκρατία μεγαλοφυῶν· γιὰ τὴν καθέναν ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς μένει ἀκέραια ἀριστοκρατικὸς καὶ προφητικὸς. «Ὁ κόσμος — πιστεύει ὁ Nietzsche — ἔχοντας αἰώνια ἀνάγκη ἀπὸ ἀλήθεια, θὰ ἔχει αἰώνια ἀνάγκη τὸν Ἡράκλειτον».

Τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο αὐτῆς τῆς προοπτικῆς εἶναι ὁ Ἀνθρώπος: ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ του ὑπαρξὴ, ὁ ἀγῶνας του καὶ ἡ σκέψη του, ὁ ὕπνος του καὶ τὸ ξύπνημά του, ἡ ζωὴ του καὶ ὁ θάνατός του, τὸ ἦθος του καὶ ὁ δαίμων του. Αὐτὴ ἡ μεταφυσικὴ ἀξιολόγηση τῶν προσωκρατικῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Ἀνθρώπου

ὅπως τὸν ἀντιμετώπισαν οἱ Προσωκρατικοὶ θὰ ἐξελιχθεῖ, σιγά-σιγά, σὲ ψυχολογικὴ καὶ ἔπειτα καὶ ψυχαναλυτικὴ μελέτῃ τῶν κεντρικῶν ἀνθρωπολογικῶν θεμάτων τῆς προσωκρατικῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Freud δὲν εὗρισκε στὸ ζεῦγος τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, Φιλότης - Νεῖκος, τὸ πρότυπο τῆς θεωρίας του γιὰ τὶς δυὸ ὁμάδες ἐνστικτῶν; Τὰ ἐνστικτα τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἔρως καὶ τὰ ἐνστικτα τῆς αὐτο- καὶ ἑτερο- καταστροφῆς εἶναι ὁ θάνατος.

Βέβαια ἄλλοι ἐπίγονοι περιόρισαν τὸν ἀνθρώπο στὶς ψυχικὲς του λειτουργίες καὶ ἀντιμετώπισαν ἔτσι μόνο ψυχολογικὰ τοὺς Προσωκρατικούς.

4. Ὁ ἱστορικὸς κόσμος συγκροτεῖ τὸ τέταρτο κέντρο τῶν προσωκρατικῶν σπουδῶν. Διερευνᾶται τώρα τὸ ἱστορικό, κοινωνικό καὶ πολιτικό τους περιβάλλον καθὼς καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τους τοποθέτηση καὶ στάση. Ἡ ἰδέα τῆς Δίκης, σημαντικώτατος πόλος τῆς προσωκρατικῆς σκέψης, τράβηξε ἰδιαίτερα τὴν προσοχή. Καὶ βέβαια, οἱ πρῶτοι αὐτοὶ μεταφυσικοί, ἀπασχολημένοι μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ Κόσμου (τοῦ οἰκουμενικοῦ περιέχοντος), ποὺ περιέχει ἄλλους κόσμους, ἔβλεπαν τὴν Ὑβρὴ νὰ ἐκδηλώνεται μέσα σ' αὐτὸν τὸν Κόσμο καὶ νὰ τὸν ἀπειλεῖ· ἀλλὰ ὁ Κόσμος ἔμενε Κόσμος, χάρις στὴν παντοδυναμία τῆς Δίκης, ποὺ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἐρινύων σταματοῦσε καὶ τιμωροῦσε τὴν Ὑβρὴ. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια ἡ Δίκη ἀποτελοῦσε μιὰ κεντρικὴ ἰδέα τῆς καθολικῆς θεώρησης τοῦ Σύμπαντος· ἄρα, ἡ καθαρὰ κοινωνιολογικὴ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ἰδέας τὴ στένεψε, καὶ ἔκανε, μερικὲς φορές, νὰ συλληφθεῖ ὅλη ἡ προσωκρατικὴ κοσμολογία σὰν μιὰ τεράστια προβολὴ καὶ μεταφορὰ τοῦ κοινωνικοῦ χώρου σὲ συμπαντικὴ κλίμακα. Ἡ ὑπερέτρεψη τῆς κοινωνιολογικῆς κατευθύνσεως στὶς προσωκρατικὲς ἐρευνες, παρ' ὅλο ποὺ τόνισε καὶ φώτισε τὴν πραγματικὴ σημασία τοῦ κοινωνικοῦ παράγοντα, περιώρισε πάντως τὴ γενικώτερη προοπτικὴ, ἀντιμετωπίζοντας τὸ σύνολο κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐνὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα του. Τὰ δὲ μεγάλα ἱστορικὰ ἐρωτήματα, ὅπως π.χ. ἴδια ἡ ἐμφάνιση τῶν Προσωκρατικῶν σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας, ἔμειναν χωρὶς ἀπάντηση.

5. Ἡ πέμπτη, τελικὰ, μορφή τῆς ἐπικοινωνίας μας μὲ τοὺς Προσωκρατικούς συντελέστηκε μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη καὶ τὴν Αἰσθητική. Συνεπαρμένοι ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ εὐρωστίαν τῆς κοσμοθεωρίας τῶν Προσωκρατικῶν καὶ ἀπὸ τὴ συγγένειά τους μὲ τὴν ἀρχαϊκὴ λυρικὴ ποίηση καὶ τὴν κλασσικὴ τραγωδίαν, ὁρισμένοι ἀνθρώποι κατάλαβαν πὼς οἱ Προσωκρατικοὶ ἦταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ λογικοί, φυσικοί, ψυχολογικοί, ἠθικοὶ ἢ πολιτικοὶ φιλόσοφοι, καὶ αὐτὸ ὅχι γιὰ νὰ θεωρηθοῦν σὰν καλλιτέχνες ἢ αἰσθητικοί, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐξῆσαν καὶ ἔφεραν σὲ φῶς μιὰ αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ Κόσμου. Αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ Κόσμου σημαίνει ἐδῶ διεισδυτικὸ κύτταγμα τῶν σχισμῶν καὶ τῶν ραγισμάτων τοῦ Κόσμου καὶ σύγχρονα θέα τῆς ἀνώτερης ἁρμονίας ποὺ δένει τὰ φαινόμενα καὶ τὰ νοήματα σὲ ἓνα Σύνολο. Αὐτὸ τὸ κατάλαβαν ὁ Goethe καὶ ὁ Hölderlin. Τὸ μοντέρνο αἰσθητικὸ ἐνδιαφέρον, ὅταν στρέφεται πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς, πηγάζει ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς αἰσθητικῆς διάστασης τοῦ προσωκρατικοῦ σχοχασμοῦ, ἐκδηλώνει μιὰ ὁρισμένη ἐπικοινωνία μ' αὐτὲς τὶς μορφὲς ποὺ ἐκφράζεται ποιητικὰ ἢ ζωγραφικὰ, διατρέχει ὅμως καὶ τὸν κίνδυνο νὰ δώσει πολὺ φτωχὰ ἢ πολὺ σχηματικὰ χαρακτηριστικὰ στὰ πρότυπα τῆς ἐμπνευσῆς του.

Εἶδαμε τὰ πτερύγια τῆς βεντάλιας νὰ ξεδιπλώνονται πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Εἴτε κυττάζουμε πρὸς τὴν Ἀνατολή, εἴτε δοκιμάζουμε νὰ ἐξερευνήσουμε τὶς προϋποθέσεις καὶ τὶς συνέπειες τῆς Δύσης, πάντως συναντοῦμε τοὺς Προσωκρατικούς. Ἐπισημάναμε ὅμως καὶ ἓναν κίνδυνο: τὸν κίνδυνο ἐνὸς ξεπέσματος στὸ παιχνίδι τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν, τῶν ἀναφορῶν καὶ τῶν ἀλληλοεπιδράσεων, παιχνίδι ποὺ ὁδηγεῖ τὴν κριτικὴ διάνοια καὶ τὴν κριτικὴ τῆς κριτικῆς στὸν ἀλεξάνδρινισμό τῶν Ἐπιγόνων καὶ στὴν ἄγωνα πολυμάθεια.

Σύγχρονα, ἀντικρύστηκαν οἱ ἀρχαῖοι στοχαστὲς ἀπὸ τοὺς μοντέρνους μὲ τὸ πρῶτο τοῦ Λόγου, τοῦ Κόσμου, τοῦ Ἀνθρώπου, τῆς Πολιτείας, τῆς Τέχνης καὶ τῆς Αἰσθητικῆς. Αὐτὲς οἱ

ἀπόπειρες μεταβλήθηκαν πάρα πολλές φορές σὲ πειρασμούς: ἔτσι ὑποκύπτουμε στὸν πειρασμὸ καὶ σχηματοποιοῦμε γιὰ νὰ μπορούμε πιὸ εὐκόλα νὰ κυριαρχοῦμε τὸ θέμα, ἢ σχηματοποιοῦμε θέλοντας νὰ συλλάβουμε τὸ ὅλο βλέποντας μόνο τὸ μέρος. Οἱ πρωτεργάτες τῶν μοντέρνων κατευθύνσεων σκέψης καὶ ἔρευνας ἀνοιγαν ἓνα δρόμο καὶ μιὰ προοπτική· καθένας τους χάραξε τὰ πλαίσια ἑνὸς ρεύματος· οἱ διάδοχοι ὁμως ἀρχέστηκαν στὸ νὰ μετατρέψουν τὰ ρεύματα σὲ αὐλάκια καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κυλᾶνε καὶ σήμερα τὰ νερὰ στ' αὐλάκια τοῦ λογικισμοῦ, τοῦ θετικισμοῦ τῆς φυσικῆς, τοῦ ψυχολογισμοῦ, κοινωνιολογισμοῦ, αἰσθητισμοῦ.

Ἐν τούτοις ἓνας προσοφιστὴς ἔδινε μιὰ ἀντιθετικὴ προειδοποίηση. Ὁ σκοτεινὸς καὶ φωτεινὸς Ἡράκλειτος δίδασκε πὼς «πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει» καὶ πὼς «χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορίας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι».

Μέσα στὸ γενικώτερο αὐτὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἀδυναμιῶν, ἐγγράφεται ἡ σκέψη τοῦ Heidegger, πὺν προσπαθεῖ νὰ ἔρθει ξανά σὲ σχέσεις φιλοσοφικοῦ διαλόγου μὲ τοὺς Προσωκρατικούς. Πρὶν ἀπ' αὐτόν, ὁ Jaspers («Psychologie des Weltanschauungen») ἔδωσε μιὰ ἰδιαίτερη σημασία στοὺς Προσωκρατικούς, θεωρώντας τὶς κοσμοθεωρίες τους σὰν τὰ πρῶτα πρότυπα τῆς μεταφυσικῆς θεώρησης τοῦ Κόσμου. Ὁ Heidegger ὁμως («Holzwege», «Platons Lehre von der Wahrheit») θέλει νὰ σταθεῖ πολὺ πιὸ ριζικὸς καὶ προσπαθεῖ νὰ προχωρήσει σὲ βάθος. Αὐτὸ πὺν τὸν ἐνδιαφέρει κύρια εἶναι ἡ ὄντολογία τῶν ἀρχαίων αὐτῶν στοχαστῶν, ἡ θεώρησή τους τῆς Φύσης, τῆς οὐσίας, τοῦ εἶναι, τῆς ἀλήθειας· στήν πρωταρχικότητα τῆς θέας τους σκέψη καὶ ποίηση κάνουν ἓνα. Ἡ λογικὴ δὲν ἔχει ἀκόμα αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὸ εἶναι τῶν ὄντων συλλαμβάνεται σὰν ἔνωση τοῦ λόγου καὶ τοῦ εἶναι (ὄντολογία), γιὰ τὸ ὄντολογικὸ ὑπερισχύει ἀπέναντι στὸ ὄντικό. Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια τῆς προσωκρατικῆς σκέψης, ὁ Heidegger μᾶς βοηθεῖ νὰ δοῦμε τὴν πρώτη «εὐρωπαϊκὴ» ἐκδήλωση τοῦ ἐνδελου, σὲ μιὰ στιγμή ὅπου οἱ κεντρόφυγες δυνάμεις δὲν ἔχουν

διασπάσει ἀκόμα τὴ γενικὴ ὄντολογία σὲ πολλὰς τομεακὰς ὄντολογίες. Ὅχι μόνο δὲν ὑπάρχει Πρόοδος στὴ Φιλοσοφία, ἀλλὰ μὲ τὴ δύναμη αὐτῆς τῆς σκέψης ἐμφανίζεται καὶ ἡ διάλυση τῆς πρωταρχικῆς αὐτῆς ἐνότητος, γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ «δυτικὴ» μεταφυσικὴ ἀρχίζει νὰ μπαίνει στὸ δρόμο τῆς Πλάνης καὶ τῆς Λήθης (ἀνακριβόλογη μετάφραση τῆς ιδέας τῆς Irre), χωρίζοντας νόηση καὶ εἶναι.

Τὸ βλέμμα τοῦ Heidegger θέλει νὰ εἶναι διεισδυτικὸ καὶ ἡ γλῶσσα του θέλει γιὰ ἀκόμα μιὰ φορὰ νὰ ἐκδηλώσει τὸ ἐνδελου. Καθὼς ὁμοῦς ὁ ἴδιος εἶναι μοντέρνος, προβάλλει στοὺς Προσωκρατικούς αὐτὰ πὺν ὁ ἴδιος αἰσθάνεται καὶ ἔρει καὶ τοὺς κάνει νὰ μιᾶνε μὲ τὸ δικό του στόμα. Ἐτσι γίνονται καὶ οἱ μεταφράσεις του πραγματικὰς μετα-θέσεις (Über-setzungen), παρουσιάζονται καὶ μετουσιώνονται τὰ ἀρχαία ἀποσπάσματα. Οἱ μαθητὲς καὶ ὁπαδοί του δὲν συνειδητοποιοῦν ἀρκετὰ τὸ λογομαχικὸ χαρακτῆρα τοῦ κυνηγήματος αὐτοῦ τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐρμηνείας. Πάντως ὁ Heidegger προσπαθεῖ νὰ στέκεται στὴ σφαῖρα τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου καὶ δὲν κάνει παρὰ νὰ τονίζει ἀκόμα πιὸ δραματικὰ τὰ δυὸ σκέλη τοῦ προβλήματος: Ἐμεῖς καὶ οἱ Προσωκρατικοί.

Ἡ ἐρώτηση: γιὰ τί στρεφόμαστε πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς, ὅσο καὶ νὰ παίρνει τὴ μορφή τοῦ προβλήματος: πὼς στρεφόμαστε πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς, μένει πάντα ἀνοιχτή. Τὸ ὅτι ζητᾶμε νὰ βροῦμε σ' αὐτοὺς τὴν κατὰ γωγὴ μιᾶς ὁλόκληρης σκέψης πὺν εἶναι, μερικὰ τοῦλάχιστον, καὶ δική μας, αὐτὸ εἶναι ἀληθινόν. Τὸ ὅτι ζητᾶμε σ' αὐτοὺς τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν οἰκουμενικότητα πὺν ἐπιτρέπει στὴ σκέψη τους νὰ μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ κατοπινὰς σκέψεις, αὐτὸ εἶναι ἐπίσης ἀληθινόν. Τὸ ὅτι ζητᾶμε σ' αὐτοὺς μιὰν ἀπάντησιν στὴ δική μας ἀγωνία γιὰ τὸ Λόγο καὶ τὸν Κόσμο, τὸν Ἄνθρωπο καὶ τὴν Πολιτεία, καὶ αὐτὸ εἶναι βασικὰ ἀληθινόν. Γιὰ αὐτοί, ὅσο καὶ νὰ ἀποτελοῦν ἤδη ἓνα τέρμα μιᾶς

προηγούμενης πορείας, κατέχουν τὸ αἰνίγμα τῆς καταγωγῆς ἐγ-
καταστημένοι μέσα στὴν οργανικὴ καὶ τραγικὴ τους ἐνότητα, μᾶς
στέλνουν τὶς ἀκτίνες ποὺ μᾶς φωτίζουν, ἀκτίνες ποὺ μὲ τὴ σει-
ρά μας ὅμως χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ τοὺς φωτίσουμε, ἐξακολου-
θώντας νὰ κυνηγᾶμε πάντα αὐτὸ τὸ φωτεινὸ κέντρο, αὐτὴ τὴ
συνθετικὴ δύναμη, στοιχεῖα ποὺ τόσο μᾶς λείπουν. Σ' αὐτὴ τὴν
ἀναζήτησιν ἐκδηλώνεται ὅλη μας ἡ νοσταλγία τῆς καταγωγῆς,
ὅλο μας τὸ κοσμικὸ αἶσθημα, ὅλη μας ἡ ἱκανότητα νὰ ὑπερβαί-
νουμε τὸ δοσμένο, ὅλος μας ὁ φόβος ἐνὸς κινδύνου.

Τὸ ὅτι οἱ στοχαστὲς καὶ ἐρμηνευτὲς τῶν Προσωκρατικῶν
εἰδίκευσαν, αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ἀναγκαῖο, στὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ δε-
σμὸς τοῦ εἰδικοῦ καὶ τοῦ γενικοῦ εἶναι τόσο χαλαρός. Τὸ ὅτι οἱ
πολυμαθεῖς ἐκφώνησαν λόγους, ἐκεῖ ὅπου ἔπρεπε νὰ ζητηθεῖ ἡ
πραγματοποίηση τοῦ διαλόγου, εἶναι καὶ αὐτὸ χαρακτηριστικὸ
ἐνὸς κόσμου ὅπου ὁ διάλογος γίνεται προβληματικός. Τὸ ὅτι
«διαφωτισμένοι» μελετητὲς καὶ ἐρευνητὲς συνεπαρμένοι ἀπὸ τὴν
ἀνώτερη γοητεία τοῦ παντοδύναμου Μύθου (ἀλλὰ καὶ ἀνέτοιμοι
νὰ τὸν πλησιάσουν πραγματικά) καὶ τὴν πειθὴ τοῦ Λόγου, συ-
νέλαβαν τὸ μῦθο, εἴτε σὰν ὑψηλὸ παιχνίδι τῆς φαντασίας, εἴτε
σὰν μιὰ προεπιστημονικὴ αὐταπάτη, καὶ τὸ λόγο σὰν ratio, καὶ
αὐτὸ εἶναι φιλοσοφικὰ κατανοήσιμο μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενι-
κώτερης ἀκατανοήσιμης ὅπου τοποθετοῦνται καὶ οἱ περίπλοκες
σχέσεις τοῦ Μυθικοῦ μὲ τὸ Λογικόν.

Δοκιμάζοντας νὰ κυκλώσουμε τὸ πρόβλημά μας, βλέπουμε
νὰ μᾶς ἐμφανίζεται ἓνας κύκλος, ἰδεατὸς ὅπως ὅλοι οἱ κύκλοι.
Ὁ Hegel κήρυξε τὸν Ἡράκλειτο πρῶτο φιλόσοφο καὶ τὸν ἐαν-
τό του τελευταῖο, θεωρώντας τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ του Σύστημα
σὰν τὴ συστηματικὴ κατάληξη τῆς πορείας τοῦ παγκόσμιου—δη-
λαδή τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ—πνεύματος. Ὁ Nietzsche πίστεψε
πὺς οἱ Προσωκρατικοὶ ἄρχισαν τὸ ἔργο τους στὴν κατάλληλα
καλὴ στιγμή καὶ τελείωσε τὸ δικό του στὴν κακὴ στιγμή μᾶς
ἐποχῆς. Μιὰ ἀρχὴ συναντᾷ ἓνα τέλος, ἓνα τέλος συναντᾷ μιὰ
ἀρχή, καὶ ἡ πρόταση τοῦ φιλοσόφου τῆς Ἐφέσου «δὲ δὲ

Hegel, Nietzsche. τὸ τέλος = ὁ Ἡρακλείτης, ἡ ἀρχή

ἄνω κάτω μία καὶ ὡς τὴ» εἶναι καὶ δὲν εἶναι,
δηλαδή γίνεται—ἀληθινή.

Ἡ εὐρωπαϊκὴ μεταφυσικὴ, περνώντας ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ στὸ
εβραϊκὸ· χριστιανικὸ καὶ ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ στὸ μοντέρνο, στρέ-
φεται αὐτὴ τὴ στιγμή πρὸς τὴν καταγωγὴ τῆς μὲ τὴ θολὴ συ-
νείδηση ἐνὸς πληρώματος. Τὸ πρόβλημα στὸ ὁποῖο οἱ Προσω-
κρατικοὶ ἀπάντησαν τίθεται μόλις γιὰ μᾶς σὲ ὅλη του τὴν οὐ-
σιαστικὴ δεξιότητα: τί εἶναι φιλοσοφία; Καὶ ὅπως δὲν μπορού-
με νὰ συλλάβουμε σ' ὅλη τῆς τὴν καθαρότητα τὴν προσοφοιστικὴ
χαρὰν, ἔτσι δὲν μπορούμε καὶ νὰ συλλάβουμε μὲ διαύγεια τὴν
προοπτικὴ τῆς ἐποχῆς μας, ἴσως γιὰ τὴν ἐποχὴ μας δὲν οἰκοδό-
μησε ἀκόμα τὶς προοπτικὲς τῆς. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι νὰ
συμφωνήσουμε ἢ νὰ μὴ συμφωνήσουμε μὲ τὴν πραγματικότητα
ἢ ἀλήθεια μᾶς αἰσιόδοξης ἢ ἀπαισιόδοξης προοπτικῆς, ἀλλὰ τὸ
πὺς θὰ μπορέσουμε νὰ ἀναπτύξουμε μιὰ τραγικὴ στάση μέσα σ'
ἓνα τραγικὸ γίνεσθαι. Μὲ τὸ πέσιμο τῆς νύχτας (δηλ. ἀφοῦ τε-
λειώσουν τὰ ἔργα τῆς ἡμέρας καὶ ἔρθει τὸ σκοτάδι), παίρνει τὸ
πέταγμά του τὸ πουλὶ τῆς Ἀθηνᾶς (πετώντας σὰν πουλὶ σοφίας
μετὰ τὸ τέλος τῆς ἡμέρας καὶ φωτίζοντας τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα
καθὼς καὶ τὴ νύχτα). Πέφτει ὅμως πράγματι ἡ νύχτα; καὶ θὰ
πάρει τὸ πέταγμά του τὸ πουλὶ τῆς Ἀθηνᾶς; Κάθε ἀπελπισία
δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι δεμένη μὲ μιὰ ἐλπίδα· ἀκόμα μιὰ φο-
ρὰ ὁ Ἡράκλειτος προειδοποιεῖ: «ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀ-
νέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον
ἐὸν καὶ ἀπορον».

Ἀπειλητικὴ στέκεται γιὰ μᾶς ἡ ἄρνησις ἢ ἄρνηση, ἡ
ἐσωτερικὴ κίνητρο κάθε διαλεκτικῆς κίνησης, μπορεῖ καὶ νὰ κα-
ταλήγει στὸ μηδέν, στὸ μηδενισμό. Ξανακάνοντας γιὰ λογαρια-
σμό μας τὸ δρόμο τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης,
παίρνουμε θάρρος, γιὰ τὴν σκέψη αὐτὴ ἀντιμετωπίζει, παραδέ-
χεται καὶ παίρνει τὴν εὐθύνη τῆς ἄρνησης, κυριαρχώντας τὴν μ'
αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ἀνεβάζοντάς τὴν σὲ μιὰ ἀνώτερη σφαῖρα.
Αὐτὸ ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς μιὰ στερητικὴ ἄρνηση, εἶναι γι' αὐτοὺς
μιὰ καταφατικὴ ἄρνηση: τὸ ἄ-πειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου εἶναι

αὐτὸ πὺν δὲν ἔχει πέρας καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι αὐτὸ πὺν εἶναι ἀντίθετο στὴ λήθη. Λήθη καὶ πέρας ξεπερνιοῦνται ἐδῶ, χάρις στὴν προσπάθεια τῆς ἡρωϊκῆς αὐτῆς μεταφυσικῆς, στὴν ἀδιάκοπὴ τῆς ἐξερεύνηση τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ἄπειρου. Καθὼς ὁ κόσμος καὶ ὁ στοχασμός τους εἶναι πρωταρχικὰ πηγαῖος, τοὺς βλέπουμε νὰ ζοῦν καὶ νὰ στοχάζονται μέσα σ' ἓναν κόσμο, ὅπου παρουσιάζεται σὰν ἄρρηκτα δεμένον τὸ φυσικὸ καὶ τὸ μεταφυσικὸ στοιχεῖο: ἡ μεταφυσικὴ θεμελιώνει τὴ φυσικὴ καὶ ἔρχεται καὶ μετὰ τὰ φυσικὰ, ἐξακολουθώντας τὴν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου. Αὐτὴ ἡ φυσικὴ ρωμαλεότητα καὶ ἡ μεταφυσικὴ παρουσία πὺν σφραγίζουν τὴν προσωκρατικὴ σκέψη μᾶς τραβᾶνε ἀκόμα καὶ σήμερα, ὅταν πορευόμαστε πρὸς τὶς πηγές, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουμε τὴ φυσικὴ καὶ τὴ μεταφυσικὴ μας δίψα.

Μὲ τὴ συνείδηση τοῦ κινδύνου πὺν κρύβει ἡ ὑποταγὴ στὴ λατρεία ἑνὸς παρελθόντος πὺν γίνεται δεσποτικὸ καὶ μὲ τὴ συνείδηση τῆς βαθύτατης ἀνησυχίας πὺν προκαλεῖ τὸ αὔριο σὺν σήμερα, στρεφόμεστε μὲ στοχασμὸ καὶ πίστη πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς. Μὲ τὴ συνείδηση πὺν παντοῦ ὑπάρχουν ὅρια καὶ μὲ τὴ συνείδηση κύρια τῶν δικῶν μας ὁρίων, τελειώνουμε μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ «Περὶ Φύσεως» ποιήματος τοῦ Ἑμπεδοκλῆ, τελευταίου Ἑλλήνα φιλόσοφου πὺν διατύπωσε τὴ φιλοσοφία του σὲ ποίημα:

στεινωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γυνῆα κέχυνται·
πολλὰ δὲ δεῖλ' ἔμπαια, τὰ τ' ἀμβλύνουσι μέριμνας·
παῦρον δ' ἐν ζωῆσι βίου μέρος ἀθρήσαντες
ᾠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν
αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅττω προσέκυρσεν ἕκαστος
πάντος· ἐλαυνόμενοι, τὸ δ' ὅλον (πᾶς) εὐχεται εὐρεῖν.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ⁶

Ἀπὸ τὴ Χαραυγὴ στὴ Δύση.

Α'.

Ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ Μεσοποταμία, οἱ Ἰνδίες καὶ τὸ Ἰράν, ἡ Παλαιστίνη καὶ ἡ Κίνα, διατρέξανε τὴν πορεία τους, ἢ καὶ τὴ διατρέχουνε ἀκόμα, κάπως παράλληλα πρὸς ἓνα ἄλλο σύνολο πὺν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, τὴ Ρώμη, τὸ Χριστιανισμὸ καὶ τὴ μοντέρνα εὐρωπαϊκὴ καὶ εὐρωπαιο-ἀμερικανικὴ Δύση. Στὴ Δύση, κάθε ἓνας ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς προηγούμενους πολιτιστικούς κύκλους ἔγινε κατὰ καιροὺς σύμβολο, παράδειγμα καὶ ἰδανικὸ, γιὰ ὁμάδες, ρεύματα ἢ ἄτομα, γιὰ φιλοσοφικές, θρησκευτικές, ἰδεολογικὲς ἢ καλλιτεχνικὲς τάσεις καὶ ἀντικρῶσθηκε μὲ τὸ πρῖσμα τῆς κυρίαρχης ἰδέας τοῦ καιροῦ ἢ τοῦ ἀτόμου· συχνά, μιὰ ἐποχὴ ὁλόκληρη πρόβαλλε σταθερὰ πρὸς μιὰ προηγούμενη τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς ἀγωνίες της. Καὶ σὲ κάθε ἓναν ἀπὸ τοὺς πολιτιστικούς αὐτοὺς κύκλους ἐκτιμήθηκε καὶ κρίθηκε, στὸν ἀνάλογο καιρὸ, τὸ ἀρχαῖο ἢ τὸ ἐκλεπτυσμένο στοιχεῖο, τὸ μεταφυσικὸ ἢ τὸ σοφιστικὸ ρητορικὸ, τὸ κοινοτικὸ ὁμαδικὸ ἢ τὸ ἀτομικὸ, ἢ χαραυγὴ, τὸ μεσημέρι ἢ ἡ δύση. Ἡ πὺν ἐπίμονη ἀναφορὰ φαίνεται ὅμως νὰ γίνεται ἀπὸ τὴ μοντέρνα Εὐρώπη, στὴν προσ-

6. Βλ. προηγούμενη ὑποσημείωση.

πάθειά της να συνδεθεί με την ελληνική 'Αρχαιότητα' οι άλλοι κύκλοι χάραξαν κύρια τη διαίσθηση μιας διάστασης.

Ο κύκλος που ονομάζεται Δύση έκλεισε, και κλείνει μέσα του, τμήματα σκανδιναβικά, γερμανικά και αγγλοσαξονικά, καθώς και λατινικά—ιταλικά, γαλλικά, ισπανικά—ήρθε ακόμα σε περισσότερο ή λιγότερο στενή επαφή με στοιχεία «ανατολικά»—αραβικά, βυζαντινά, ρωσικά. Μια όρισμένη συνάντηση Λατίνων και Βόρειων δημιούργησε το καθαυτό ευρωπαϊκό πνεύμα, που χωρίς να σταματάει στα δυτικά του όρια σπρώχνει την εντελέχειά του στις ακρότατες της συνέπειες, έτοιμο να πραγματοποιηθεί φυσικά και μεταφυσικά σ' όλη την ύφήλιο.

Οι συνδέσεις ανάμεσα στους κύκλους στάθηκαν και πραγματικές και ιδεατές και πραγματοποιήθηκαν και μέσα στο χώρο και μέσα στο χρόνο. Όσο περισσότερο έσπασε το αρχικό *re-ligere* της θρησκείας στο έσωτερικό ενός κόσμου τόσο έντατικώτερα ο κόσμος αυτός και οι άνθρωποί του ζητούσαν να συνδεθούν με άλλους κόσμους, ή σε μερικώτερη μορφή, ή τείνοντας προς έναν οίκουμενισμό, όπου 'Ανθρώπος και Οίκουμενη θα έπρεπε να συμπέσουν, κατά τους υπολογισμούς και πόθους, σ' έναν οίκουμενικό 'Ανθρωπισμό. 'Η νοσταλγία ενός ιδανικού αποτελούσε μια σταθερή κινητήρια δύναμη.

I. Όταν ανέτελλε η Δύση πήρε συνείδηση πώς είναι και κύρια θέλει να είναι συνδεμένη με την 'Αρχαία 'Ελλάδα, τη Ρώμη και το Χριστιανισμό και όταν ήρθε το πλήρωμα του Χρόνου, τότε ζήτησε να αναγεννηθεί και στράφηκε κάπως βασικώτερα προς την 'Ελλάδα. Τη στιγμή εκείνη, καλλιτέχνες και πολιτικοί, φιλόλογοι και φιλόσοφοι, ζήτησαν να στραφούν, όχι πια μόνο στα κείμενα, την ηθική των σοφών ή το λογικό υπόστρωμα της θεολογίας, αλλά στο σύνολο της αρχαιοελληνικής ύπαρξης, για να δοκιμάσουν να διαπαιδαγωγήσουν στο πνεύμα της την εποχή τους. Ονομάζουμε τρεις από τους εκφραστές του πνεύματος που ήθελε να είναι αναγεννητικό: τον όλλανδό Erasmus, τον ιταλό Petrarca και το γάλλο Montaigne.

Αυτο όμως πραγματικότητες υπήρξαν αποφασιστικές στην κίνηση του καιρού. Πρώτο, το ότι οι επιστήμονες της εποχής δέν συμπαράσύρθηκαν από την ίδια νηφάλια μέθη· αυτοί δέν κύτταζαν προς την 'Αρχαία 'Ελλάδα, προσπαθώντας να θεμελιώσουν την κατ' εξοχήν 'Επιστήμη, το μοντέρνο ευρωπαϊκό επιστημονικό πνεύμα, που πιστό στο πνεύμα του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού θέλει να θεωρεί συχνά τον εαυτό του σαν το Πνεύμα. Δεύτερο, το ότι ένα άλλο τεράστιος σημασίας ρεύμα, φιλοσοφικό και θρησκευτικό, μυστικιστικό και καλλιτεχνικό, συνέχιζε τη ροή του, ναί μεν με αναγεννημένη όρμη, αλλά πηγάζοντας από βόρειες πηγές και μένοντας πιστό στο πνεύμα μιας μεταφυσικής ριζικότητας.

Μια πτυχή πάντως της αναγεννησιακής ψυχής γύρευε να αναγεννηθεί αρχαιοελληνικά. Γιατί όμως, μια εποχή που γύρευε να αναγεννηθεί, στράφηκε στο γηραιότερο τμήμα της αρχαιότητάς της και γιατί ή τελευταία ή προτελευταία φάση του παλιού ήταν αυτή που επικοινωνήσε με την πρώτη ή δεύτερη φάση του καινούργιου; Γιατί έδειξε ή 'Αρχαία 'Ελλάδα στους Νέους Ευρωπαίους το αρχαίο, δηλαδή το γέρικό της πρόσωπο; Και γιατί φανερώσαν αυτοί αυτό; Στην τέχνη θαυμάστηκε ο κλασικισμός· από τον Αισχύλο προτιμήθηκαν ο Σοφοκλής κι ο Εϋριπίδης· ο Πλάτωνας θεωρήθηκε βέβαια ο μέγας δάσκαλος, αλλά κύρια κινήσαν και συγκινήσαν οι τρεις φιλοσοφικές σχολές: των Στωϊκών, των Επικούρειων, των Σκεπτικών. Και ή 'Αρχαία 'Ελλάδα ιδώθηκε στο σύνολό της, σαν ένα κάπως θολά γαλάζιο ρασιοναλιστικό όνειρο, όπου γέρικά παιδιά, κάτω από κορινθιακές κολόνες, σκέφτονται πολύ και με αρκετό σκεπτικισμό να βρούνε ένα νόημα στη ζωή τους. 'Η ψευδο-ανάμνηση αυτή του ονείρου γλύστρησε τόσο πάνω στον άξονά της, και ή ελληνική Τραγωδία έχασε σε τέτοιο βαθμό το τραγικό της νόημα, ώστε μπόρεσε να ονομαστεί κλασσική τραγωδία, το ά-τραγικό δράμα του 17ου γαλλικού αιώνα. 'Εδω περίπου πέφτει ή βελούδινη αὐλαία, μετά την πρώτη πράξη της «αναπαράστασης» της 'Αρχαίας 'Ελλάδας· θέματά της θα εξακολουθήσουν βέβαια να υπάρχουν και στις επόμενες και είτε από λατίνους είτε από γερμανούς ξαναθεμελιώνεται

αὐτὸς ὁ τρόπος ἀντικρύσματος, πάντα θὰ μένει πιστὸς στὴν οὐσία του. Ἡ μετάφραση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ Μύθου - καὶ - Λόγου ἦχει: *Raison*: τὸ φῶς δὲ ποὺ φωτίζει τὴν πράξη αὐτὴ εἶναι κύρια λατινικὸ καὶ κατὰ προέκταση—ρωμαϊκὸ.

II. Ἡ δεύτερη πράξη ἔχει γιὰ χώρο τὴ Γερμανία καὶ διαδραματίζεται βασικὰ στὸ 19ο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς αἵγλης τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς φιλοσοφίας της. Οἱ πρωταγωνιστὲς ποὺ ξαναζωντανεύουν δημιουργικὰ ἀρχαίους ρόλους καὶ ἰδέες εἶναι οἱ Herder, Goethe, Hölderlin, Hegel. Ἄν ἡ προηγούμενη πράξη εἶδε μ' ἓνα λατινικὸ πρῶσμα τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, τούτῃ ἐδῶ ζήτησε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, νοιώθοντας ἀκόμα μέσα της τὸν παλμὸ τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ δεύτερη αὐτὴ πράξη εἶναι κεντρικὴ καὶ πλούσια. Δυὸ ἀντίρροπα στοιχεῖα τὴν χαρακτηρίζουν: ὁ ρωμαντικὸς ἐνθουσιασμός καὶ τραγικισμός, καὶ ὁ σοβαρὸς ἐνθουσιασμός γιὰ τὸ Λόγο, ποὺ σημαίνει τώρα—Vernunft. Οἱ πρωταγωνιστὲς διαφέρουν πολὺ ἀναμεταξύ τους καὶ στὴν καρδιὰ τοῦ καθενὸς ὑπάρχουν ἐπίσης δυὸ ψυχές. Βέβαια ἡ Ἑλλάδα ποὺ τοὺς τραβάει δὲν εἶναι πιά τόσο ἡ κλασικιστικὴ (ποὺ ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ ἀκτινοβολεῖ), ὅσο ἡ κλασσικὴ τὴν ἀρχαίῃ, ἀρχίζουν νὰ τὴν διαισθάνονται. Γιὰ τοὺς μὲν καὶ γιὰ τὴ μιὰ πτυχὴ τῆς ψυχῆς ὁρισμένων, ἡ Ἑλλάδα εἶναι ὁ χώρος τῆς πληρότητας καὶ τῆς ὁλοκλήρωσης, ὁ χρόνος τοῦ μὴ σπασμένου ἀκόμα ρωμαντικοῦ ὄνειρου, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐνοποιητικὴ συνάντηση τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐνεργείᾳ καταπληκτικὸς πλοῦτος σὲ δυνατότητες καὶ πολυαρμονικὲς πραγματώσεις, πίστη στὸ Μῦθο καὶ δύναμη τοῦ Λόγου, δένονται. Γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ γιὰ τὴν ἄλλη πτυχὴ τῆς ψυχῆς, ἔρχονται στὸ φῶς, δηλαδὴ φωτίζονται, τὰ τραγικὰ στοιχεῖα τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, οἱ ἀντιθέσεις καὶ ἀποτυχίες της, οἱ περιορισμοὶ της καὶ τὰ ὅριά της, καὶ ὁ μεταφυσικὸς ὅμως ἡρωϊσμός τῶν πρώτων της ἐμφανίσεων. Οἱ δύο αὐτὲς προοπτικὲς συνυπάρχουν καὶ συμπλέκονται σὲ μιὰ τέτοια ἀρμονία τῶν ἀντιθέτων (ἀντιθέσεις ποὺ χωρίζουν τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀναμεταξύ τους, ποὺ

ὑπάρχουν μέσα στὸν ἴδιο τρόπο θεώρησης τοῦ καθενός, ποὺ παρουσιάζονται σὰν ὑπαρκτὲς μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀρχαιοελληνικὴ πραγματικότητα ἢ ἰδεατὴ πραγματικότητα), ὥστε ὁ ρυθμὸς τονίζει πότε τὸ στοιχεῖο ἀρμονία καὶ πότε τὸ στοιχεῖο ἀντιθέσεις: ὑπάρχει μιὰ συνεχὲς διαλεκτικὴ κίνηση ἀπὸ τὸ Φῶς στὴ φωτιά καὶ ἀπὸ τὴ Φωτιὰ στὸ φῶς.

Ὁ Goethe συλλαμβάνει πλαστικὰ τὴν ἀρχαία ἀρμονία, στὴ διαρκὴ του προσπάθεια ἐνοποίησης τοῦ ρωμαντικοῦ καὶ τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ δὲν χάνει ἀπὸ τὰ μάτια του τὴν ἀξία καὶ σημασία τῆς ἀρχαίας δαιμονικῆς. Ὁ Hölderlin ξέρει, κυνηγώντας ἓνα πρωταρχικὸ ρωμαντικὸ ὄνειρο, νὰ σταματήσει ἰδιαίτερα προστὰ σὲ μιὰ προ-κλασσικὴ φηγούρα γεμάτη τραγικότητα: τὸν Ἐμπεδοκλή. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Hegel στέκεται κι αὐτὴ ἀντιθετικὴ: βλέπει τὴ στιγμὴ τῆς πορείας τοῦ παγκόσμιου πνεύματος ποὺ ἐνσαρκώνεται στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα νὰ φέρνει στὸ φῶς τὴν ὠραία ψυχὴ ἀντίθετα ὅμως, τὸ πάντα μεγαλοφυὲς ἀνθρωπολογικὸ ἢ ἱστορικὸ σφάλμα τοῦ Hegel ἔχει γιὰ ἀντίρροπὸ του τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς πρώτης θεωρητικῆς φιλοσοφίας: ἔτσι στρέφεται πρὸς τὸν Ἡράκλειτο, τὸν πρῶτο μεγάλου τραγικὸ φιλόσοφο, τὸν ἀρχαῖο διαλεκτικό. Ἐνας κύκλος φαινόταν νὰ κλείνει, μιὰ σπουδαία συνάντηση εἶχε γίνει: ὁ ἴσως τελευταῖος εὐρωπαῖος φιλόσοφος, ἀγωνιζόμενος νὰ περικλείσει ὅλες τὶς στιγμὲς τῆς ἀλήθειας ὅλων τῶν προηγούμενων φιλοσοφιῶν, συναντοῦσε τὸν πρῶτο «δυτικὸ» μεταφυσικό, αὐτὸν ποὺ τείνοντας πρὸς τὴν ὁλότητα ἔγραφε ἀποσπασματικά: «ξ υ ν ὃ ν γὰ ρ ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας».

Θὰ ἔμενε ὅμως ὁ Hegel τελευταῖος φιλόσοφος; Εἶχε πραγματικὰ συναντηθεῖ ἡ γένεση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸ θάνατό της; Μὲ τὸ πέσιμο τῆς νύχτας πρὸς τὰ ποῦ θὰ ἔπαιρνε τὸ πέταγμά του τὸ πουλὶ τῆς Ἀθηνᾶς; Ἡ δεύτερη αὐτὴ πράξη ἔκλεινε μὲ μεγάλες ἀπαντήσεις, ἀπ' ὅπου νέα μεγάλα προβλήματα θὰ γεννιότουσαν. Οἱ πρωταγωνιστὲς της, ζώντας μέσα σ' ἓναν κόσμον στερημένο ἀπὸ Κόσμον πραγματικὸ, ἐποίησαν ἓναν ἰδεατό. Οἱ κατοπινοὶ τοὺς ζήτησαν, μετὰ, νὰ συνάψουν σχέσεις διαλόγου μαζί τους.

III. Ἡ τρίτη πράξη μᾶς παρουσιάζει τὴ μεταβολὴ τῆς Ἱστορίας (Geschichte) σὲ ἱστορία (Historie). Τὸ δέντρο γίνεται κλάδος γνώσης, τὸ φῶς πρῶμα ἔρευνας ἱστορισμὸς καὶ θετικισμὸς συμμαχοῦν. Βρισκόμαστε στὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ 19ου αἰῶνα. Δὲν ἔχουμε ἐδῶ ποιητὲς καὶ φιλοσόφους ποὺ στρέφονται πρὸς τοὺς ἀρχαίους, ἀλλὰ ἱστορικούς, φιλόλογους, ἀρχαιολόγους, τὸ πολὺ διανοητές, ποὺ θετικά - θετικά συσσωρεύουν τεράστιο ὕλικό, συγγράφουν κάθε εἶδους ἱστορίες: τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης, τῆς λογοτεχνίας, τῆς πολιτείας κλπ. κλπ. Μέσα στὴν ἡρεμία τῶν πανεπιστημιακῶν φροντιστηρίων, τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν μουσείων, στὰ πεδία τῆς μάχης τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν τυπογραφείων, συντελεῖται αὐτὴ ἡ ἐργασία, συχνότατα εὐσυνείδητη, σπανιότερα ὅμως συνειδητή. Βέβαια περικλείει κάτι ἀπὸ ἕναν πρωταρχικώτερο παλμό, ὁ παλμὸς ὅμως αὐτὸς ἔχει ἐπιστημονικοποιηθεῖ. Ἡ ἐπίπονη βιβλιογραφία ἀντικατέστησε τὸν πόνο τῆς νοσταλγίας. Οἱ μελετητὲς αὐτοὶ—ἀνάμεσα στοὺς τυχαίους ἀστείους ἀνθρώπους καὶ τοὺς πραγματικὰ μεγάλους—λένε καὶ γράφουν πὼς θέλουν νὰ φωτίσουν τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα μελετώντας τὴν ἀντικειμενικά, σὰ νὰ μπορούσε νὰ γίνει ποτὲ ἀντι-κείμενο (τῶν χειρῶν, τῶν ματιῶν καὶ τοῦ μυαλοῦ) ἕνα σύνολο ὕλικῶν καὶ ἰδεατῶν πραγματικότητων, ποὺ δὲν βρίσκονται μπροστὰ μας, ἀλλὰ χρονικά πίσω μας, χωρικά σὲ ἐρείπια καὶ ἀποσπάσματα, ψυχικά καὶ μέσα μας καὶ ἔξω ἀπὸ μᾶς.

Ὁνομάστηκε ἀντικείμενο (objekt) τῆς ἱστορικο-φιλολογικο-ἀρχαιολογικῆς αὐτῆς ἔρευνας αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὕλικό της, καὶ ξεχάστηκε πὼς ἀντικείμενό (Gegenstand) της εἶναι βασικά ὁ σκοπὸς της: ἐρμηνεῖα ἀπὸ ὑποκείμενα ζῶντα σὲ δια-ὑποκειμενικὲς σχέσεις ἀντικειμενικοποιημένων μορφῶν καὶ περιεχομένων ζωῆς, τέχνης καὶ σκέψης. Θεωρήθηκε ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἡ μέθοδος τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας, τῆς βιολογίας, ποὺ δὲν ἀναφέρονται σὲ συνειδησιακὰ νοήματα, καὶ αὐτὴ ἡ μέθοδος ὀρίστηκε κατάλληλη, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλολογία, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Ἑρμηνευτική. Ὁ κοινωνιολογισμὸς τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος ἦταν ἕνα βολικὸ πλαίσιο,

μέσα στὸ ὁποῖο φυσικὸς καὶ ἱστορικὸς κόσμος δίναν τὰ χέρια, αἰτιακὰ προσδιοριστικὴ ἐξήγηση καὶ ἀνοιχτὴ ἐρμηνευτικὴ κατανόηση συγγέονταν, πείραμα καὶ βίωμα χάναν τὰ διακριτικὰ τους γνωρίσματα. Ὁξύνθηκε ἀντίστοιχα μιὰ τεχνητὴ ἐδῶ ἀντίθεση, ἀνάμεσα στὸ ποιητικὸ, τὸ μεταφυσικὸ καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕλικό, τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ· φυσικά, καταδικάστηκε τὸ πρῶτο, ἀφοῦ παραμορφώθηκε πρῶτα οἰκτρά, στὸ ὄνομα τοῦ παραισθητικοῦ δεύτερου. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο χάθηκε ἀπὸ τὸν ὁρίζοντα αὐτὸ ποὺ ἤδη εἶχε ὑπάρξει σὰν ἀδιαχώριστη σύνθεση καὶ τὸ χάσμα ὑποτίθεται πὼς γεφυρώθηκε. Σύντομα τὸ πρῶτο στοιχεῖο (τὸ μεταφυσικὸ) ἐπιβίωσε λάθρα καὶ ἐπίπεδα στὸ δεύτερο (τὸ πραγματικὸ) καὶ τὸ δεύτερο ἔχασε ἀπὸ τὰ μάτια του τὰ ἴδια του, τὰ τόσο στενὰ ἄλλωστε, ὅρια. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ θετικιστικὸ πνεῦμα δὲν πῆρε κἄν συνειδηση πὼς καὶ τὰ δικὰ του προβλήματα ἦταν προβολές καί, γιὰ νὰ μὴν ξεραθεῖ πιὰ καὶ ὁλότελα, ἐγινε ἀνάμικτα καὶ λογοκρατικὸ καὶ ἐντυπωσιολογικὰ συναισθηματικὸ, ξεδεύοντας ὅμως μυαλό, ἀλλὰ ὅχι καὶ καρδιά. Ἔτσι ἀντικρύστηκε καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα σὰν ἕνα σύνολο οὔτε πολὺ σοβαρῶν οὔτε πολὺ χαρωπῶν, δηλαδὴ θετικῶν ἀνθρώπων καὶ ἔργων. Τέτοια ἦταν ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα τῶν καθηγητῶν καὶ συγγραφέων καὶ τέτοια ἦταν καὶ τὰ τόσο ὀριζόντια ἀκαδημαϊκὰ τους ὄνειροπολήματα.

Δὲν καταδικάζουμε τὸ μόχθο τῆς πολύτιμης αὐτῆς δουλειᾶς, θέλουμε μόνο νὰ τονίσουμε τὸ ὅτι ναὶ μὲν περιχαράκωσε μὲ ἐπιμέλεια τὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ, χάνοντας ὅμως ἀπὸ τὴ θέα της τὸ ρεῦμα τοῦ ἴδιου τοῦ ποταμοῦ. Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ὕψιστα ἀναγκαία σὰν προπαρασκευή, σὰν πρῶτο στάδιο· τὸ βέλος της πρέπει νὰ κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀναγκαῖο ὕψος, πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ ζωὴ καὶ ὅχι πρὸς τὸν ψυχρὸ θάνατο. Τὰ διαδραματιζόμενα τῆς πράξης αὐτῆς παίχτηκαν στὴ Γερμανία, τὴν Ἀγγλία, τὴ Γαλλία κλπ., ἀπ' ὅλους τοὺς θετικιστὲς φιλόλογους-κειμενοδίφες καὶ ἀρχαιολόγους-ἱστορικούς. Ἡ πράξη αὐτὴ κάθε ἄλλο τελειώσει ἔχει, παίζεται καὶ σήμερον ἀκόμα καὶ ἔχει τὸ «μέλλον» μπροστὰ της, στὴν πολύμοχθή της προσπάθεια νὰ μουσειο-

ποιήσει τὸ παρελθόν· τὴ χαρακτηρίζει μόνο σήμερα λιγώτερο κουράγιο, λιγώτερη παραγωγικότητα, λιγώτερο αἶσθημα ἀσφάλειας, λιγώτερο αἰσιόδοξη πίστη στὴν ισόγραμμα πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ· καὶ πάντα στὴν τόσο ὑπερθετική ἐκτίμηση τῆς θετικότητας ἀνακατεύεται ἓνας ἀκίνδυνος λυρισμός καὶ ἓνας ἀνώδυνος συναισθηματισμός, σὰ νὰ μποροῦσε νὰ βλαστήσει ποτὲ τὸ ραβδὶ ἐνὸς γέροντα.

IV. Καθὼς ὅμως τὸ ραβδὶ τοῦ γέροντα δὲν τοῦπερτε ἀπὸ τὰ χέρια, μιὰ ἄλλη δύναμη τοῦ τὸ ἄρπαξε. Ἡ τέταρτη πράξη εἶναι ἡ πράξις τῆς Κρίσης: οἱ ἴδιοι, οἱ ὑποθετικὰ ἀντικειμενικοὶ προηγούμενοι κριτικοί, γίνονται ἀντικείμενο μιᾶς κρίσης καὶ ἡ ἐποχὴ περνάει πιά στὴν Ἐποχὴ τῆς Κρίσης. Ἡ τραγικὴ αὐτὴ στιγμή εἶναι ἡ στιγμή τοῦ Nietzsche. Ὁ Kierkegaard εἶχε ἤδη χριστιανικὰ ταραξίει τὰ λιμνασμένα νερά τοῦ βαλτωμένου Χριστιανισμοῦ, μέσα σ' ἓναν κόσμο πὺν εἶχε χάσει κάθε ὑπαρξικὴ (existentiell) σχέση μετὰ τὸ Θεό. Ὁ Nietzsche, μετὰ πρωτόφαντη ριζικότητα, τάραξε τὰ νερά, τόσο τῆς ἴδιας τῆς πηγμένης καὶ μηδενιστικῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς καὶ συνείδησης ὅσο καὶ τὴς προεκβολῆς της στὸ χωροχρόνο τῆς μελέτης της, τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἄν ἡ πρώτη ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν «ἐπιστημῶν», τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς σοφιστικῆς, τοῦ ἐκλεκτισμοῦ καὶ τοῦ συγκριτισμοῦ, χαρακτηρίζει τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους καὶ χαρακτηρίζεται σὰν ἀλεξανδρινισμός, ἡ παρόμοια ἀνάπτυξη ὁμοίων φαινομένων στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ἔκανε τὸ Nietzsche νὰ στιγματίσει αἵματηρὰ αὐτὸ τὸν ἐπιγονισμό καὶ νὰ στραφεῖ σὰν φιλόλογος - ποιητῆς - φιλόσοφος πρὸς τοὺς πρῶτες ἥρωες τῆς φιλοσοφίας, τοὺς Προσωκρατικούς, καὶ πρὸς τὴν ἀρχαία τραγωδίαν καὶ νὰ σταθεῖ ἰδιαίτερα μπροστὰ στὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Αἰσχύλο. Ἀπὸ τὴν αὐστηρὴν θεὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ, πὺν κατακλύζει τὰ πάντα καὶ στροφεται ἐκμηδενιστικὰ πρὸς τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, πηγάζει ἡ αὐστηρότατη κρίση αὐτοῦ τοῦ ἀναίμακτου ἐκλεκτισμοῦ καὶ τοῦ ἀντιτάσσεται μαχητικὰ τὸ ὄραμα τῆς τραγικῆς καὶ προφητικῆς, μεταφυ-

σικῆς καὶ διονυσιακῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ἀμα οἱ μικροὶ βλέπουν ὅλα μικρά, μόνο ἓνας πὺν ἔβλεπε τοὺς μικροὺς σὰ μικροὺς μποροῦσε νὰ δεῖ τοὺς μεγάλους μετὰ κυνισμό καὶ ἀθωότητα καὶ νὰ ἔρθει μέσα ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση μιᾶς χαρούμενης ἐπιστήμης (Fröhliche Wissenschaft) σὲ σχέσεις διαλόγου μαζὺ τους. Ἡ γὰρ λάζια γαλήνη τῆς κλασσικιστικῆς Ἑλλάδας (ὁ φωτεινὸς Ἀπόλλωνας ἀποτελεῖ τὴ μιὰ μόνο μορφή τοῦ Ἰαννοῦ) ἔχει πιά ἐγκαταλειφθεῖ τώρα καὶ ἐδῶ, σὰν οἰκτρὴ ἀπάτη καὶ ἐξαπάτηση· προβάλλει πιά ἡ λάμψη τῆς χαρναγῆς τῶν θεῶν, παρουσιάζεται ἡ πλαστικότητα τῶν ἀρχαίων ὑπάρξεων, ἀκούγεται ἡ βοή τῆς τραγωδίας. Σύγχρονα, καταδικάζεται ἡ γερασμένη Εὐρώπη, γιὰτὶ δὲν εἶναι πιά ἄξια νὰ νοιώσει ἓναν παλμό. Ὁ Κόσμος ἔχει ραγίσει καὶ δείχνεται στοὺς ἀνθρώπους πὺς δὲν ζοῦν πιά σ' ἓναν κόσμο. Ὁ Θεὸς πέθανε. Ἡ Ἱστορία παύει νὰ εἶναι σάνιδα σωτηρίας. Σήμανε ἡ ὥρα τῆς Κρίσης. Ὁ Ἄνθρωπος προβάλλεται ἐναγώνια καὶ προσπαθεῖ νὰ μπεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀνθρώπου.

Ἡ ἐλληνικὴ καὶ ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία συνδέουν τὴ μοῖρα τους. Ὁ Hegel στέκεται ὁ τελευταῖος μεγάλος συστηματικὰ ἐγκυκλοπαιδικὸς φιλόσοφος τῆς δυτικο-εὐρωπαϊκῆς σκέψης. Ὁ Hegel ἦταν ὁ πρῶτος πὺν ζήτησε νὰ συνδεθεῖ μετὰ τὴν ὁρμὴ τοῦ Λόγου τῶν Προσωκρατικῶν καὶ ἄρχισε τὸ διαλεκτικὸν διάλογο μετὰ τὸν Ἡράκλειτο. Ὁ Hegel, θεμελιώνοντας λογικὰ τὴ στιγμή τῆς ἄρνησης, ὁδήγησε τὴ διαλεκτικὴ σκέψη στὰ ἀκρότατα ὅρια τοῦ κυκλικοῦ συστήματος. Ὁ Nietzsche εἶναι ὁ πρῶτος καὶ σύγχρονα ὁ τελευταῖος μεγάλος προσωπικὸς φιλόσοφος. Ὁ Nietzsche ἦρθε καὶ πάλι σὲ σχέση μετὰ τοὺς μεταφυσικούς Προσωκρατικούς καὶ μετὰ τὴν τραγωδίαν καὶ ἀντιμετώπισε τὸν Ἡράκλειτο σὰ δάσκαλό του. Ὁ Nietzsche, περνώντας στὴν ἄρνηση τῆς ἐποχῆς, ἐκπλήρωσε μετὰ τὴ ζωὴν του τὴ μεταφυσικὴν του καὶ ἔκλεισε τὸν αἰῶνα, σπρώχνοντας τὴν προσωπικὴ σκέψη στὰ ἀκρότατά της ὅρια—καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅριά της, στὴν τρέλλα καὶ στὸ θάνατο.—Βρισκόμαστε στὰ 1900· ἐδῶ πέφτει ἡ αὐλαία τῆς τέταρτης πράξης.

B'.

Ἡ Ἱστορία ἐξακολουθεῖ τὸ δρόμο της, καὶ περνώντας πάνω ἀπὸ ἀτομικὲς ἢ ὑπερ-ἀτομικὲς τραγικότητες, μᾶς παρουσιάζει τὸν 20ὸ αἰῶνα σὰ συνέχεια καὶ προέκταση τοῦ προηγούμενου, χωρὶς νὰ μεταβάλλει σὲ ὑψίστα μαθήματα τὰ μέγιστα αἰσθήματα. Χρονικὰ βρισκόμαστε στὸ μεσημέρι τοῦ αἰῶνα μας, ἕνα κουρασμένο μεσημέρι ὅμως, χωρὶς πολὺ λαμπερὸ φῶς. Καὶ αὐτὸ τὸ φῶς εἶναι αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ φωτίζει τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα, προσπαθώντας ἀκόμα νὰ προσθέσει νέους φωτισμούς· καὶ δὲν ξέχουμε ἂν ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἕνα Φῶς ἢ μὲ ἀνταύγειες· καὶ δὲν ξέχουμε ποιά εἶναι ἀκριβῶς ἡ φωτεινὴ ἢ σκοτεινὴ σημασία τῶν φωτισμῶν αὐτῶν, ποὺ ζητᾶμε καὶ πάλι νὰ φωτίσουμε.

V. Ἡ πέμπτη πράξις τῆς σύνδεσης τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα κλείνει μέσα της ἐπεισόδια, ἐπεισόδια ποὺ ἀλληλοσυμπλέκονται. Καθὼς τὸ ἔργο δὲν ἔχει ἀκόμα τελειώσει εἶναι δύσκολο νὰ διαβλέπει κανεὶς τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τῶν ἡρώων του, νὰ στεφανώσει τὸ νικητὴ καὶ νὰ χλευάσει ἢ λυπηθεῖ τὸν ἡττημένο, ἢ, ἀντίστροφα, νὰ ἀποστραφεῖ ἀπὸ τὸ νικητὴ καὶ νὰ στραφεῖ πρὸς τὸν ἡττημένο ἢ, ἀκόμα, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει τὸν ἕνα ἀπὸ τὸν ἄλλο, στὴ σύνδεσίν τους μὲ μιὰ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ τοποθέτηση.

1. Ἡ Φιλολογία συνεχίζει μὲ κυρτὸ κεφάλι τὸ δρόμο της. Βαδίζοντας αὐτὸ τὸ δρόμο ἐκδίδει πάντα κείμενα ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, ἱστορικῶν καὶ ρητόρων, πεζογράφων καὶ σχολιαστῶν, κείμενα ποὺ ἀγκαλιάζουν ὅλα τὰ σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα γραμμένα ἔργα—ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Καὶ καθὼς τὰ περισσότερα μεγάλα κείμενα ἔχουν ἐκδοθεῖ, στρέφει τὴν ἐπιμέλειά της στὸ νὰ ἀνακαλύψει ἢ καὶ νὰ ἐφεύρει ἀσημότερους συγγραφείς, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τοὺς ἐκδώσει. Τὰ κείμενα λοιπὸν—τὰ σημαντικὰ καὶ τὰ ἄσημα—ἐκδίδονται, μεταφράζονται στίς διάφορες ἐθνικὲς γλῶσσες καὶ κύρια σχολιάζονται.

Φιλολογισμὸς καὶ σχολιασμὸς δίνουν ἐδῶ τὰ χέρια: σχολιάζονται ἔτσι τὰ κείμενα, σχόλια παλαιότερων καὶ νεώτερων σχολιαστῶν, καὶ προστίθενται καὶ νέα σχόλια. Στὸ σύνθετο φιλό-λόγος, φίλος τοῦ Λόγου καὶ τοῦ λόγου, σημαίνει φίλος τοῦ γλωσσάρου καὶ τοῦ γλωσσάρου τοῦ γλωσσάρου. Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ κάτοψη ἐπάνω στὴν ἀρχαιότητα: ὅλα, κείμενα καὶ κειμενοδίφες, μνήματα καὶ ὑπομνήματα, εἶναι σοβαρά, βαριά, αὐστηρά· νόημα ἔχουν περισσότερο τὰ σχόλια παρὰ τὰ σχολιαζόμενα. Ἡ ὅλη αὐτὴ δουλειά, ἦταν κυρίως, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀξιόλογη· ποῦ βρίσκεται ὅμως ὁ λόγος τῆς ἀξίας της; στὴ συλλογὴ ὕλικου, τίς πλήρεις σειρὲς κειμένων, τὰ βασικά σχόλια βέβαια, ἀλλὰ ὅταν αὐτὰ ὅλα ἀποτελοῦν ἕνα instrumentum, ποὺ σὰν κάθε ὄργανο τείνει κάπου· ἂν αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει δὲν εἶναι ἡ γνώση καὶ κατανόηση τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, σὲ ἐρμηνευτικὴ σύνδεση μὲ τοὺς ὁπωσδήποτε ζωντανοὺς ἀνθρώπους, ποὺ μόνο ἀπὸ μεγάλα ἔργα καὶ ἀξία νὰ συνεπάρουν νοήματα μπορεῖ νὰ συγκινηθοῦν, τότε δὲν μένει παρὰ ἕνας σωρὸς ἀνόργανου καὶ ἄψυχου ὕλικου. Μ' ἄλλα λόγια, τὸ ὄργανο δὲν εἶναι ὄργανο, παρὰ τείνοντας πρὸς κάτι ποὺ τὸ ἀναιρεῖ· γιατί βρίσκεται πάνω ἀπ' αὐτό, καὶ παύει νὰ εἶναι καὶ ὄργανο, ὅταν πέφτει σὲ κάτι ποὺ τὸ καθαιρεῖ καὶ βρίσκεται κάτω ἀπ' αὐτό, δηλαδὴ πουθενά.

Μιὰ ἄλλη πτέρυγα τῆς βαδίζουσας Φιλολογίας συνδέει τίς τύχες της μὲ τίς κάθε εἴδους ἱστορίες: τῶν νομικῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν θρησκευτῶν, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀγγειογραφίας, τοῦ ἀγροτικού ζητήματος καὶ τῆς ἐκπαίδευσης, σὲ ἱερὴ συμμαχία μὲ τὴν Ἀρχαιολογία. Τὸ ὕλικὸ ποὺ βλέπει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ φῶς τῆς μέρας ἢ καὶ φωτίζεται ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς νύχτας εἶναι βέβαια ἐκθαμβωτικὸ· ποιοὺς ὅμως τὸ φωτίζει καὶ γιὰ ποιὸν φωτίζεται; Καὶ σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα πάλι ἂν τὸ ὕλικὸ δὲν μετατραπῇ σὲ κάτι ποὺ νὰ εἶναι νοηματικὸ καὶ νοήμον, παύει νὰ εἶναι καὶ ὕλικό, καὶ ἂν τὰ τμήματα δὲν δένονται σὲ μιὰ ἔστω καὶ σχετικὴ ὁλότητα, παύουν νὰ εἶναι καὶ ἀποσπάσματα καὶ δὲν μένουν παρὰ θραύσματα. Καὶ ἀκόμα: σκοπὸς (καὶ ὄχι ἀντικείμενο) τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἀναβίωση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς Φιλοσοφίας

και Τέχνης, Μυθολογίας και Θρησκείας, Ἐπιστήμης και Πολιτείας, και ὅχι τὸ πρόσχημα, καταφύγιο ἢ ἄλλοθι, πὺν μπορεῖ νὰ γίνουιν οἱ ἔρευνες αὐτές, γιὰ ὑποχωροῦντες ἀνθρώπους. Ἄμα τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας δὲν διεισδύει ὅλες τῖς προβολές, τότε βρισκόμαστε στὸν μὴ-κόσμο ἑνὸς ἐκμηδενισμένου και μηδενιστικοῦ θετικισμοῦ, πὺν στὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ξεχνάει κάθε ἀνθρώπινη ζωντάνια και δὲν κάνει παρὰ νὰ νομίζει πὺς φωτίζει ἀντικειμενικά (δηλαδὴ νὰ μὴ φωτίζει), ὅλες τῖς ἀγελάδες, πὺν τοῦ φαίνονται βέβαια γκριζες, μέσα στη θλίψη τοῦ σοῦρουπου.

Οἱ ἐργασίες αὐτές γίνονται στίς μέρες μας στη Γερμανία και τὴν Ἀγγλία, τὴ Γαλλία, τὴν Ἰταλία και ἄλλοῦ, ἀπὸ ἀνθρώπους πὺν με τὴν ψευδαίσθηση πὺς ἡ φιλοσοφία ξεπεράστηκε πέφτουν θύματα τοῦ ἴδιου τους τοῦ ψευτο-φιλοσοφικοῦ ποζιτιβισμοῦ. Στὸ χρονικὸ μέσο τοῦ αἰῶνα μας, ἕνας Γερμανο Ἀγγλος φιλόλογος δημοσίευσε μιὰ σὲ τρεῖς τεράστιους τόμους σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ μόνου αἰσχυλικῦ «Ἀγαμέμνονα». Ἐξαιρέσεις βέβαια ὑπάρχουν· φιλόλογος και φιλολογιστῆς δὲν εἶναι ἀναγκαστικά συνώνυμα· οἱ ἐξαιρέσεις ὅμως ὑπερβαίνουν πάντα τὰ μέτρα τῆς μέτρησης τοῦ θετικοῦ. Θὰ ἦταν πραγματικὸ δυστύχημα, ἂν ἔπαυαν νὰ ὑπῆρχαν Φιλόλογοι — δυστύχημα τοῦλάχιστον γιὰ τὸν πολιτιστικὸ μας κύκλο· εἶναι ὅμως ἐπίσης δυστύχημα, ὁ ἄγονα ἀλεξανδρινὸς φιλολογισμὸς τῶν φιλόλογων—ἀκόμα και μέσα στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ κύκλου.

2. Στὸ θετικὸ θετικισμὸ τῶν φιλολογικῶν ἀπασχολήσεων ἀντιστοιχεῖ ὁ ἐρμηνευτικὸς ἐκλεκτισμὸς ἀπέναντι στὰ ἀρχαιοελληνικά φαινόμενα και νοήματα. Ὅ,τι ἦταν ἐκεῖ ἐπιμέλεια γίνεται ἐδῶ ἐξυπνάδα και εὐμηχανία. Παραστεκόμαστε ὅχι στὸ θρίαμβο τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἀλλὰ στὸ θρίαμβο τῶν συγκρίσεων, τοῦ συσχετισμοῦ, τῶν λεπτολογιῶν (subtilités) πὺν γίνονται σὲ βάρος τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας—και τῆς Μοντέρνας Εὐρώπης. Ἄν οἱ προηγούμενοι θετικιστὲς λένε πὺς δὲν ὑπακούουνε σὲ καμμιά φιλοσοφία, τοῦτοι ἐδῶ, οἱ ἐκλεκτικοὶ συγκριτιστὲς, εἶναι σύγχρονα ὁπαδοὶ ὅλων τῶν φιλοσοφιῶν—τοῦ Βορρά και τοῦ Νότου,

τῆς Ἀνατολῆς και τῆς Δύσης—δηλαδὴ πάλι καμμιάς. Τὰ ἀρχαιοελληνικά γεγονότα και νοήματα συνδυάζονται ἀναμεταξύ τους και με ἄλλα γεγονότα και νοήματα. Ὁ συνειρμὸς τῶν ἰδεῶν ἀνάγεται σὲ μέθοδο σκέψης και οἱ σύμμαχοι πὺν ὀδηγοῦν αὐτὸ τὸν ἀγῶνα ὀνομάζονται ψυχολογισμὸς και ἱστορισμὸς. Συχνὰ φιλόλογος θετικιστῆς και ἐκλεκτικὸς ἐρμηνευτῆς ἀποτελοῦνε ἕνα πρόσωπο. Οἱ ἀνθρωποὶ αὐτοὶ νομίζουν πὺς εἶναι μιὰ κάποια λύση ἡ συγγραφὴ μονογραφιῶν και λεγόμενων συνθετικῶν ἐργων, κάτω ἀπὸ ἱστορικὸ, ψυχολογικὸ, ἱστορικο-ψυχολογικὸ, ἢ ψυχολογικο-ἱστορικὸ πρῖσμα, και δὲν φαντάζονται κἂν πὺς δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ τίποτα ἂν πρὶν δὲν ζητηθεῖ κάτι, και πὺς ἐρώτηση και ἀπάντηση βρίσκονται σὲ διαλεκτικὴ σχέση. Οἱ συγγραφεῖς αὐτοί, και πολυγράφοι και δημοσιογράφοι, καθὼς και οἱ ἐρμηνεῖς ἐρμηνευτικῶν ἐρμηνειῶν στίς ὁποῖες ἐπιδίδονται, μαζὺ με τὰ κιτάπια τους και τὴν ἀνυπαξία τους, συναντιοῦνται παντοῦ και δὲν σώζονται οὔτε κἂν με τὴ δικαιολογία τῆς παιδαγωγικῆς τους ἀποστολῆς. Ὡς πότε θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ἐκδίδονται τέτοια βιβλία πὺν πιὸ εὐκόλα γράφονται παρὰ διαβάζονται;

Τὸ ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ ἀρνητικοῦ με τὸ θετικὸ εἶναι μαιανδρώδεις, αὐτὸ εἶναι φανερό. Γνωστὸ εἶναι ἐπίσης πὺς χρειάζονται πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πὺν λέγονται ἐργάτες τοῦ πνεύματος, γιὰ νὰ ὀδοστρωθοῦν οἱ δρόμοι τοῦ πνεύματος. Ἀκόμα, ὅλοι ξέρουμε πὺς δίχως τὸ αἷμα και τὸν ἰδρώτα χιλιάδων σκλάβων δὲν θὰ χτιζόντουσαν οἱ Παρθενῶνες. Καθένας ὑποτίθεται πὺς βάζει τὸ λιθαράκι του στὴν τεράστια οἰκοδομή. Ἄν ὅμως ὑποθεθεῖ πὺς τὸ ἀρνητικὸ δὲν μεταβάλλεται πάντα σὲ θετικὸ, πὺς δὲν βαδίζει τὸ δρόμος τοῦ πνεύματος και πὺς οἱ χιλιάδες σκλάβοι μένουν ἀπλὰ και μόνο σκλάβοι χωρὶς νὰ οἰκοδομοῦνε Παρθενῶνες; Ἄν δὲν χτιζοῦμε σπίτια ἀλλὰ συσσωρεύουμε μόνο δρόφους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀποτελοῦν κατοικίες; Ἡ δουλειὰ αὐτὴ τῶν συσχετιστῶν ἐρμηνευτῶν βοηθαεῖ κάποτε, εἶναι μερικὲς φορὲς ἀναγκαῖο σκαλοπάτι, βάζει ὁρόσημα και βγάξει ἀποτελέσματα. Ἄμα ὅμως δὲν μπορεῖ κανένας νὰ ὑποχρεώσει σὲ σιγὴ τὴ φωνὴ τῆς συνείδησης πὺν ζητάει συνείδηση, ἀκόμα και στὴν ἀπλὴ συν-

αρμολογία ειδήσεων; Συμφωνᾶμε βέβαια πὼς χρειάζεται προπαρασκευαστική δουλειά, παστρική και καθαρή, φωτισμένη ὅμως γιὰ τὰ ὅριά της καὶ διαισθανόμενη περίπου τοῦ περνᾶει ὁ δρόμος· τὸ ποῦ ὁδηγεῖ κανένας δὲν τὸ ξέρει.

3. Ἀντίδραση (τόσο θεωρητική ὥσο καὶ πρακτική) ἀπέναντι σ' αὐτὲς τὲς πραγματικὰ ἀστικές ἐνασχολήσεις ἀποτελεῖ ὁ Μαρξισμός. Ὁ Μαρξ λίγο ἀσχολήθηκε μὲ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὰ νεανικά του χρόνια ἔγραψε τὴ διδακτορική του διατριβὴ πὺν εἶχε γιὰ τίτλο: «Ἡ διαφορὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης στὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Ἐπίκουρο»· ἔστρεψε ἔτσι τὴν προσοχή τους πρὸς τοὺς θεωρούμενους ἰλιστές. Στὴν ὥριμή του ἡλικία ἔθεσε παροδικὰ ἓνα πρόβλημα: πὼς καὶ γιατί τὰ ἀρχαιοελληνικά μνημεῖα, ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ περασμένη (καὶ ξεπερασμένη) ἱστορική φάση τῆς ἀνθρωπότητας, μποροῦν νὰ μᾶς συγκινοῦν ἀκόμα καὶ σήμερα· δὲν κατόρθωσε ὅμως νὰ τὸ λύσει. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Μαρξ ἔγινε μαρξιστική φιλοσοφία καὶ μὲ τὸ πρῶμα αὐτὸ ἰδώθηκε καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὸν τομέα τοῦ λεγόμενου οἰκοδομήματος, αὐτὸ ποὺ φωτίστηκε ἦταν ἀξιόλογο: ἦρθε σὲ φῶς μιὰ ὄψη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ δράματος, ἡ τραγικότητα τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας, τὸ δράμα, ἂν ὅχι ἡ ἐποποιία, τῆς πάλης τῶν τάξεων· ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα ἔδειχνε ἐπιτέλους τὸ πρόσωπο μιᾶς δουλοκτητικῆς κοινωνίας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης, ἢ μᾶλλον τῆς μὴ ἀνάπτυξης, τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς τεχνικῆς παρουσιαζόταν σοβαρό· καὶ αὐτὸ ὅμως τὸ πρόβλημα δὲν μποροῦσε νὰ δεχτεῖ βολική λύση. Στὴ σφαῖρα τοῦ λεγόμενου ἐποικοδομήματος, ἡ φιλοσοφία, τέχνη καὶ θρησκεία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας δὲν ἀπαντοῦσαν στὰ ἐρωτήματα ποὺ τοὺς ἔβαζαν· οἱ Προσωκρατικοί, μὴ βρίσκοντας συνομιλητές, μέναν βουβοί. Δὲν κατορθώθηκε καθόλου νὰ συλληφθεῖ πὼς καὶ γιατί μέσα στὴν ἴδια τὴ δουλοκτητικὴ κοινωνία δυὸ ἐξ ἴσου ἀριστοκράτες φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Παρμενίδης, ἀντίλεξαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης. Ἀμα δὲ οἱ Λένιν-Στάλιν κηρύξαν τὸν Ἐφέσιο πρῶτο θεμελιωτὴ τοῦ διαλεκτικοῦ ἰλισμοῦ, ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἀπάντησε, γιατί δὲν εἶχε ἐρωτηθεῖ.

Συνοπτικά: ἡ καὶ μαρξικά μεθοδολογημένη κοινωνιολογία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας βοηθεῖ σημαντικὰ στὴ γενικὴ κατανόηση καὶ ἀναπαράσταση αὐτῆς τῆς ἱστορίας καὶ ἔδωσε καὶ μπορεῖ νὰ δώσει καλὰ ἀποτελέσματα, ἀποτελέσματα ἱστορικῆς φύσης, ποὺ πάντα μπορεῖ νὰ τροποποιηθοῦν, ἐλεγχθοῦν ἢ καὶ ἀναιρεθοῦν. Ἡ μαρξιστικὴ ὅμως κοινωνιολογία τῆς σκέψης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν προϋπόθεση τοῦ ὅπωςδήποτε στεγανοῦ, δυϊστικοῦ καὶ μανιχεικοῦ χωρισμοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐποικοδομήματος, εἶναι ἀνίκανη νὰ δεῖ τὴ συνδυαστικὴ σύνδεση τῶν δυὸ καὶ τὰ πραγματικὰ καὶ ἰδεατὰ ἔργα τῆς ἴδιας τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ψυχῆς. Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σὲ Ἀθηναίους καὶ Συμμάχους, Σκλάβους καὶ Ἐλεύθερους, εἶναι σωστὰ ἀναγκαῖα· ὁ χωρισμὸς ὅμως τῶν δεύτερων, σὲ συντηρητικούς, ἐπαναστάτες καὶ συμβιβαστές, μένει συμβατικός.

4. Μὲ τὴ σειρά της ἔστρεψε καὶ ἡ ψυχανάλυση τοὺς ἀναλυτικούς της προβολεῖς πρὸς τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα· καὶ ἔδω λιγώτερο ὁ ἴδιος ὁ Freud, παρὰ οἱ φροῦντιστές. Ἡ ψυχανάλυση θέλησε νὰ δεῖ τὰ σκοτεινὰ καὶ ὑπόγεια ψυχικά στοιχεῖα ποὺ κινιόντουσαν μέσα στὰ ἀρχαιοελληνικά συμπλέγματα τοῦ Μύθου καὶ τοῦ Ὀνείρου, τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Μεταφυσικῆς, τῆς τραγωδίας καὶ τῆς Ὁμοφυλοφιλίας. Βέβαια, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο θεώρησης, ἔσπασαν κάπως τὰ λογοκρατικά ἐρμηνευτικά μας πλαίσια καὶ ἡ βιαιότητα καὶ ἀντιθετικότητα τοῦ ὑπόγεια σκοτεινοῦ ἀτομικοῦ ἢ ομαδικοῦ ὑποσυνείδητου μᾶς ἐμφανίζονταν στὸ ἔργο τους. Τὰ λογοκρατικά ὅμως πλαίσια σπάσαν μὲ κάπως λογοκρατικὸ τρόπο· ὁρισμένες ἀπὸ τὲς ἀλήθειες ποὺ εἰπώθηκαν (ἢ σωστότερα: ὁρισμένες ἀπὸ τὲς ἀλήθειες ποὺ μπορέσαμε νὰ διασθανθοῦμε κυττάζοντας μ' ἓνα κατανοητικώτερο μάτι), ἦταν, ἔστω καὶ πολὺ σωστές, ὅχι πάρα πολὺ οὐσιώδεις. Οἱ σωστότητες αὐτὲς μέναν εἰσαγωγικὲς καὶ περιέμεναν καὶ περιμένουν τὴν πιθανὰ δυνατὴ πλήρωσή τους. Ὁ εὐεργετικὸς δρόμος ποὺ ἀνοίξε ἡ ψυχανάλυση ὁδηγοῦσε στὴν ἐρμηνευτικὴ κατανόηση τῶν συμβόλων, ὅπου τὰ συμβαλλόμενα ἔγιναν Σύμβολα, ἀποχτήσαν βάρος καὶ νόημα καὶ συνείδηση μεταξύ τους· ἡ κατανόησή τους

ὅμως, μόνο σὲ μιὰ ἀνοιχτὰ πολὺπλευρη ἐρμηνεία μπορεῖ νὰ συνίσταται· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σημασία ὀρισμένων βασικῶν «μηχανισμῶν ἀμυνας» (Abwehrmechanismen) τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ψυχῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἔκφραση τῆς θεμελιακῆς τῆς Ἀγωνίας.

Ἄν ὁ μαρξισμὸς ἐβλεπε τὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ στοιχεῖο νὰ παίζουν τὸ μεγάλο ρόλο τοὺς μέσα στὰ ἀρχαιοελληνικὰ διαδραματιζόμενα, ἡ ψυχανάλυση εἶδε τὸ ρόλο τοῦ ὑποσυνειδητοῦ καὶ ἐρωτικοῦ (libido) στοιχείου. Τὸ κεντρικὸ τῆς σύμβολο, ὁ Οἰδίποδας, εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν τραγωδία, καὶ καθάρση ὀνομάστηκε τὸ θεραπευτικὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ψυχανάλυσης, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀναπαράστασης μιᾶς ἀρχαίας τραγωδίας. Καμμιά ὅμως οὐσιαστικὴ ψυχχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς τραγωδίας δὲν ἐμφανίστηκε ὥς τὰ τώρα· ἡ τραγωδία ἐξέφραζε ὁμηρικὰ ἢ ἴδια τὰ βίαια συμπλεγματικά καὶ ἀγωνιώδη θέματα, τὴ σύγκρουση τοῦ Ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς Θεοὺς, τὸν Κόσμο καὶ τὴν Πολιτεία καὶ ξεσκέπαζε τὸν ὑπόγειό τοὺς χαρακτῆρα, τὸν ἔφερεν στὸ φῶς. Εἶναι δυνατὴ μιὰ ψυχχαναλυτικὴ ἐρμηνεία ἐνὸς σ' ἓνα σύμβολο κρυμμένου νοήματος, ἅμα ὅμως τὸ σύμβολο παρουσιάζεται ἐκφρασμένο στὴν ἴδια τὴν αἵματηρὴ γλῶσσα τῆς οὐσιαστικῆς ζωῆς ;

Στὴν ἀναλυτικὴ ψυχολογία τοῦ Freud προστέθηκε ἡ συμπλεγματικὴ ψυχολογία τοῦ Jung καὶ τῶν μαθητῶν του, ποὺ ἐρεῦνησαν ἰδιαίτερα τὸ ρόλο τοῦ ὁμαδικοῦ ὑποσυνειδητοῦ καὶ τῶν ἀρχετύπων, στὴν ἐπένδυσή τοὺς σὲ Θρησκεία καὶ Μῦθο· καὶ ἐδῶ τὰ ἐπιτεύγματα ἦταν πολλὲς φορὲς πολὺ ἐνδιαφέροντα. Ὅταν ὅμως ἓνας Αὐστρ.-Ἀμερικανὸς ψυχίατρος καὶ κοινωνιολόγος, ὁ J. L. Moreno, θέλησε νὰ θεμελιώσει τὸ ψυχο-δράμα καὶ τὸ κοινωνιο-δράμα, ὅπου νευρωτικὰ πάσχοντες ἄνθρωποι παίζουν ὁμαδικὰ καὶ μπροστὰ σὲ κοινὸ τὸ δράμα τοὺς, ἐνῶ ὁ ψυχοθεραπευτὴς ἐρμηνεύει, καὶ ὅταν νομίζει ἡ τάση Moreno, πῶς ἡ θεατροθεραπεία αὐτὴ καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της, ποὺ λέγεται καθάρση καὶ προέρχεται ἀπὸ -ἢ «δραματικὴ» βίωση καὶ συνειδη-

τοποίηση τῶν παθογόνων στοιχείων, χάρη στὶς ἐρμηνεῖες, ἔχει οὐσιαστικὴ σχέση μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ τραγωδία, τότε ἀπατᾶται. Τὰ διαδραματιζόμενα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας καὶ ἡ καθάρτηρια στὴν ψυχὴ τοῦ θεατῆ ἐπίδρασή τοὺς λαβαίναν χώρα μέσα σ' ἓναν Κόσμο ποὺ ἦταν ὁ ἴδιος ἢ ὑπέρτατη πραγματικότητα τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέσεων, ἐνῶ τὰ μοντέρνα παθολογικά δράματα ξετυλίγονται μέσα σὲ κόσμους ποὺ δὲν περιέχονται ἀπὸ ἓναν Κόσμο.

Ἡ ἀλήθεια ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ μαρξικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ψυχχαναλυτικὴ ἀνθρωπολογία εἶναι συνδεμένη καὶ ἐκφράζεται καὶ στὴ σχέση τῶν δυὸ αὐτῶν πρισμάτων θεώρησης μὲ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα : εἶδαν ἀλήθειες, φωτίσαν σκοτάδια, ἀνοῖξαν δρόμους· τὰ συμπεράσματά τοὺς ὅμως πρέπει νὰ μένουν κριτικά καὶ νὰ μὴ γίνονται φόρμουλες καὶ δόγματα. Καὶ κύρια, μόνο μιὰ φιλοσοφικὰ ἐπεξεργασμένη σκέψη μπορεῖ νὰ γίνει μιὰ πραγματικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἄξια νὰ σκεφεῖ καὶ ν' ἀντικρύσει καὶ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα : κλείνοντας μέσα της τίς ἀλήθειες τῶν δύο αὐτῶν σχημάτων, ἀλλὰ καὶ ξεπερνώντας τα, περιέχοντας τὴν ἴδια τὴν ἐσωτερικὴ τοὺς λογικὴ, καὶ ξεπερνώντας την.

5. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ πρίσματα καὶ σὲ συνειδητὴ ἀντίθεση μαζί τοὺς δουλεύτηκε ἓνα ἄλλο, προορισμένο νὰ μᾶς καθοδηγήσει στὴ φιλοσοφικὴ κατανόηση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν φιλοσοφιῶν. Πρωτεργάτες τοῦ ὑπῆρξαν οἱ Νεοκαντιανοὶ φιλόσοφοι Windelband, Natorp, Cassirer, μέθοδος τοῦ ἢ λογικὴ καὶ γνωσεολογικὴ σκέψη. Θέμα ἐρευνας ἔγιναν ἐδῶ οἱ διατυπωμένες φιλοσοφίες, κύρια ὁ Πλάτωνας, καθὼς καὶ βασικὲς ἰδέες καὶ ἔννοιες τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, ξεκινώντας ἀπ' τὸ Θαλῆ καὶ φτάνοντας ὥς τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ τάση αὐτὴ, καταδικάζοντας κάθε ψυχολογισμό καὶ κοινωνιολογισμό, θέλησε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας σὰν ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων καὶ οἱ κατηγορίες ποὺ ἐπεξεργάστηκε καὶ χρησιμοποίησε ἦταν γνωσεοθεωρητικὲς καὶ λογικὲς. Ἡ δουλειὰ ποὺ βγῆκε ἦταν εὐσυνείδητη, καθαρὴ, πολλὲς φορὲς ὕψιστα

χρήσιμη και αναγκαία: έμενε όμως προπαιδευτική και καθηγητική και έπεφτε συχνότατα σ' έναν άλλο -ισμό: τὸ λογικισμό.

Άλλες όμως φιλοσοφικές στάσεις και τάσεις έτοιμάζονταν νὰ διαδεχτούν αὐτὴ τὴ σκέψη. Πρώτη αντίδραση, (σ' αὐτὸ τὸ χῶρο), πρὸς τοὺς Νεοκαντιανούς ἀποτέλεσε ὁ Dilthey, πὸν ἐργάστηκε στὴ θεμελίωση μιᾶς μεθοδολογίας τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος καὶ στὴ διατύπωση τῶν γενικῶν ἀρχῶν μιᾶς θεωρίας τῶν κοσμοθεωριῶν, δηλαδὴ μιᾶς φιλοσοφίας τῆς φιλοσοφίας. Χωρίζοντας μεθοδολογικὰ τὴν αἰτιατὴ ἐξήγηση ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ κατανόηση, ὥρισε τὴ δεύτερη σὰ μέθοδο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἱστορίας του (Geisteswissenschaften) καὶ προσπάθησε νὰ περικλείσει μέσα στὸν κόσμον τῆς κατανοητικῆς γνώσης ὅλες τὶς ἐκφρασμένες Φιλοσοφίες - καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ τὴν ἑλληνικὴ - στὴ σύνδεσή τους μὲ τὴ Θρησκεία, Τέχνη, Ἐπιστήμη. Βέβαια ὁ Dilthey ἀναζητῆσε τὸ καθαυτὸ νόημα καὶ τὰ καθαυτὰ νοήματα, στὴν τάση του ὅμως πρὸς τὴν οἰκουμενικὴ κατανόηση σταματοῦσαν καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς «φιλοσοφίας τῆς ζωῆς».

Ριζικώτερος, βιαιότερος καὶ μεγαλοφυέστερος στάθηκε ὁ Oswald Spengler. Ὁ τρίτος αὐτός, μετὰ τὸν Hegel καὶ Marx, φιλόσοφος τῆς Ἱστορίας εἶδε νὰ διαγράφονται στὸν παγκόσμιον ἱστορικὸ ὁρίζοντα τρεῖς κυρίως μεγάλοι πολιτιστικοὶ κύκλοι: τοῦ ἀπολλώνειου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, τῆς ἀραβικῆς (περσικῆς - ἐβραϊκῆς - χριστιανικῆς - βυζαντινῆς) μαγικῆς ψυχῆς καὶ τοῦ φαουστικοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου· καθένας ἀπὸ τοὺς κύκλους αὐτοὺς ἀποτελεῖ μιὰ ὁργανικὰ αὐτόνομη ὁλότητα καὶ γεννιέται, ἀναπτύσσεται καὶ πεθαίνει ἀνέκκλητα. Τοποθετώντας στὴ μορφολογία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας τὸν ἀρχαῖον ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον γύρω ἀπὸ τὸ 1000 π.Χ. ὡς τὸ 0, τὸν ἀντιμετώπισε σὰν εὐκλείδειον πεπερασμένο, στατικὸ καὶ τοπικόν· ὁ Spengler μᾶς βοήθησε σὲ μιὰ ὀρισμένη κατανόηση τοῦ κόσμου αὐτοῦ - πέρα ἀπὸ τὶς ἰδιοφυεῖς του παρερμηνεῖες. Ἡ ὅλη θεώρηση ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὴν προφητεία τῆς Δύσης τῆς Δύσης, Δύ-

σης, πὸν στὶς τελευταῖες τῆς φράσεις ζητάει νὰ συλλάβει ὅλες τὶς πραγματικότητες καὶ ὅλες τὶς ιδέες.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα τῆς στροφῆς πρὸς τὴ μεταφυσικὴ οὐσία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας συντελέστηκε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους μας Γερμανοὺς φιλόσοφους, πὸν ἀνακριβολογημένα ὀνομάστηκαν ὑπαρξιακοὶ ἢ ὑποστασιακοί· εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, πὸς στὸ δρόμον αὐτὸ δὲν τοὺς ἀκολούθησαν ὅσοι ἀπὸ τοῦ Γάλλου διανοητῆς ἐπηρεάστηκαν γενικώτερα ἀπ' αὐτούς. Καὶ ὁ Karl Jaspers, ἀλλὰ κύρια ὁ Martin Heidegger, δοκίμασε νὰ συνεχίσει τὸ διάλογον μὲ τοὺς Ἀρχαίους - βασικά τοὺς Προσωκρατικούς. Ὁ Heidegger συμπλέκοντας τὴν ἡχὴ τοῦ Λόγου τοῦ Hegel μὲ τὴν ἡχὴ τῆς Φωνῆς τοῦ Nietzsche, τὴ φαινομενολογία τοῦ δασκάλου του Edmund Husserl μὲ τὶς δικές του ὀντολογικὰς ἀναζητήσεις, εἶδε τοὺς πρώτους Ἑλλήνες φιλόσοφους σὰν πηγὴ καὶ χαρανγὴ ἀνάμεσα στὴ χορεία τους ξεχώρισε μὲ ἰδιαίτερη σοβαρότητα τοὺς κεντρικοὺς «μεταφυσικοὺς» τοῦ λόγου καὶ τοῦ εἶναι: τὸν Ἀναξίμανδρον, τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Παρμενίδην. Σκεπτόμενος τὴ δυνατότητα τοῦ πιθανοῦ τέλους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου νοιώθει καὶ τὸν ἀγῶνα αὐτῶν τῶν πρώτων, πὸν ἀγωνίζονται νὰ συλλάβουν τὸ εἶναι καὶ τὴ φθορὰ τῶν ὄντων, τὴν κοσμικότητα καὶ τὴν ὑπερβατικότητα τῶν φαινομένων, τὴ σχέση τοῦ Κόσμου μὲ τὸ Μηδέν. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς φαινομενολογικῆς θεώρησης καὶ τῆς ὀντολογικῆς ἀναζήτησης βλέπει τὸν Πλάτωνα καὶ ἀμέσως μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην, σὰν τοὺς πρώτους μετα-φυσικοὺς, τοὺς πρώτους ὑπαίτιους τῆς σπασμένης ἐνότητος, ὑπεύθυνους γιὰ τὴ στροφή πὸν θὰ ἐπαιρνε κατοπινὰ ὅλη ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη. Ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, σὰν πειθαρχικοὶ καὶ πειθαρχημένοι στοχαστές, ὑποτάξανε τὴν οὐσία στὴν ιδέα, τὸ εἶναι στὴ νόηση. Ὁ Heidegger ζήτησε νὰ ἐπικοινωνῇ μὲ τὸ κέντρο, τὸ ὑποστασιακὸ οὐσιαστικόν, τὴν πρωταρχικὴ τραγικότητα, - αὐτὸ πὸν μπορεῖ νὰ κινήσει ἴσως ἀκόμα τὸ δυτικὸν ἄνθρωπον - μὲ τὸν κόσμον πὸν ἐνώνει ποίηση καὶ σκέψη, φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ, ἀνθρώπινο καὶ κοσμικόν εἶναι, εἶναι καὶ μὴ - εἶναι, ὄλον καὶ μηδέν.

6. Ἡ ἀνάγκη αὐτή, μιᾶς κάποιας βαθύτερης συνδυετικῆς σύνδεσης μὲ ὁρισμένες μορφές τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἐκφράζεται καὶ στὴν Τέχνη. Μὲ τὸν πεζὸ λόγο, τὴν ποίηση καὶ τὸ θέατρο, μοντέρνοι ἄνθρωποι ζητᾶν νὰ ἀναπλάσουν ἀρχαιοελληνικὲς φηγοῦρες καὶ μυθικοὺς καὶ τραγικοὺς ἥρωες. Ρίχνεται ἓνα εἶδος νοσταλγικοῦ βλέμματος πρὸς τὸν Ὀδυσσεά, τὸν Προμηθεά, τὸν Οἰδίποδα, τὴν Ἀντιγόνη, τὴν Ἡλέκτρα. Σύγχρονοι συγγραφεῖς φωτίζουν μὲ σύγχρονους προβολεῖς καὶ μεταφέρουν ἀπὸ τὴ χαρὰ τῆς Δύσης, τῆ ζωῆ καὶ τὸ θάνατο αὐτῶν τῶν ὑπάρξεων. Ἔτσι ντύνουν μὲ μοντέρνα ρούχα τὶς μορφές αὐτές, οἱ Joyce καὶ Gide, Anouilh, Sartre καὶ O'Neill, ἐνῶ ποιητὲς σὰν τὸν Stefan George, προσπαθοῦν, κάπως μάταια, νὰ ἀναβιώσουν τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ποίηση τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος.

Ἐπίκεντρα χαρακτηριστικὴ καὶ στὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ νοήματος εἶναι καὶ μιὰ σύγχρονη τάση τῶν εἰκαστικῶν καὶ πλαστικῶν τεχνῶν. Ἀπὸ τὴ λεγόμενη Ἀναγέννηση ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, αὐτὸ πὺν κύρια θαυμάζονταν ἦταν ἡ κλασικιστικὴ τέχνη καὶ αὐτὸ πὺν δημιουργικὰ ἐκφράζονταν ἦταν ἡ ἀκόμα πιὸ βαρεῖα καὶ πολυστολισμένη προσπάθεια ἀπομίμησής της, ὅπου οἱ ἀρχαῖοι ἄνθρωποι παρουσιάζονταν εἴτε σὰν δυτικοὶ αὐλικοί, εἴτε σὰ βοσκοὶ ἰδωμένοι ἀπὸ δυτικοὺς αὐλικούς, μέσα στὰ «κατάλληλα» βέβαια τοπεῖα. Καὶ οἱ εἰκόνες ὅμως, καθὼς καὶ οἱ ἀπεικονίσεις, ἄλλαξαν. Καὶ ὁ ἄξονας τῆς θέας πρὸς τὴν ἀρχαιοελληνικὴ τέχνη μετατοπίστηκε καὶ τὰ μάτια ἄνοιξαν καὶ εἶδαν τὶς πρῶτες ἀρχαῖες ἐμφανίσεις αὐτῆς τῆς τέχνης καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐργαζόμενη μοντέρνα τέχνη ξαναβοῆκε ἀρχαία, δηλαδὴ ἀρχαϊκά, μοτίβα: ξαναζωγράφισε γεωμετρικὰ σχήματα, ἄδρες φηγοῦρες, ξανάπλασε ἀγγεῖα: σημαντικό καὶ σημαδιακὸ τέτοιο παραδειγματισμένο παράδειγμα στέκεται ἡ κεντρικὴ μορφή τῆς σημερινῆς ἀγωνιζόμενης καὶ ἀγωνιώδους τέχνης—ὁ Picasso.

Ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα παίρνει μέσα στὴν παγκόσμια λογοτεχνία καὶ τὸ οἰκουμενικὸ ἰδεατὸ μουσεῖο μιὰ θέση πὺν ἐκφράζει τὴ νοσταλγία μιᾶς πρωταρχικότητας. Τὴ θέση ὅμως αὐτὴ τὴ μοιράζεται μὲ ἄλλες δυνάμεις, παλαιότερες καὶ νεώτερες.

Γ'.

Οὔτε ἡ πέμπτη πράξη τῆς «ἀναπαράστασης» τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας τελείωσε, οὔτε καὶ τὰ θεμελιακὰ ἐπεισόδια αὐτῆς τῆς πράξης φανερώσαν ὅλο τοὺς τὸ χαρακτήρα. Καὶ ἂν τὸ πρῶτο τεραστίο βῆμα τῶν Μοντέρνων πρὸς τοὺς Ἀρχαίους ὁδήγησε ἀπὸ τὶς ἐλπίδες τῆς Ἀναγέννησης στὴν ἀπελπισία τῆς εὐρωπαϊκῆς Κρίσης, τὸ δεύτερο στάθηκε καὶ ἔσκαψε τὶς περιοχὲς πὺν εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ 20ὸς αἰῶνας. Δὲν ξέρουμε οὔτε ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἔκτη πράξη καὶ ἂν θὰ ὑπάρξει τέτοια οὐσιαστικὴ ἔκτη πράξη, οὔτε κἂν πὺς θὰ τελειώσουν τὰ μεγάλα ἐπεισόδια τῆς πέμπτης. Ἀκόμα λιγώτερο ξέρουμε ἂν θὰ βαδιστεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας ἓνα τρίτο ριζικὸ βῆμα.

Εἶδαμε τὸν Πρόλογο νὰ μεταβάλλεται σὲ Λόγο καὶ σὲ λόγια: τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἐπίλογο τὰ ἀγνοοῦμε. Εἶδαμε τὴν τραγωδία νὰ γίνεται δράμα καὶ τραγικισμὸς καὶ βλέπουμε τὴν τρομακτικὴ δυσκολία τῶν μοντέρνων ἀνθρώπων νὰ ζήσουν πραγματικὰ (καὶ ὄχι νυχελιστικὰ) τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατό τους: γιὰτὶ δίπλα στὸν τραγικισμὸ ξεδιπλώνει τὶς πτέρυγές του καὶ ὁ πιὸ οὐδέτερος ἀ-τραγικισμὸς.

Τὸ πρόβλημα: ἂν μπορεῖ, πρέπει ἢ πρόκειται νὰ ἐπιζήσει στὴν οὐσιαστικὴ ἀνάμνηση τῶν ἀνθρώπων ἡ ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα, μένει ἀνοιχτό: καὶ μένει ἀνοιχτὸ καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς σύλληψης τῆς Ἀρχαιότητος ἀπὸ τοὺς μοντέρνους καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἴδιας τῆς κατευθυνόμενης μοίρας τῶν μοντέρνων. Ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα δὲν εἶναι οὔτε ὁ μόνος μεγάλος ἄξιος κόσμος, οὔτε ἓνας ὁποιοσδήποτε τυχαῖος. Τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ της θὰ τὴ διαδεχτεῖ μία ἄλλη παρακμάζουσα ἀκμὴ:

Ποῖος θὰ ἐπιφέρει τὴν κάθαρση; οἱ Θεοί, ἔστω καὶ μετὰ τὸ θάνατό τους, ἢ οἱ Μηχανές; ὁ Λόγος ἢ ὁ Μῦθος; ὁ Ἄνθρωπος;

πος καὶ ἡ ἐποχή του ἢ ἡ Ἱστορία τῶν Ἐποχῶν;—^εΠρὸς τὴν ἀναζήτηση τῆς ὑπατις κατευθύνσης στρέφονται καὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι τῶν «Χοηφόρων» τοῦ Αἰσχύλου :

νῦν δ' αὖ τρίτος ἦλθέ ποθεν—σωτήρ^ρ
ἢ μόρον εἶπω; ποῖ δῆτα κρανεῖ,
ποῖ καταλήξει
μετακοιμισθὲν μένος Ἄτης;

Γ.

ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

«Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ».

NIETZSCHE—«Τάδε ἔφη Ζαρατούστρας».

«Προσπάθησα νὰ ξεφύγω ἀπὸ τὴν ἐνδουσιαστικὴ πρόληψη πὼς ὁ πολιτισμός μας εἶναι τὸ πολυτιμότερο ἀγαθὸ ποῦ κατέχουμε ἢ μπορούμε ν' ἀπαιτήσουμε καὶ πὼς ἡ πορεία του δὰ μᾶς ὀδηγήσει ἀναγκαστικὰ στὰ ὕψη μιᾶς ἀνυποψίαστης τελειότητος».

FREUD—«Ἡ δυσφορία μέσα στὸν Πολιτισμό».

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ⁷

Με τις σύγχρονες προωθήσεις της επιστήμης στὸν τομέα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μετὰ τὴν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας, ἀκόμα καὶ τῆς ψυχολογίας, τὰ προβλήματα γιὰ τὴ θέση, τὸ θέμα, τὴν ἀξία καὶ τὴ μέθοδο τῆς φιλοσοφίας μπαίνουνε ἀποφασιστικὰ πιά σὲ μιὰ νέα φάση. Ἡ τοποθέτηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν ἐνδιαφέρει ἄμεσα βέβαια τοὺς φοιτητές - σπουδαστές, ποὺ ἡ ἀπασχόλησή τους μετὰ τὴ φιλοσοφία στάθηκε πάντα ἀρκετὰ ζωνρή.

Πῶς ὀρίζανε καὶ πῶς βλέπανε οἱ διάφοροι φιλόσοφοι καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τὴ φιλοσοφία; Ἐδῶ κάθε ἄλλο παρὰ ἐνιαίᾳ ἀποψη ὑπάρχει, γιὰτὶ κάθε φιλόσοφος ξεκινώντας ἀπ' τὴ δική του κοσμοθεωρητικὴ βασικὴ ἀντιλήψεις τὴ βλέπει μετὰ τὸ δικό του πρῖσμα καὶ ἔτσι ἔχουμε τόσους ὁρισμοὺς γιὰ τὴ φιλοσοφία ὅσοι σχεδὸν φιλόσοφοι ὑπάρχουν. Ὁ κοινὸς τόπος ὅπου περίπου συναντιοῦνται οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς ἀπόψεις εἶναι ἡ θεώρηση τῆς φιλοσοφίας σὰν κάτι ποὺ δίνει τὴν ὑπέρτατη ἀλήθεια, πιάνοντας τὴν οὐσία τῶν φαινομένων καὶ κλείνοντας ὅλες τὶς ἀλήθειες σ' ἓνα σύστημα ποὺ νὰ δίνει σ' ὅλα τὰ προβλήματα λύση. Περίπου, μιὰ ἐπιστὴμη τῶν ἐπιστημῶν.

Πῶς θὰ πρέπει νὰ δεῖ κανένας σήμερα τὴ θέση τῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα ὅταν ὑπάρχουν πιά ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ντοκουμέντα ποὺ νὰ μᾶς ἀποδείχνουν τὴ σωστότητα μιᾶς ὀρι-

7. Δημοσιεύτηκε στὴ «Φοιτητικὴ Φωνή», ἀρ. 42, 16 Νοεμβρίου 1945.

Διαλεκτική = μέθοδος > άποψη
 κίνηση > όσος
 φ = μέθοδος > άποψη > κίνηση

σμένης άποψης; 'Η φιλοσοφία για μās πρέπει να είναι πρώτ' απ' όλα μέθοδος κι όχι κλειστό σύστημα αίωνων κι αναλλοίωτων άληθειών. 'Η γνώση της έποχής μας είναι τόσο τεράστια σε όγκο, οί εξέλιξεις των έπιστημών τόσο γρήγορες ώστε να μη δέχονται να φυλακιστούν σ' ένα σύνολο από άλληλένδετα πορίσματα και συμπεράσματα. 'Ενώ η μέθοδος—ο τρόπος του κριτικού αντι-κρύσματος δηλαδή—είναι κάτι που επιβάλλεται, είναι το μόνο μέσο να βάλεις τάξη σ' όλο το άπέραντο υλικό και να συλλάβεις όλα τα βαθύτερα νοήματα των φαινομένων. Και το βαθύτερο νόημα όλων των φαινομένων είναι η κίνησή τους, κίνηση που προόρχεται από τις αντιθέσεις που καθένα κλείνει μέσα του, κίνηση που μπορεί να εκφαστεί σε ορισμένους νόμους. Την κίνηση αυτή, όπως και τη μέθοδο αυτή, την λέμε διαλεκτική, γιατί δείχνει την κίνηση μέσ' από τη σύγκρουση κι ένότητα των αντιθέσεων, όπως ακριβώς στο διάλογο (ρίζα: διαλέγομαι) πορευόμαστε προς την αλήθεια μέσ' από τη σύγκρουση των αντιθέτων άπόψεων.

Οί ρίζες αυτής της αντίληψης είναι πολύ παλιές. Ξεκινάν απ' τόν αρχαιοέλληνα σοφό 'Ηράκλειτο, συναντάνε το μεγάλο Γερμανό φιλόσοφο Hegel και διατυπώνονται έπιστημονικά από τους Marx και Engels.

Είδαμε λοιπόν ότι σήμερα ξεκάθαρα πια πρέπει να βλέπουμε τη φιλοσοφία σαν μέθοδο για τους γενικούς νόμους της κίνησης. Της κίνησης όλων των πραγμάτων. Και σε τι μπορούμε να ξεχωρίσουμε όλα τα πράγματα που μās περιβάλλουν; Σε φύση, σε κοινωνία και ιστορία, σε γνώση και πνεύμα.

Όστε Φιλοσοφία είναι η μέθοδος αντικρύσματος των νόμων της κίνησης της φύσης, της ιστορίας και του πνεύματος.

Ας δούμε τη φιλοσοφία ή τη διαλεκτική της Φύσης. 'Εδώ πια θα μās δώσουν την αλήθεια του γνωσεολογικού αντικειμένου και τους νόμους της κίνησής του οί θετικές έπιστήμες. Και είναι όλοφάνερο σήμερα πως πολύ καλύτερα θα κάνουν τη δουλειά τους αυτές οί θετικές έπιστήμες παρά η φιλοσοφία. 'Η φιλοσοφική μέθοδος δεν έχει στον τομέα αυτό, παρά να κριτικάρει τόν τρόπο

Διάνοια = αντικειμενική
 ρεούμενη περφοκικότης

της πορείας των θετικών έπιστημών και να συνενώνει τ' άποτελέσματά τους, για να διατυπώσει τους γενικούς νόμους της κίνησης της φύσης.

Περνάμε στη φιλοσοφία ή διαλεκτική της Ιστορίας. 'Εδώ υψώνεται τώρα δυνατή η κοινωνιολογία, που θα μελετήσει και ιστορικά όλη την κίνηση της ανθρώπινης κοινωνίας. 'Η κοινωνιολογία θα μελετάει ειδικά, συγκεκριμένα, σε πλάτος και σε βάθος. 'Η διαλεκτική θα δώσει τη μέθοδο και θα βγάλει τους γενικούς νόμους της κίνησης της ιστορίας των ανθρώπινων κοινωνιών.

Και στον τομέα της Γνώσης και του Πνεύματος; 'Εδώ μένει στη διαλεκτική φιλοσοφία ή διδασκαλία για τους γενικούς νόμους της νόησης, τη γένεση και εξέλιξη της γνώσης' άκόμα, η αντιμετώπιση της τυπικής λογικής—της λογικής που διατυπώθηκε από τόν 'Αριστοτέλη κι έξω από λιγοστές εξαιρέσεις κυριάρχησε σ' όλη την ανθρώπινη σκέψη—και η διατύπωση όλων των νόμων και κανόνων της διαλεκτικής λογικής.

'Αν δούμε κάτω απ' αυτό το βασικό πρόσμα τα προβλήματά μας, τότε θα βρεθούν πολύ ευκολότερα και οί λύσεις για τα περισσότερα απ' αυτά. 'Ενα πράγμα όμως πρέπει να κάνουμε αποφασιστικά: να μην βλέπουμε τα πράγματα στατικά και ξεμοναχιασμένα αλλά στην κίνησή τους και στη σύνδεσή τους με το περιβάλλον τους, να μην κολλάμε σε αλύγιστες δογματικές άποψεις, να μη φτιάνουμε ποτέ καλούπια, χωρίζοντας τα φαινόμενα άναμεταξύ τους με αδιάβαστα σύνορα. Μ' αυτό τόν τρόπο θα καταλάβουμε πως ύλη σημαίνει και κίνηση και ενέργεια κι η άτομοφυσική κι η πυρηνοχημεία μās δίνουν τρανές άποδείξεις. Στον τομέα της ιστορίας, οί νόμοι που την κινούν και η κοινωνική πάλη γίνονται όλοφάνερα πράγματα. Τα γνωσεοθεωρητικά έρωτήματα παίρνουν άπάντηση' το αν η γνώση μας είναι σωστή, όλόκληρη ή ανθρώπινη πραχτική μās το άποδείχνει. 'Η έμπειρία και η θεωρία, η έπαγωγή και η άπαγωγή δένονται σ' ένα σύνολο. 'Αλήθεια είναι αυτό που άντανακλάει τη ρεούμενη πραγματικότητα. Θεωρία είναι η κριτική γενίκευση όλης της πραχτικής.

Έτσι μπαίνουν συγχρονισμένα τὰ φιλοσοφικά προβλήματα. Φιλοσοφία εἶναι ἡ γενικὴ μέθοδος γιὰ τὴ μελέτη τῶν νόμων τῆς κίνησης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας, τοῦ πνεύματος· φιλοσοφία εἶναι ἡ γενικὴ μέθοδος ποὺ κριτικάρει τὴν πορεία τῆς ἔρευνας ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ συνενώνει τ' ἀποτελέσματά τους : ἀπὸ τὶς θετικὰς ἐπιστῆμες, τὶς κοινωνικὰς, τὶς ψυχολογικὰς, τὴν ψυχανάλυση. Στὴν ἔρευνα τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας πρωταρχικὴ θέση παίρνουν οἱ ἀντίστοιχες ἐπιστῆμες, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία διατυπώνει τοὺς γενικοὺς μόνο νόμους τῆς κίνησης· στὸν τομέα τοῦ πνεύματος βασταίει γερὰ θέση. Τώρα, ὅσο κι ἂν ἄλλοι βαφτίζουν φιλοσοφία κάθε ὄνειροπόλημα, κάθε ψυχολογικὸ-συναίσθηματικὸ ἀντίκρουσμα τῶν πραγμάτων, κάθε συγκίνηση καὶ στοχασμὸ πάνω σ' ὅτιδήποτε, αὐτοὶ δὲν κάνουν φιλοσοφία. Καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας γίνονται σήμερον θέματα τῆς Τέχνης.

κόρη = φύση

MARX ΚΑΙ FREUD ⁸

(Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΠΕΚΤΙΚΗ)

I. Ὁ Ἀνθρώπος καὶ ἡ Ἱστορία στοὺς Hegel, Marx, Nietzsche, Freud.

1. Hegel - Marx - Nietzsche - Freud.

Ὅπως μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὸν Ἡράκλειτο σὰν χα-
ραυγὴ τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς σκέψης, ἔτσι μπορούμε καὶ νὰ δοῦ-
με τοὺς Hegel καὶ Marx, Nietzsche καὶ Freud σὰν μιὰ κατά-
ληξη αὐτῆς τῆς σκέψης, σὰν ἓνα πολὺ προχωρημένο σταθμὸ μιᾶς
μακριᾶς πορείας. Ὁ Ἡράκλειτος ἔνωσε κεντρικὰ μέσα στὸν ἴδιο
τὸν πυρῆνα τῆς μεταφυσικῆς του, τὴ λογικὴ, κοσμολογικὴ, ἀν-
θρωπολογικὴ καὶ πολιτειακὴ σκέψη· οἱ ἄλλοι τέσσερις συντελοῦν
στὴ διάσπαση : ἂν ἀκόμα στὸ Hegel οἱ διαστάσεις τοῦ Κόσμου
(δηλ. τῆς Φύσης), τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Ἱστορίας συναντιοῦν-
ται μὲν, ἀλλὰ βρίσκονται ὑποταγμένες στὴ Λογικὴ του, στὸ
Nietzsche ἡ μεταφυσικὴ πρωταρχικότητα παίρνει ἓναν ἀνθρωπο-
λογικὸ δρόμο· στὸ Marx τὸ κέντρο εἶναι ἡ ἱστορικὴ σκέψη, ἡ
κοινωνιολογικὴ συστηματικὴ, καὶ στὸ Freud, ἡ ψυχολογικὴ ἔρευ-
να, ἡ ψυχοθεραπευτικὴ προοπτικὴ.

8. Τὸ δοκίμιο αὐτὸ ξεκίνησε ἀπὸ μιὰ ὁμιλία μου στὸ «Φιλοσοφικὸ
Φροντιστήριον» τοῦ Jaspers, στὴν Basel, τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1949, μὲ
θέμα τὴ «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ νέου Marx»
καὶ πρόκειται ἀκόμα νὰ δουλευτεῖ καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ.

Hegel ← Max
Nietzsche
Freud

Ο Hegel βλέπει την Ίδέα να πορεύεται μέσα από τη Φύση και την Ιστορία προς τα ανθρώπινα έργα και να παίρνει συνείδηση του εαυτού της κέντρο της συστηματικής αυτής είναι ο Λόγος, αλλά χωρίς της ή Ιστορία. Έτσι στρέφεται ο Hegel προς αυτό που πίστευε Παγκόσμια Ιστορία, προσπαθώντας να διαγνώσει το νόημα της πορείας της, με την πεποίθηση πως η αποξένωση (Entfremdung) του ανθρώπου από τον εαυτό του και τα έργα του, και η δυστυχισμένη συνείδηση, αναιρούνται μεταφερόμενες σ' ένα ανώτερο επίπεδο, την πραγμάτωση του Λόγου μέσα στην Ιστορία, την πραγματοποίηση της ουσίας του Κράτους, που πρέπει να είναι ο Λόγος της Κοινωνίας και του Έθνους. Η Ιστορία και η φιλοσοφία φτάνουν μ' αυτόν τον τρόπο σ' ένα «τέλος» που είναι και δεν είναι μόνιμο και αποτελεί τέλος (στη διπλή έννοια: σκοπός και τέρμα) και άλλα βήματα πρόκειται όμως να ακολουθήσουν. Ο Hegel γίνεται δάσκαλος του Marx, δίνοντάς του το όπλο του διαλεκτικού στοχασμού, μαθαίνοντάς τον πως κάθε φαινόμενο (λογικό και ιστορικό) ανατρέπεται και βοηθώντας τον να δει το καίριο μοντέρνο νόημα της κοινωνικής και πολιτειακής πραγματικότητας. Ο Hegel γίνεται αρνημένος οδηγός του Nietzsche, έχοντάς του δείξει την τέχνη του διαλεκτικού αναποδογυρίσματος και τη σημασία της άρνησης, οδηγώντας τον στη σύλληψη της τραγικότητας της διαλεκτικής κίνησης, καθώς και στην επίγνωση πως ο Λόγος γίνεται, δηλαδή έγινε, Υποκείμενο, δηλαδή Άνθρωπος. Ο Hegel γίνεται ακόμα κατανοητικό πρόγραμμα για την κατανόηση του Freud, χάρη στη συστηματική του θεωρία της διαλεκτικής λογικής γιατί είναι διαλεκτική (όχι βέβαια οντολογικά έγχειλιανή) ή λογική που κινεί τη φροϋδική θεωρία και χωρίς τη λογική αυτή, τα κατασκευασμένα της σχήματα μένουν ουσιαστικά ασύλληπτα. Στο Freud η διαλεκτική γίνεται ψυχολογική και η άρνητικότητα οδηγεί τον άνθρωπο στο θετικό και αρνητικό ξεπεράσμά του, στον έρωτα και το μίσος, τη ζωή και το θάνατο.

Ο Marx θέλει να αναποδογυρίσει τη διαλεκτική του Hegel, στήνοντάς την στα «πόδια» και όχι στο «κεφάλι», βλέποντας

Marx ← Hegel
Nietzsche
Freud

στην ίδια την κίνηση της υλικής πραγματικότητας (φυσικής και κύρια κοινωνικής) τη βάση της γενικότερης και θεωρητικότερης κίνησης. Στη φιλοσοφικοϊστορική οικοδομή του Hegel βά-
ζει δυναμίδα, τείνοντας να θεμελιώσει το «τέλος» της Ιστορίας και την αυτοαναίρεση της φιλοσοφίας, χάρη στην πραγμάτωσή της από την ίδια την επαναστατική εξέλιξη του προλεταριάτου, που μέσα από τη σοσιαλιστική επανάσταση θα οδηγήσει τελικά στην κομμουνιστική αταξική κοινωνία. Ο Marx συνδέεται με το Nietzsche και την κριτική του των αστικών αξιών και ρίχνει ένα ρεαλιστικό φως στη νιτσεϊκή προφητεία του εύρωπαϊκού μηδενισμού. Ο Marx μπορεί τέλος να συνδεθεί με το Freud και την ιστορική του προοπτική, όταν αυτός αντιμετωπίζει τον τωρινό πολιτισμό σαν ένα σύστημα καταπίεσης και μιὰ πηγή δυστυχίας.

Ο Nietzsche είναι εμποτισμένος από τη διαλεκτική του Hegel και ξέρει πως κάθε πρόταση, αλήθεια και αξία αντιστρέφεται· ο ίδιος στρέφεται βασικά προς τον Άνθρωπο και το βάθος της ψυχής του, διερευνώντας τις σχέσεις αρρώστειας και υγείας, καταδικάζοντας σαν αὐταπάτες τους ψευδείς μύθους και τις ανώδυνες ωραιοποιήσεις, καταδικαζόμενος ο ίδιος στην τρέλα· βοίσκεται έτσι σὲ σχέση με το Marx και το Freud.

Ο Freud δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς προηγούμενη κατανόηση της διαλεκτικής λογικής χωρίς την ουσιαστικότερη αυτή κατανόηση της διαδικασίας της θεωρητικής και ψυχοθεραπευτικής του σκέψης, οι αιτιακές του εξηγήσεις και οι ερμηνευτικές του κατασκευές μένουν άδειες. Στρέφεται και αυτός, τόσο στον Άνθρωπο, όσο και στις σχέσεις Άνθρώπου και Κοινωνίας, και συνδέεται έτσι με τους Marx και Nietzsche.

Οι Hegel - Marx - Nietzsche - Freud είναι πολλαπλά συνδεμένοι: καθένας τους συνδέεται με τους τρεις άλλους, οι συνδέσεις όμως πραγματοποιούνται και κατά ζεύγη. Ο Hegel κι ο Marx είναι οι θεμελιακοί φιλόσοφοι της Ιστορίας· ο Nietzsche κι ο Freud, οι θεμελιακοί ψυχολόγοι-ανθρωπολόγοι, οι έκφραστές της αγωνίας του Άνθρώπου, οι αμείλικτοι κριτικοί των αὐτα-

Hegel
Nietzsche
Marx
Freud
Hegel
Marx
Nietzsche
Freud

πατών και τών ωραιοποιήσεων, τοῦ ζωτικοῦ ψεύδους καὶ τῆς ψευδοῦς ἀλήθειας. Ὁ Hegel καὶ ὁ Nietzsche παρουσιάζονται σὰν τελευταῖοι φιλόσοφοι : ὁ ἓνας τῆς συστηματικῆς καὶ ὁ ἄλλος τῆς προσωπικῆς φιλοσοφίας· καὶ οἱ δύο στρέφονται μὲ πάθος πρὸς τὴν πρωταρχὴν—τὸν Ἡράκλειτο—καὶ οἱ δύο οἰκοδομοῦν μιὰ μεταφυσικὴ—τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Ἀνθρώπου—κινούμενοι ἀκόμα ἀπὸ ὅλην τὴν ὁρμὴ καὶ ριζικότητα τῆς γερμανικῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Marx καὶ ὁ Freud εἶναι οἱ δύο μεγαλοφυεῖς γερμανοεβραῖοι προφητικοὶ στοχαστὲς ποὺ θέλουν νὰ χύσουν σὲ ἐπιστημονικὰ καλούπια τὸ θεωρητικὸ στοχασμό, μετατρέποντας τὴ σκέψη σὲ πραχτική· ὁ Marx συγκεκριμενοποιεῖ θέσεις τοῦ Hegel καὶ ὁ Freud τοῦ Nietzsche· καὶ οἱ δύο θέλουν νὰ ἐλευθερώσουν ἀπὸ ἓνα ὁλόκληρο σύμπλεγμα καταπίεσεων—ὁ ἓνας τὴν πάσχουσα Ἱστορία, ὁ ἄλλος τὸ νευρωτικὸ Ἀνθρώπο.

Στοὺς τέσσερις αὐτοὺς στοχαστὲς, τὰ πιὸ μεγάλα κινήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης (τὰ καθηγητικὰ κινήματα τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ μόνο λογοτεχνικά, παραμερίζονται ἔτσι θεωρητικὰ καὶ πραχτικὰ) βρίσκονται συνδεμένα : ἡ λογικὴ, ἱστορικὴ καὶ ψυχολογικὴ διαλεκτικὴ, ὁ ἐπαναστατικὸς σοσιαλισμὸς καὶ ὁ εὐρωπαϊκὸς μηδενισμὸς, ἡ ἄρνηση καὶ ἡ ἀρνητικότης, ἡ ἱστορικὴ καὶ ἀνθρώπινη ἀποξένωση, ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θέληση τῆς δυνάμης καὶ ἡ δυστυχισμένη συνειδηση, ἡ ἀνθρώπινη ἀγωνία καὶ ἡ ἱατρικὴ ψυχοθεραπεία, ὁ ἀνθρώπος καὶ ὁ ὑπεράνθρωπος, τὸ νόημα καὶ τὸ τέλος τῆς Ἱστορίας, ἀποτελοῦν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὁμόκεντρος κύκλους προβλημάτων· ἡ σημασία αὐτῶν τῶν προβλημάτων καὶ προοπτικῶν ὁλοένα καὶ αὐξάνει, ξεπερνώντας τὴν ἴδια τὴν συνειδηση καὶ τὴ θέληση τῶν θεμελιωτῶν τους.

2. Ἀνθρώπος καὶ Ἱστορία.

Ὁ Ἀνθρώπος καὶ ἡ Ἱστορία γίνονται, ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ, κέντρα ἐξερεύνησης καὶ πεδία μάχης. Ἀρχικὰ ὑπῆρχε κάποτε μιὰ θρησκευτικὴ θεὰ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Ἱστορίας ποὺ

συνέδεε τὸν Ἀνθρώπο μὲ τοὺς Ἀνθρώπους καὶ τὴν Ἀνθρωπότητα· ἡ θεώρηση αὐτὴ γίνεται ἔπειτα ἔργο μιᾶς πρὸ ἐλεύθερα κινούμενης μεταφυσικῆς, ποὺ ζητάει νὰ φωτίσει τὰ σημεῖα τῆς σύνδεσης καὶ τὰ σημεῖα τῆς ρήξης· ἡ θεωρία περνάει, τέλος, στὸ στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ κύρια τῆς θέλησης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Στὴ σφαῖρα τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐνασχόλησης ἀνήκει ἡ περισσότερο ἢ λιγώτερο μεταφυσικὴ θεώρηση τοῦ Ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ φιλοσοφικὴ του σύλληψη· αὐτὴ ἡ συστηματικὴ ὀνομάζεται φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία. Ἡ συνθετικὴ καὶ ἀποσπασματικὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, σὲ ἀδιάρρηκτη σχέσιν μὲ τὴν Ἠθικὴ, ὁδηγεῖ μετὰ στίς ἀνθρωπολογικὰς ἐπιστῆμες, ποὺ μὲ κέντρο τὴν ψυχολογία βαδίζουν πρὸς τὶς ἀνθρωπολογικὰς τεχνικὰς—τὶς τεχνικὰς τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ σύνολο τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν μεταμορφωτικῶν τεχνικῶν βρίσκονται ἡ Ψυχιατρικὴ καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ. Ἡ ἀποκλειστικὴ θεώρηση τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῶν ἔργων του, κάτω ἀπὸ τὸ πρῶμα τῶν ψυχικῶν του λειτουργιῶν, χαρακτηρίζεται σὰν ψυχολογισμὸς.

Στὴ σφαῖρα τῆς θεώρησης τῆς Ἱστορίας συναντᾶμε τὴ φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ γενικώτερο ρυθμὸ καὶ νόημα τῆς Ἱστορίας καὶ βαίνει πρὸς τὶς ἱστορικὰς ἐπιστῆμες : Ἐθνολογία, Ἀρχαιολογία, Ἱστορία, Οἰκονομία. Οἱ ἱστορικὰς καὶ κοινωνικὰς ἐπιστῆμες καταλήγουν στίς ἱστορικὰς τεχνικὰς—τὶς τεχνικὰς τῆς μεταμόρφωσης τῆς Ἱστορίας, καὶ τέτοιες τεχνικὰς εἶναι ἡ Πολιτικὴ καὶ ἡ Οἰκονομικὴ. Ἡ ἀποκλειστικὴ θεώρηση τῶν ἱστορικῶν ὄντων καὶ φαινομένων, κάτω ἀπὸ τὸ πρῶμα τῆς Ἱστορίας (τῆς ἱστορικῆς Ἐπιστῆμης ἢ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος) ἢ τῆς Κοινωνιολογίας, χαρακτηρίζεται σὰν ἱστορισμὸς καὶ κοινωνιολογισμὸς.

Ἀνθρώπος καὶ Ἱστορία δὲν χωρίζονται βέβαια στεγανά : ὁ Ἀνθρώπος εἶναι πάντα ὁ ἱστορικὸς ἀνθρώπος, τὸ ὑπο-κείμενο τῆς Ἱστορίας, στίς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, μοναχικὸς ἢ συνδεμένος, καὶ ἡ Ἱστορία εἶναι πάντα ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία ποὺ περιέχει τὸ ἄτομο καὶ τὰ ἄτομα. Στὴ θεώρηση ὅμως

τῆς πραγματικότητας τοῦ ἱστορικοῦ Ἀνθρώπου πὺν ζεῖ καὶ σκέφτεται, δημιουργεῖ καὶ πάσχει μέσα στὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία, μπορεῖ νὰ προεξέχει ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἢ ἡ ἱστορικὴ διάσταση. Διαγώνια πρὸς τὴ συνείδηση τῆς ἀδιάσπαστης ἐνότητας Ἀνθρώπου - Ἱστορίας βρίσκεται συνήθως τονισμένο πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο στοιχεῖο· καὶ ὅμως ὅλοι ξέρουμε πὺς ἡ σχέση αὐτὴ δὲν εἶναι οὔτε κἀν σχέση ἀλληλεξάρτησης, ἀλλὰ σχέση ἀξεδιάλυτης οὐσιαστικῆς ἐνότητας. Οἱ διασταυρώσεις γίνονται βέβαια: μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς μιὰ ἀνθρωπολογικὴ (ἢ ψυχολογικὴ) ἐρμηνεία ἐνὸς ἱστορικοῦ φαινομένου, ἢ μιὰ ἱστορικὴ (ἢ κοινωνιολογικὴ) ἐρμηνεία ἐνὸς «ἀτομικῶς» ἀνθρώπινου. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, προσπαθώντας νὰ συλλάβει τὴν ὄντολογικὴ οὐσία μέσα ἀπὸ ἓναν ἀναγκαῖο μεθοδολογικὸ φωτισμό, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ προχωράει συνθετικά, ξέροντας πὺς οἱ συνθέσεις τῆς εἶναι πάντα τμηματικές.

Τὸ ἴδιο δὲν χωρίζονται στεγανά, φιλοσοφικὴ (μεταφυσικὴ) θεώρηση, ἐπιστημονικὴ ἐξερεύνηση καὶ μεταμορφωτικὴ τεχνικὴ, παρὰ μόνο στὴν ἀπογυμνωμένη ἐσχάτη συνέπειά τους (κύρια οἱ δυὸ τελευταῖες)· κανονικὰ ὅμως κάθε μιὰ συνδέεται μὲ τὶς ἄλλες καὶ ὡς πρὸς τὶς προϋποθέσεις καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα.

3. Ὁ Ἀνθρώπος καὶ ἡ Ἱστορία στοὺς Marx καὶ Freud.

Ὁ Ἀνθρώπος λοιπὸν καὶ ἡ Ἱστορία γίνονται, ὅπως εἴπαμε, τὸ κέντρο τῆς σκέψης καὶ τῆς ἐρευνας τοῦ Marx καὶ τοῦ Freud. Καὶ γιὰ τοὺς δυὸ βέβαια, Ἀνθρώπος καὶ Ἱστορία εἶναι συνδεδεμένοι, ἀλλὰ καθένας τους ρίχνει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐμφανίσεις τοῦ ἀνθρώπινου-ἱστορικοῦ κόσμου τὸ βάρος τῆς προσοχῆς του. Ὁ Marx, στὴ δευτέρῃ του περίοδῳ, πὺν ἀρχίζει μὲ τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» (1848), περνάει ἀπὸ ὅλα τὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικά του γραφτὰ καὶ τελειώνει μὲ τὸ «Κεφάλαιο», στράφηκε ἀποκλειστικά στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, βλέποντας μέσα στὶς οἰκονομικὰς δυνάμεις (ἀνθρώπινη καὶ μηχανικὴ τεχνικὴ καὶ νομικὰς σχέσεις ἰδιοκτησίας) τὸν κινητή-

ριο μοχλὸ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης· ὅσο καὶ νὰ μίλησαν ὁ ἴδιος καὶ οἱ μαρξιστὲς γιὰ τὸ σημαντικὸ ρόλο τοῦ λεγόμενου ἐποικοδομη-
ματος (θρησκεία, τέχνη, φιλοσοφία), ὁ ρόλος αὐτὸς ἔμενε ὁπωσδήποτε ὑποταγμένος στὴ δυναμικὴ τῆς ὕλης (βλ. ὕλιστικῆς) βά-
σης. Ὁ Marx ὅμως πέρασε καὶ μιὰ πρώτη περίοδῳ, τὴν περίο-
δο τῶν «νεανικῶν του γραπτῶν», πὺν κορυφώνεται στὸ ἔργο του «Πολιτικὴ Οἰκονομία καὶ Φιλοσοφία» (1844)· ὁ νέος Μάρξ, μέσα στὰ πλαίσια πάντα τοῦ ἱστορικοῦ ὀρίζοντα, σταματᾷ ἰδι-
αίτερα στὴν ἰδιαίτερη ἀνθρώπινη τραγωδία.

Ἐνας βέβαια—καὶ σχηματικὰ μόνο διαιρετὸς—εἶναι ὁ συ-
νολικὸς Marx: ὁ Marx ὅμως αὐτὸς περνάει ἀπὸ μιὰ ἐγγειανὴ φιλοσοφικὴ σκοπιὰ σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀνθρωπολογικὴ καὶ ἔπειτα σὲ μιὰ κοινωνιολογικὴ καὶ οἰκονομολογικὴ πολιτικὴ. Θὰ ἀσχολη-
θοῦμε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ νέου Marx πιστεύοντας πὺς αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα κέντρα τῆς
συνολικῆς (ἔστω καὶ ἔπειτα ἀναπλασμένης) μαρξικῆς διδασκαλίας.

Ὁ Freud, σ' ὅλη τὴν πρώτη περίοδῳ τῆς δραστηριότητάς του, ἀσχολήθηκε μὲ τὸν ἀνθρώπο σὰν βιολογικο-ψυχολογικὸ ὄν καὶ μελετώντας τὴν ὅλη πορεία του ἀπὸ τὴ ζωὴ πρὸς τὸ θά-
νατο ἤρθε στὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἐρωτα (Libido) τὸν κι-
νητήριο μοχλὸ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν παράγοντα μὲ
τὸν ὁποῖο ἐξηγοῦνται οἱ ἀνωμαλίες ἀπὸ τὴν κανονικὴ ζωὴ—δη-
λαδὴ οἱ νευρώσεις. Ὁ Freud ὅμως, στὴν πρὸ προχωρημένη του
ἡλικία, εἶδε πὺς ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι μόνο ὁ κλινικὰ ἀπομονω-
μένος ἀνθρώπος ἀλλὰ αὐτὸς πὺν κινεῖται μέσα σ' ἓναν ἱστορικὸ
Πολιτισμό, πὺν μπορεῖ καὶ αὐτὸς, μὲ τὴ σειρά του, νὰ γίνῃ πη-
γὴ δυστυχίας.

Ἐνας βέβαια—καὶ σχηματικὰ μόνο διαιρετὸς—εἶναι ὁ συ-
νολικὸς Freud: ὁ Freud ὅμως αὐτὸς περνάει ἀπὸ τὴν ψυχο-
φυσιολογικὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπινου ἐρωτισμοῦ καὶ τῶν ἀνθρώ-
πινων ὀνείρων καὶ νευρώσεων στὸ ἀντίκρουσμα τῆς ὕψιστης σο-
βαρύτητας, τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας πὺν περιέχει τὸ ἀτομο.
Στὰ τελευταῖα γραφτὰ τοῦ Freud πιστεύουμε πὺς θὰ βροῦμε
τὸ βασικώτατο κέντρο τῆς συνολικῆς φροϋδικῆς διδασκαλίας.

Τὰ νήματα ποὺ δείχνουν τὴ σύνδεση τοῦ Ἀνθρώπου μὲ τὴν Ἱστορία συμπλέκονται, γιατί μιὰ ψυχολογικὴ θεώρηση τοῦ Ἀνθρώπου (νέος Freud) δένεται μὲ μιὰ ἀνθρωπολογικὴ-ιστορικὴ θεώρηση (ὥριμος Freud) καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς θεωρήσεις συνδυάζονται μὲ τὴν κοινωνιολογικὴ θεώρηση τῆς Ἱστορίας (ὥριμος Marx) καὶ τὴν κοινωνιολογικὴ-ιστορικὴ θεώρηση τῆς Ἀνθρωπότητας (νέος Marx). Δὲν εἶναι μόνο ὁ Marx καὶ ὁ Freud σὲ ὅλη τους τὴ γενικότητα ποὺ βρίσκονται συσχετισμένοι, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα ὁ νέος Marx μὲ τὸν ὥριμο Freud: ἔτσι ἔχουμε νὰ κάνουμε τὴν κυρίως ἀνθρωπολογικὴ ἢ κυρίως ἱστορικὴ θεωρία τοῦ καθένα ἀπὸ τοὺς δυό, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀνθρωπολογικὴ-ιστορικὴ θεώρηση καὶ τῶν δυό. Ὁ Marx καὶ ὁ Freud ὅλο καὶ συναντιοῦνται καὶ ὅλο καὶ χωρίζονται· καθένας τους ἔχει δυὸ κεντρικοὺς πόλους (τὸν Ἀνθρώπο καὶ τὴν Ἱστορία) στὸ ἔργο του καὶ γιὰ τὸν καθένα ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ κεντρικοὺς πόλους εἶναι ὁ κεντρικώτερος. Θὰ συναντήσουμε τὸ βασικὸ κύκλο τῶν προβλημάτων ἐκεῖ ὅπου συναντιοῦνται ὁ Marx μὲ τὸ Freud γενικὰ καὶ ὁ νέος Marx μὲ τὸν ὥριμο Freud εἰδικὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ ἴδια ἡ πορεία τοῦ Marx καὶ ἡ ἴδια ἡ πορεία τοῦ Freud.

Ὁ ἱστορικὸς-οἰκονομικὸς-πολιτικὸς ἀγῶνας καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἐρωτικὴ-σεξουαλικὴ ἐγνοια καὶ ἀγωνία ἐμφανίζονται, μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, σὰν οἱ δυὸ γεμάτοι προβλήματα δρόμοι τοὺς ὁποίους βαδίζει ὁ Ἀνθρώπος καὶ ἡ Ἀνθρωπότητα. Οἱ δυὸ «τελευταῖοι» Ἑβραῖοι προφῆτες συναντοῦν μιὰ ἀρχικὴ ὑποθήκη: «ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ· ἢ δ' ἂν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε», προειδοποιεῖ ὁ Θεὸς τοὺς Πρώτους Ἀνθρώπους. Καὶ μετὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα λείει στὸ γένος τοῦ Ἀδάμ: «ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγῇ τὸν ἄρτον σου, ἕως τοῦ ἀποστρέφαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ» καὶ στὸ γένος τῆς Εὔας: «πληθύνων πληθυνῶ τὰς λύπας σου καὶ τὸν στεναγμόν σου· ἐν λύπαις τέξῃ τέκνα, καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου, καὶ αὐτὸς σου κυριεύσει». Τοὺς

δυὸ αὐτοὺς δρόμους τῆς ἀνθρώπινης καὶ ἱστορικῆς τραγωδίας θέλουν νὰ ἐξερευνήσουν οἱ δυὸ μοντέρνοι «προφῆτες» καὶ τείνουν μέσα ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν ἀναγνώριση νὰ ἀπελευθερώσουν τὸν Ἀνθρώπο καὶ τὴν Ἱστορία ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

II. Ἡ ἀνθρώπινη Ἱστορία.

(«Πολιτικὴ Οἰκονομία καὶ Φιλοσοφία»)

Ἡ μαρξικὴ θεωρία τῆς ἀνθρώπινης Ἱστορίας θέλει νὰ συλλάβει τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι (τὴν ἱστορικὴ μοῖρα) τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Ἀνθρωπότητας καὶ τείνοντας πρὸς αὐτὴ τὴ σύλληψη ἀναπτύσσει τὰ οἰκονομικὰ-κοινωνιολογικὰ θέματα, ποὺ διέπουν τὴν ἀνθρώπινη Κοινωνία, καθὼς καὶ τὰ ἠθικὰ-ἀνθρωπολογικὰ καὶ κριτικὰ φιλοσοφικά, ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς θεωρητικῆς τῆς ἔκφρασης. Καὶ καθὼς ὁ Marx θεωρεῖ τὸν Ἀνθρώπο ἀποξενωμένο ἀπὸ τὸν πραγματικὸ ἑαυτό του καὶ τὴν πραγματικὴ Ἱστορία, ἀποτελεῖ ἡ θεωρία τῶν μορφῶν τῆς ἀποξένωσης τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς «Πολιτικῆς Οἰκονομίας καὶ Φιλοσοφίας» καὶ τῆς «Γερμανικῆς Ἰδεολογίας».

1. Οἱ μορφὲς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀποξένωσης.

α) ἡ ἐργασία—ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας—ὁ ἐργάτης: ὁ ἄνθρωπος ἐργάζεται γιὰ νὰ ζήσει, ἀποσπώντας κοινωνικὰ τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τὴ Φύση, ἀγαθὰ ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ἀνταλλάζει μὲ ἄλλα ἀγαθὰ. Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἡ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ὁ Marx κατηγορεῖ τὸ Hegel, ὅτι βλέπει μόνο τὴ θετικὴ πλευρὰ τῆς ἐργασίας καὶ ὄχι τὴν ἀρνητικὴ τῆς, τὸ πῶς δηλαδὴ ἀποξενώνεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐργασία· κατηγορεῖ τὸ Hegel γιὰ τὸ ὅτι βλέπει τὴν ἐργασία σὰν οὐσία, σὰν τὴν καταφατικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸ Marx, ἡ Ἐργασία—ὑποκειμενικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς

Ναι!

ιδιοκτησίας, εφόσον αποκλείει την ιδιοκτησία, και τὸ Κεφάλαιο—αντικειμενική εργασία, εφόσον αποκλείει τὴν εργασία, συγκροτοῦν τὴν Ἀτομική Ἰδιοκτησία—ἀναπτυγμένη σχέση τῆς ἀντίφασης ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀναίρεση τῆς ἀντίφασης.

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ οἰκονομική ἐκφραση τῆς κοινωνικότητας τῆς ἐργασίας μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀποξένωσης. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀποξενωμένη καὶ ἐξωτερικευμένη ἐκφραση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, τῆς γενικώτερης καὶ πραγματικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Ἡ κοινωνική δύναμη ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται στὰ ἄτομα σὰν μιὰ ξένη δύναμη ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κυριαρχήσουν.

Ὁ ἐργάτης ἔχει τὸ δικαίωμα νᾶναι ἓνα ζωντανὸ κεφάλαιο μὲ ἀνάγκες, ποὺ χάνει τοὺς τόκους του, δηλαδή τὴν ὑπαρξή του, κάθε στιγμή ποὺ δὲν δουλεύει· ἡ ἀξία του καθορίζεται ἀπὸ τὸ νόμο τῆς προσφοράς καὶ τῆς ζήτησης. Ἡ ζωὴ του μετατρέπεται σὲ μιὰ προσφορά ἐμπορεύματος, σὰν κάθε προσφορά ἐμπορεύματος. Οἱ ἐργάτες εἶναι ἐργάτες καὶ ἡμερομίσθιο, ὁ ἐργάτης εἶναι κεφάλαιο καὶ ἐμπόρευμα. Ἔτσι ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ ἐργάτη μένει ἀποξενωμένη: ἀκόμα καὶ τὸ σπίτι του εἶναι μιὰ ξένη ἐχθρική δύναμη ποὺ τὸν περικλείνει καὶ πρὸς τὴν ὁποία αἰσθάνεται πρὸ ξένου ἂν ὅτι αἰσθανόταν ὁ ἄγριος στὴ φιλόξενη σπηλιά του· ἡ φωτεινὴ κατοικία ποὺ χάρισε ὁ Προμηθεὺς στοὺς ἀνθρώπους, μεταμορφώνοντας τοὺς ἀγρίους σὲ ἀνθρώπους, δὲν ἀποτελεῖ πραγματικότητα γιὰ τὸν ἐργάτη.

β) ἡ ἀτομικὴ ιδιοκτησία—τὸ κεφάλαιο—τὸ χρῆμα: ἡ ἀτομικὴ ιδιοκτησία συμπληρώνει τὴν κυριαρχία τῆς πάνω στοὺς ἀνθρώπους καὶ γίνεται παγκόσμια δύναμη. Αὐτὴ ἡ πραγματικὴ ὕλική ἀτομικὴ ιδιοκτησία εἶναι ἡ ὕλική αἰσθητὴ ἐκφραση τῆς ἀποξενωμένης ἀνθρώπινης ζωῆς. Τὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖ ἀντικειμενικοποιημένη μορφή τῆς ἀποξενωμένης καὶ ἀντιφατικῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Κεφάλαιο εἶναι ὁ ἐργάτης, τὸ χρῆμα, οἱ μηχανές. Τὸ χρῆμα ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ μπορεῖ ὅλα νὰ τ' ἀγοράζει, νὰ ἰδιοποιεῖται ὅλα τὰ ἀντικείμενα: εἶναι ἄρα τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀντι-

κείμενο. Ἡ οἰκουμενικότητα τῶν ιδιοτήτων τοῦ ἐκφράζει τὴν οὐσία τῆς παντοδυναμίας του. Τὸ ἀναποδογύρισμα καὶ ἡ σύγχυση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων καὶ φυσικῶν χαρακτηριστικῶν, ἡ συμφιλίωση τῶν ἀδυνατοτήτων—ἡ θεία δύναμη τοῦ χρήματος—χαρακτηρίζουν τὴν οὐσία του: ἡ οὐσία του εἶναι ἡ ἀποξενωμένη καὶ ἐξωτερικευμένη πωλημένη κοινωνικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ χρῆμα εἶναι ἡ ἀποξενωμένη περιουσία τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ πάγκοινη πόρνη, ὁ καθολικὸς μεσάζων.

γ) ἡ μηχανή—ἡ βιομηχανία: ἡ μηχανὴ προσαρμόζεται στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ μεταμορφώσει τὸν ἀδύναμο ἄνθρωπο σὲ μηχανή. Ἡ μηχανὴ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ μεταβάλλει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ παιδὶ σὲ ἐργάτη, ὅπως ἀντίστροφα μεταβάλλεται μὲ τὴ μηχανὴ ὁ ἄνθρωπος σ' ἓνα ἀπροστάτευτο παιδί. Ἡ βιομηχανία βασίζεται τόσο στὴν ἐκλέπτυνση τῶν ἀνθρώπων ἀναγκῶν ὅσο καὶ στὴ χυδαιότητά τους, τὴν τεχνητὰ καλλιεργημένη χυδαιότητα· πραγματικὴ ἀπόλαυση κατάντησε νὰ σημαίνει πραγματικὴ αὐτοαποβλάκωση. Ζοῦμε μέσα στὸν πολιτισμὸ μας, τὴ φαινομενικὴ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν, μέσα στὴν πρὸ ὧμῃ κατάσταση τῆς βαρβαρότητας τῶν ἀναγκῶν.

2. Οἱ μορφές τῆς ἀνθρώπινης ἀποξένωσης.

α) οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων: ἡ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναῖκα εἶναι ἡ φυσικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο. Μὲ αὐτὴ τὴ σχέση δείχνεται τὸ πόσο ἡ ζωὴ εἶναι κοινότητα ζωῶν· ἡ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναῖκα πραγματοποιεῖ σὲ ἀτομικὴ κλίμακα τὴν πρώτη θετικὴ ἀναίρεση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ἀντίθετα, ὁ ἀγορασμένος καὶ πωλημένος ἔρωτας ἀποτελεῖ κι αὐτὸς μιὰ σχέση, στὴν ὁποία ὅμως ξεπέφτει ὄχι μόνο ὁ πωλημένος, ἀλλὰ κύρια ὁ ἀγοράζων, ποὺ πέφτει ἀκόμα πρὸ κάτω.

β) ἡ ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου: ἡ ἐξωτερίκευση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν πραγματοποιήσῃ του λαβαίνει χώρα μέσα σὲ μιὰ ξένη πραγματικότητα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ἀντικειμενικὰ αἰσθητὸ ὄν καὶ

σάν τέτοιο υποφέρει, και καθώς αισθάνεται τὰ πάθη του εἶναι ἓνα ὄν γεμάτο πάθος τὸ πάθος (passion) εἶναι ἡ κινήτρια δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀναγνωρίζει πὼς ζεῖ πολιτικά μιὰ ἐξωτερικευμένη ζωὴ ζεῖ μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐξωτερικευμένη ζωὴ τὴν πραγματικά ἀνθρώπινη ζωὴ του.

γ) τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «ἔχειν»: ἡ ἀτομικὴ ιδιοκτησία μᾶς ἔχει φέρει σ' ἓνα τέτοιο σημεῖο, ὥστε νὰ νομίζουμε πὼς ἓνα ἀντικείμενο εἶναι τότε μόνο δικό μας ὅταν τὸ ἔχουμε. Τὴ θέση ὅλων τῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν αἰσθήσεων τὴν πῆρε ἡ ἀπλὴ ἀποξένωση ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς αἰσθήσεις—ἡ αἰσθησιολογία. Ἐπρεπε νὰ περιοριστεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη φτώχεια τὸ ἀνθρώπινο ὄν, γιὰ νὰ δημιουργήσει ὅλο τὸν ἐσωτερικὸ του πλοῦτο. Ὅπως δὲν ἔχει κανένα νόημα γιὰ τὸν ἄμουσο ἄνθρωπο καὶ ἡ ὡραιότερη μουσικὴ, ἔτσι καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ στενάζει κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν φροντίδων δὲν ἔχει νόημα καὶ τὸ ὡραιότερο θέαμα. Ὁ ἔμπορος τῶν ὀρυκτῶν δὲν βλέπει παρὰ τὴν ἐμπορευματικὴ ἀξία τῶν ὀρυκτῶν καὶ ὄχι τὴν ὡραιότητα καὶ τὴν ἰδιόμορφη φύση τοῦ ὀρυκτοῦ, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸ ὀρυκτολογικὸ νόημα. Τὸ ἀνθρώπινο εἶναι πρέπει νὰ ἀντικειμενικοποιηθεῖ θεωρητικά καὶ πρακτικά, γιὰ νὰ ἐξανθρωπιστοῦν οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη αἰσθησιολογία ποὺ θὰ ἐκφράζει ὅλο τὸν πλοῦτο τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου ὄντος.

Μορφὴ ἀποξένωσης τοῦ «εἶναι» πρὸς ὄφελος τοῦ «ἔχειν» ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀποταμίευση. Ἀποταμίευση σημαίνει νὰ ζεῖς λιγώτερο, νὰ σκέπτεσαι λιγώτερο, νὰ εὐφραίνεσαι λιγώτερο, ν' ἀγαπᾷς λιγώτερο, γιὰ νὰ μπορεῖς νὰ ἔχεις περισσότερο, γιὰ νὰ αὐξάνεις τὴν ἀποξενωμένη ζωὴ σου καὶ νὰ οἰκονομεῖς τὴν ἀποξενωμένη σου οὐσία.

3. Ἡ λογικὴ καὶ θεωρητικὴ ἀποξένωση.

α) τὸ ἀφηρημένο καὶ τὸ πραγματικό: ὁ Marx κατηγορεῖ τὸ Hegel, πὼς βρῆκε μόνο τὴν ἀφηρημένη, λογικὴ καὶ θεω-

ρητικὴ ἔκφραση τῆς κίνησης τῆς Ἱστορίας, ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα ἡ πραγματικὴ Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου υποκείμενου. Τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι παρὰ τὸ παγκόσμιο πνεῦμα, ποὺ σκέφτεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας του τῆς ἀποξένωσης—δηλαδή τὸ ἀποξενωμένο πνεῦμα τοῦ Κόσμου ποὺ συλλαμβάνει ἀφηρημένα τὸν ἑαυτό του. (Ἡ Λογικὴ εἶναι τὸ χοῦμα τοῦ πνεύματος, ἡ ἰδεατὴ καὶ θεωρητικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, καὶ ἐκφράζει μιὰ μὴ πραγματικὴ οὐσία ποὺ ἀδιαφορεῖ γιὰ κάθε ἀντικειμενικότητα. Ἡ ἀφηρημένη λογικὴ σκέψη χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικότητα ποὺ κάνει ἀφαίρεση ἀπὸ τὴ Φύση καὶ τὸν πραγματικὸ Ἄνθρωπο.

β) ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἔκφραση: ἡ ἐγχειανὴ φιλοσοφία μένει, κατὰ τὸ Marx, ἀφηρημένη, δηλαδή ἀναληθής, μὴ-πραγματική, δηλαδή μὲ μυστικιστικὰς αὐταπάτες. Ὁ ἄνθρωπος ἰσχύει γιὰ τὸ Hegel σάν αὐτοσυνείδηση· ἔτσι κάθε ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀποξένωση τῆς αὐτοσυνείδησης. Ἡ ἀποξένωση ὅμως τῆς αὐτοσυνείδησης πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται σάν ἔκφραση, ἔκφραση στὸ χῶρο τῆς γνώσης καὶ τῆς σκέψης, τῆς ἀληθινῆς (Wirklichkeit—ἀπὸ τὸ Wirken, σημαίνει ἀλήθεια καὶ πραγματικότητα) ἀποξένωσης τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας.

γ) τὰ κριτήρια τῆς σκέψης: ἡ ἠθικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ κέρδος καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τῆς ἠθικῆς εἶναι ὁ πλοῦτος μὲ ἀγαθὴ συνείδηση καὶ μὲ ἀρετὴ· πὼς ὅμως μπορῶ νᾶμαι ἐνάρετος ἅμα δὲν εἶμαι (ζῶ), πὼς μπορῶ νᾶχω καλὴ συνείδηση ἅμα δὲν ξέρω τίποτα; Ἡ φύση τῆς ἀποξένωσης ὑπαγορεύει σὲ κάθε σφαῖρα νᾶχει διαφορετικὰ καὶ ἀντίθετα κριτήρια: ἄλλα ἔχει ἡ πολιτικὴ οἰκονομία καὶ ἄλλα ἡ ἠθικὴ· γιὰτὶ κάθε μιὰ ἀποτελεῖ μιὰ συγκεκριμένη ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ κάθε μιὰ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἄλλη ἀποξένωση. Τὰ κριτήρια τῆς σκέψης εἶναι τόσο διαφορετικὰ ἀντίθετα, γιὰτὶ κάθε ἀποξένωση θέτει τὰ δικά της ἰδιαιτέρως κριτήρια, ἐκφράζοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἀποξενωμένη σχέση τῆς μὲ τὴ βασικὰ ἀποξενωμένη οὐσιαστικὴ δραστηριότητα.

idealisme } naturalisme ou humanisme
materialisme

4. Ἡ Λύση.

α) ὁ οὐμανισμός - νατουραλισμός (κομμουνισμός): Ὁ κομμουνισμός εἶναι ὀλοκληρωμένος νατουραλισμός—δηλαδή οὐμανισμός, καὶ ὀλοκληρωμένος οὐμανισμός—δηλαδή νατουραλισμός. Ὁ κομμουνισμός εἶναι ἡ θετική ἀναίρεση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας (ἐκφραση τῆς ἀνθρώπινης ἀποξένωσης) καὶ σημαίνει ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ξαναβρεῖ ἔτσι μέσα ἀπὸ τὴ συνείδηση ὅλου τοῦ πλούτου τῆς πορείας του τὴν κοινωνική, δηλαδή τὴν ἀνθρώπινή του Ἀνθρωπιά. Ὁ κομμουνισμός (μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια τοῦ σοσιαλισμοῦ) εἶναι ἡ ἀναγκαία μορφή καὶ ἡ ὀργανικὴ ἀρχὴ τοῦ προσεχούς μέλλοντος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὸ σκοπὸ τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης—τὴ μορφή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀπελευθερωτικὴ πορεία ἡ φιλοσοφία εἶναι τὸ κεφάλι καὶ τὸ προλεταριάτο ἡ καρδιά.

β) ὁ ὀλόκληρος ἄνθρωπος καὶ ἡ ὀλόκληρη κοινωνία. Ὁ ὀλοκληρωμένος νατουραλισμός ἢ οὐμανισμός διαφέρει καὶ ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ καὶ ἀπὸ τὸν ὕλισμὸ καὶ ἀποτελεῖ σύγχρονα τὴ συνενωτικὴ τους ἀλήθεια. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ὀλότητα (ἡ ἰδεατὴ ὀλότητα), τὸ ὑποκειμενικὸ εἶναι τῆς κοινωνίας. Ὁ ἄνθρωπος ἰδιοποιεῖται τὴν ὀλόκληρη φύση του ὀλόπλευρα, σὰν ὀλόκληρος ἄνθρωπος. Θέσε τὸν ἄνθρωπο σὰν Ἀνθρωπο καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Κόσμο σὰν ἀνθρώπινες, τότε θὰ δεῖς πὼς δὲν μπορεῖς παρὰ νὰ ἀνταλλάξεις ἀγάπη μὲ ἀγάπη· ἐὰν θέλεις ν' ἀπολαύσεις τὴν Τέχνη, τότε πρέπει ν' αἰσθῇ ἕνας καλλιτεχνικὰ καλλιεργημένος ἄνθρωπος. Ὁ ὀλόκληρος Ἀνθρωπος μέσα στὴν ὀλόκληρη Κοινωνία ἀποτελεῖ τὴ λύση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸν Ἀνθρωπο καὶ τὴ Φύση, στὸν Ἀνθρωπο καὶ τὸν Ἀνθρωπο, καὶ πραγματοποιεῖ τὴ συμφιλίωση τῆς Ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ γένους.

γ) ἡ ἱστορία. Ἀνθρώπινη καὶ φυσικὴ ἐπιστήμη: ὑποκειμενισμός καὶ ἀντικειμενισμός, ἰδεαλισμός καὶ ὕλισμός χάνουν μέσα στὸν πραγματικὸ κοινωνικὸ χῶρο καὶ τὸν ἀντιθετικὸ τους

SOC =
idealme
= nature

κατὰ = Realism la φ

χαρακτῆρα καὶ τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξή. Ἡ λύση τῶν θεωρητικῶν ἀντιθέσεων εἶναι μόνο πραχτικὰ δυνατὴ, χάρις στὴν πραχτικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου· ἡ λύση τους δὲν εἶναι ἔργο τῆς γνώσης ἀλλὰ τῆς ζωῆς· ἡ φιλοσοφία δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ τὴ λύση, γιὰτὶ ἔβλεπε τὶς ἀντιθέσεις σὰ μόνο θεωρητικὲς. Ἡ φιλοσοφία θὰ ἀναιρεθεῖ ἐπειδὴ θὰ γίνῃ πραγματικότητα. Ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς Φύσης καὶ οἱ ἀνθρώπινες φυσικὲς ἐπιστῆμες ἢ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου συνενώνονται. Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες θὰ περικλείουν ἀργότερα τὴν ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου θὰ περικλείσῃ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες· δὲν θὰ ὑπάρχει παρὰ μία ἐπιστήμη—ἡ ἱστορία, ποὺ θὰ ξεπεράσῃ τὶς ψευδεῖς ἰδεολογίες καὶ τὴν ἀφηρημένη φιλοσοφία.

Solution
pas d.
de la p.

*

III. Ὁ ἱστορικὸς Ἀνθρωπος

(«Ἡ Δυσφορία μέσα στὸν Πολιτισμό»)

Τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς ἀνθρωπολογικῆς θεώρησης τοῦ Freud εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς libido τοῦ Ἀνθρώπου, κινητήρια δύναμη καὶ τῆς ὅλης ἱστορικῆς ἀνάπτυξης· οἱ ἀνωμαλίες ὅμως τῆς ἀνάπτυξης δὲν ἐδρεύουν μόνο στὴν ὄντοτητα τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ βρίσκονται καὶ στὴν οὐσία τοῦ Πολιτισμοῦ ποὺ περιέχει, βοηθάει καὶ καταπιέζει τὸν ἄνθρωπο. Ἀνάλυση τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν σχέσεών του μὲ τὸν Πολιτισμὸ βρίσκουμε συστηματικὰ διατυπωμένη στὰ γραφτὰ τοῦ ὄριμου Freud, ὅπως στὴ «Σύνοψη τῆς Ψυχανάλυσης» καὶ τὴ «Δυσφορία μέσα στὸν Πολιτισμό».

1. Ὁ σωματοψυχικὸς ἱστορικὸς ἄνθρωπος.

α) τὸ Ἐκεῖνο: εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ ψυχισμοῦ ποὺ προσδιορίζεται βιολογικὰ - κληρονομικὰ· ἀποτελεῖ τὸ χῶρο τῶν ἐνστίκτων, τῆς σωματικῆς ἐργάνωσης, τῆς ἰδιοσυγκρασίας. Οἱ σω-

das E

ματοψυχικές τάσεις του 'Εκείνου ανήκουν βασικά στη σφαίρα του άσυνείδητου.

β) τὸ 'Εγώ : εἶναι ἓνα ἐξελιγμένο ψυχικὸ βῆμα τοῦ 'Εκείνου πού ἔρχεται σὲ σχέση μετὸν ἐξωτερικὸ κόσμον καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικόν· τὸ 'Εγὼ ἐξασκεῖ ἔλεγχον καὶ κυριαρχεῖ σχετικὰ πάνω στὶς ὁρμές τοῦ 'Εκείνου, προσπαθώντας ὅμως πάντα νὰ ικανοποιήσει τὴν τάση πρὸς τὴν ἡδονή· ἡ σύγκρουσὶς τοῦ μετὰ τὴν πραγματικότητα ὁδηγεῖ ἐξελικτικὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικότητος. Τὸ 'Εγὼ εἶναι μιὰ διαφοροποιημένη καὶ προσωποποιημένη ἐνότητα, ἓνα τμήμα μᾶς κάποτε πολὺ εὐρύτερης ἀνθρώπινης καὶ κοσμικῆς ἐνότητος. Κανονικὴ εἶναι κάθε διαγωγὴ τοῦ 'Εγὼ πού ἐναρμονίζει τὶς τάσεις τοῦ 'Εκείνου καὶ τοῦ 'Υπερ-Ἐγὼ καὶ ἐναρμονίζεται μετὰ τὴν πραγματικότητα. Ἡ δυσκολία καὶ τὸ βάρος τῆς ζωῆς στρέφουν τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐτυχίας· τὴν εὐτυχία προσπαθεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὰ ναρκωτικὰ καὶ τὸν ἔρωτα (ἢ ἀρνητικὰ μετὰ τὴν καταδάμασιν τῶν ἐνστίκτων), τὴ θρησκείαν καὶ τὴν τέχνη. Οὔτε ὅμως τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς δέχεται ικανοποιητικὴ ἀπάντησιν, οὔτε ἡ εὐτυχία φαίνεται ἐφικτή, ἰδιαίτερα μέσα στὰ πλαίσια τοῦ πολιτιστικοῦ μας κύκλου.

γ) τὸ 'Υπερ-Ἐγὼ : ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος πάνω στὴ σωματοψυχικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου συγκεντρώνεται στὸ 'Υπερ-Ἐγὼ, εἶδος ἰδεατῆς προσωπικότητος πρὸς τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ συμμορφωθεῖ τὸ 'Εγὼ· ὁ κοινωνικὸς αὐτὸς ἔλεγχος ἐξασκεῖται ἀπὸ τοὺς γονεῖς στὸ παιδί καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο διοχετεύονται στὸ 'Υπερ-Ἐγὼ οἱ οἰκογενειακές, ἠθικές, θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀρχαί διαγωγῆς. Τμήματα τοῦ 'Υπερ-Ἐγὼ μένουν ἄσυνείδητα ἢ ὑποσυνείδητα γιὰ τὸ 'Εγὼ.

Τὸ πολιτιστικὸ 'Υπερ-Ἐγὼ καταπιέζει μετὰ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἐντολῶν του καὶ τῶν ἀπαγορεύσεών του τὸ 'Εγὼ, τοῦ ὁποίου ἡ κυριαρχία πάνω στὸ 'Εκείνο δὲν εἶναι καὶ ἀπεριόριστη. Καὶ ὅπως ἡ πίεσις τοῦ ἀτομικοῦ 'Υπερ-Ἐγὼ δημιουργεῖ τὶς ἀτομικὰς νευρώσεις, ἔτσι καὶ ἡ πίεσις τοῦ πολιτιστικοῦ καὶ

κοινωνικοῦ 'Υπερ-Ἐγὼ δημιουργεῖ τὶς πολιτιστικὰς καὶ ὁμαδικὰς νευρώσεις.

2. Ὁ μὴ συνειδητὸς καὶ ὁ συνειδητὸς ψυχισμός.

α) τὸ Ἄσυνείδητο : ἔχει τὴ ρίζαν τοῦ τόσο στὸ 'Εκείνο ὅσο καὶ στὸ 'Υπερ-Ἐγὼ καὶ τὰ σύννορα πού τὸ χωρίζουν ἀπὸ τὸ ὑποσυνείδητο καὶ τὸ συνειδητὸ εἶναι πάρα πολὺ κινητά. Ἡ ἄρση τοῦ ἐλέγχου πού ὑποσυνείδητα ἐξασκεῖ τὸ 'Εγὼ πάνω στὸ ἄσυνείδητο ἐκδηλώνεται στὰ ὄνειρα, πού ἐκφράζουν συμβολικὰ τὶς ἀπωθημένες τάσεις καὶ τὴν πίεσιν τοῦ ἄγχους.

β) τὸ Ὑποσυνείδητο : εἶναι συνδεμένο μετὰ τὸ 'Υπερ-Ἐγὼ καὶ χαρακτηρίζει τὴ ζώνην ἐκείνην τοῦ ψυχισμοῦ πού πότε εἶναι ἄσυνείδητη καὶ πότε συνειδητή· τὰ περιεχόμενα τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ μπορεῖ νὰ γίνουν συνειδητὰ ἀλλὰ καὶ μποροῦν νὰ πέσουν στὴ σφαῖρα τοῦ ἄσυνείδητου. Τμήματα ὁλόκληρα τοῦ 'Εγὼ εἶναι ὑποσυνείδητα.

γ) τὸ Συνειδητό : εἶναι τὸ φωτεινὸ στοιχεῖο τοῦ 'Εγὼ, δὲν καλύπτει ὅμως παρὰ ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ ὅλου ψυχισμοῦ. Τὸ φωτεινὸ αὐτὸ συνειδητὸ συνδέεται ἄμεσα μετὰ τὴ συνείδησιν ἢ μετὰ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς—μετὰ τὴν ἠθικὴ συνείδησιν. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσιαστικὴν κυριαρχίαν τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀπαιτήσεων πού ἔρχονται σὲ βίαιη σύγκρουσιν μετὰ τὶς πραγματικὰς ψυχοσωματικὰς τάσεις τοῦ ἀνθρώπινου ὁργανισμοῦ ὁδηγούμεστε πρὸς τὸ ἄγχος τῆς ἐνοχῆς. Ἡ συνείδησις τῆς ἐνοχῆς μᾶς φέρνει στὴν «κακὴ συνείδησιν», πού εἶναι ἀρχικὰ ἓνας κοινωνικὸς φόβος· ὁ κοινωνικὸς φόβος ἐσωτερικεύεται ἔπειτα, περνάει στὸ 'Υπερ-Ἐγὼ καὶ τὸ φόβον πού μᾶς προκαλεῖ. Τὸ 'Υπερ-Ἐγὼ βασανίζει τὸ ἀμαρτωλὸν 'Εγὼ μετὰ τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ ἄγχους τῆς ἐνοχῆς, παραμονεύοντας κάθε εὐκαιρίαν γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὴν τιμωρίαν του ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἐλέγχει ὅχι μόνον τὶς πράξεις ἀλλὰ καὶ τὶς διαθέσεις τοῦ ἀτόμου. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς ἀποτελεῖ βασικὸ πρόβλημα τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ πρόοδος θὰ πρέπει

νά πληρωθεί με μιὰ ἀπώλεια τῆς εὐτυχίας, ὀφειλόμενη στὴν ἐνίσχυση αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος—αὐτῆς τῆς συνείδησης: «ἡ συνείδηση μᾶς κάνει ἀναντρους».

3. Τὰ δύο βασικά ἐνστικτά.

α) ὁ Ἔρως: ἔχει τὴ ρίζα του στὸ Ἐκεῖνο καὶ εἰσδύει στὸ Ἐγὼ ἀποτελεῖ ἓνα ἐνστικτο, τὸ πρῶτο βασικὸ ἐνστικτο, ποὺ τείνει πρὸς τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγή. Ὁ Ἔρως—ἡ Libido, εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἄλλου. Ὁ Ἔρως σημαίνει Libido· ἡ σεξουαλικὴ ὁρμὴ εἶναι τὸ δυναμικώτερο στοιχεῖο τῆς Libido καὶ ἡ γενετήσια δραστηριότητα εἶναι ἓνα στοιχεῖο τοῦ γενικώτερου σεξουαλισμοῦ. Ἡ Libido προσηλώνεται ἀρχικὰ στὸ ἴδιο τὸ ἀνώριμο Ἐγὼ (ναρκισσισμός) καὶ στρέφεται ἔπειτα πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὰ ἀντικείμενα. Ἡ σεξουαλικότητα ἀρχίζει με μιὰ πρώτη στοματικὴ φάση τοῦ μωροῦ, περνάει σὲ μιὰ πρωκτικὴ (σαδική) καὶ σὲ μιὰ φαλλικὴ φάση—ὅπου τὸ ἀγόρι προσηλώνεται στὴ μητέρα καὶ συναγωνίζεται τὸν πατέρα (Οἰδιπόδειο σύμπλεγμα)· ἡ φάση αὐτὴ τελειώνει με τὸ φόβο τοῦ εὐνουχισμοῦ καὶ τὸ ἀγόρι μπαίνει στὴν περίοδο τῆς ἀφανοῦς σεξουαλικότητας (πρὸς τὸ 5ο ἔτος)· ἡ ἐπόμενη φάση—ἡ γενετήσια, ἐμφανίζεται μετὰ στὴν ἐφηβεία. (Ἡ πορεία τῆς σεξουαλικῆς ἀνάπτυξης τοῦ κοριτσιοῦ εἶναι κάπως διάφορη καὶ πιὸ δύσκολα ἐπιγραμματικὰ διατυπώσιμη).

Ὁ πολιτισμὸς πιέζει τὸ σεξουαλισμὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ φαίνεται σήμερα σὰ νὰ ἔχει μπεῖ ὅλη ἡ σεξουαλικὴ λειτουργία στὸ στάδιο τῆς παρακμῆς. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ καταπίεση τοῦ σεξουαλισμοῦ, εἶναι σὰν νὰ ὑπάρχει κάτι στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς σεξουαλικῆς λειτουργίας ποὺ μᾶς ἀρνεῖται τὴν πλήρη ἱκανοποίηση καὶ μᾶς σπρώχνει πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις.

β) ὁ Θάνατος: συνδυασμένο, συμπλεγμένο καὶ σὲ ἀνταγωνισμό με τὸ ἐνστικτο τῆς ζωῆς (Ἔρως - Libido) ὑπάρχει, ἔξ ἴσου βασικό, καὶ τὸ δεύτερο ἐνστικτο—τὸ (ἐνστικτο) τοῦ θανάτου. Τὸ ἐνστικτο αὐτὸ ἐκφράζει τὴν τάση κάθε ὄντος νὰ ξαναγυρίσει

σὲ μιὰ προηγούμενη κατάσταση· τὸ ζωϊκὸ ὄν τείνει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἐπιστρέψει στὸ ἀνόργανο βασίλειο.

Τὸ ἐνστικτο τοῦ θανάτου λειτουργεῖ πρὸς τὰ μέσα—σὰν τάση αὐτοκαταστροφῆς, καὶ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ θάνατο· ἐκδηλώνεται ὅμως καὶ σὰν ἐπιθετικὴ τάση πρὸς τὸν ἔξω κόσμον καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους—σὰν τάση ἐτεροκαταστροφῆς καὶ ὁδηγεῖ πάλι πρὸς τὴν καταστροφὴ καὶ τὸ θάνατο.

Σχηματικὰ ἡ ὅλη αὐτὴ θεωρητικὴ καὶ λογικὴ κατασκευὴ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ με τὸν ἀκόλουθο τρόπο: τὸ ὀργανικὸ Ἐκεῖνο (ἀσυνείδητο) εἶναι ἡ θέση, πρὸς τὴν ὁποία τὸ κοινωνικὸ Ὑπερ-Ἐγὼ (ἀσυνείδητο - ὑποσυνείδητο) ἀποτελεῖ ἀντίθεση, ἐνῶ τὸ προσωπικὸ Ἐγὼ (ὑποσυνείδητο· συνειδητό) μπορεῖ νὰ συγκροτήσει τὴ σύνθεση, ποὺ περιέχοντας τ' ἄλλα δυὸ στοιχεῖα προσδιορίζεται ἀπ' αὐτά. Τὸ Ἐκεῖνο εἶναι λοιπὸν κατ' ἐξοχὴν ὁ χῶρος τοῦ ἀσυνείδητου, ἡ ρίζα τῶν ἐνστικτῶν. Τὸ Ἐγὼ μπορεῖ νὰ πάρει συνείδηση, νὰ ὀργανώσει τὸν ψυχισμό καὶ νὰ «κατευθύνει» τὰ ἐνστικτά. Τὸ Ὑπερ-Ἐγὼ περιορίζοντας τὸ Ἐκεῖνο καὶ τὸ Ἐγὼ ἐκφράζει τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχον καὶ μένει ἀσυνείδητο ἢ γίνεται, τὸ πολὺ, ὑποσυνείδητο. Οἱ τριπλῆς ὅμως αὐτὲς διαιρέσεις εἶναι κινητές, οἱ ἐνότητες συγκοινωνοῦν, συνεργάζονται, ἀνταγωνίζονται καὶ ἀλληλομετατίθενται. Ὁ Ἔρως καὶ ὁ Θάνατος μοιράζονται τὴν κυριαρχία τοῦ Κόσμου· ἡ πάλιν ἀνάμεσα στὸ ἐνστικτο τῆς ζωῆς καὶ τὸ ἐνστικτο τοῦ θανάτου (τῆς καταστροφῆς) εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ χαρακτηρίζει τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ Πολιτισμοῦ.

4. Ἡ ἀτομικὴ καὶ ὁμαδικὴ ἀρρώστεια καὶ ὑγεία.

α) ἡ ἀπάθεια: εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Ἐγὼ ποὺ σπρώχνει ὑποσυνείδητα, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ Ὑπερ-Ἐγὼ καὶ τῶν κοινωνικῶν προσταγῶν, πρὸς τὸ ἀσυνείδητο, ὁρισμένες τάσεις ποὺ τοῦ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὸ Ἐκεῖνο. Τὸ

συναίσθημα της ένοχης μπορεί να είναι και άσυνείδητο και τότε έχουμε ένα άσυνείδητο (νευρωτικό) άγχος μπρός στο 'Υπερ-Έγώ που εκφράζεται με μια άσυνείδητη ανάγκη τιμωρίας. Απωθούνται τόσο τα ένστικτα της ζωής όσο και τα ένστικτα του θανάτου· όταν απωθείται ή προς τα έξω στραμμένη επιθετικότητα τότε έσωτερικεύεται και καταδυναστεύει το ίδιο το άτομο.

Η ανάγκη δημιουργίας μιας μεγάλης ανθρώπινης κοινότητας θυσιάζει την εϋτυχία του ατόμου και το άτομο θυσιάζει με τη σειρά του και το έρωτικό του ένστικτο και το προς τα έξω διευθυνόμενο ένστικτο του θανάτου (τιμηματικά τουλάχιστον)· τη θυσία όμως αυτή την κάνει το άτομο τις περισσότερες φορές άσυνείδητο—δηλαδή άπωθώντας.

β) ή εξιδανίκευση (εξύψωση): συνίσταται σε μια μετάθεση της δραστηριότητας της Libido σε μια σφαίρα που δεν είναι πια άμεσα πεδίο του σεξουαλισμού και των ένστίκτων (όπου ο έξωτερικός κόσμος αντιδράει στην ικανοποίησή τους). Η επισημονική εργασία, ή πνευματική δραστηριότητα, οι καλλιτεχνικές απολαύσεις αποτελούν τέτοιες εξυψωμένες μορφές της επένδυσης της Libido. Παρ' όλο όμως που οι τομείς αυτοί της ανθρώπινης δραστηριότητας χαρακτηρίζονται από μια μετα-ψυχολογική ιδιομορφία, μετατρέπονται όμως και πολύ συχνά σε χώρο καλλιέργειας των αυταπατών και των φανταστικών όπτασιών—έκδηλώνοντας μ' αυτό τον τρόπο τη χαλαρή τους σχέση με την πραγματικότητα.

Η φθαρτότητα του ανθρώπινου μας σώματος, ή συντριπτική δύναμη της εξωτερικής πραγματικότητας και οι αδυναμίες του κοινωνικού διαρρυθμισμού των διανθρώπινων σχέσεων βάζουν ένα γερό φραγμό, τόσο στην αναζήτηση της εϋτυχίας όσο και στην πραγματοποίηση της εξιδανίκευσης· οι τρεις αυτοί παράγοντες μένουν μόνιμες πηγές δυστυχίας. Είναι γεγονός πως ή εξιδανίκευση μπορεί συχνά να πετυχαίνει (ατομικά ή ομαδικά), αλλά είναι γεγονός επίσης πως είναι πάρα πολλές φορές νευρωτική.

γ) ή νεύρωση: είναι ή εκδήλωση του ρήγματος που εμφανίζεται όταν ο ατομικός άνθρωπος δεν μπορεί πια να ισορρο-

πήσει τις αντίρροπές του τάσεις και όταν δεν μπορεί πια να υποφέρει το βαθμό της αυταπάρησης που απαιτεί ή κοινωνία και το πολιτιστικό της ιδανικό. Τα όρια ανάμεσα στον κανονικό και το νευρωτικό άνθρωπο είναι και δυσκολοπροσδιόριστα και πολύ κινητά. Στη μάχη του ανθρώπου εναντίον της φύσης του και της Φύσης και στην προσπάθεια διακανονισμού των ανθρώπινων σχέσεων εκδηλώνεται τόσο ή ουσία του πολιτισμού, όσο όμως και ή αδυναμία του και ή δυσφορία που, — ιδίως σήμερα — μας προκαλεί. Ο άνθρωπος νοσταλγεί το μητρικό κόλπο, την έντελως πρώτη του κατοικία· αν κάποτε ο τόπος της κατοικίας ήταν ένα υποκατάστατο αυτού του μητρικού κόλπου, ή τεχνική μας απομάκρυνε από την πρωταρχή μας, κατοπινά.

Η ανάγκη της εργασίας (ή Πείνα) και ή ζωϊκή ανάγκη (δ' Έρως) είναι οι γονείς του ανθρώπινου πολιτισμού· ούτε όμως ή εργασία ικανοποιεί τον άνθρωπο, ούτε όλες οι τάσεις του ένστίκτου της ζωής ικανοποιούνται: το οικονομικό καθεστώς της κοινωνίας επηρεάζει άρνητικά τη σεξουαλική ζωή. Από τον πολιτισμό καταπιέζεται και το ένστικτο του θανάτου, τονίζει και ξανατονίζει ο Freud: ή επιθετικότητα πάσχει απ' αυτή την καταπίεση και αντιτίθεται στο πρόγραμμα του πολιτισμού· ή προς τα έξω γυρισμένη φυσική επιθετικότητα, αφού αντιστραφεί και έσωτερικευθεί, δεν κάνει άλλο παρά να τυραννεί νευρωτικά το Έγώ.

Οι νευρωτικοί άνθρωποι φανερώνουν νευρωτικά συμπτώματα, που τους εξασφαλίζουν υποκατάστατες «απολαύσεις», προκαλώντας τους όμως και δδύνες, γιατί δημιουργούν συγκρούσεις με το περιβάλλον και την κοινωνία. Το άγχος βασανίζει και το νευρωτικό άνθρωπο και τις νευρωτικές μάζες—άκόμα και ολόκληρους πολιτισμούς. Ατομική και ομαδική νεύρωση βρίσκονται συνδεδεμένες. Διατρέχουμε σήμερα τον κίνδυνο μιας ψυχικής εξαθλίωσης της μάζας και ο κίνδυνος αυτός είναι άμεσα άπειλητικός· εκεί όπου τα μέλη μιας κοινωνίας ταυτίζονται το ένα με τ' άλλο, ενώ οι ήγετικές προσωπικότητες δεν κατορθώνουν να διαδραματίσουν το ρόλο που τους ταιριάζει για τη διαμόρφωση της μάζας. Η πορεία της εξέλιξης του ατόμου και ή πορεία της

εξέλιξης του πολιτισμού είναι αλληλένδετες και ανταγωνιστικές· ο μεμονωμένος άνθρωπος συμμετέχει στην εξέλιξη της ανθρωπότητας αν και ακολουθεί το δρόμο της δικής του ζωής. Δεν μπορούμε άραγε να ρωτηθούμε μήπως ολόκληρες εποχές πολιτισμού — ίσως ακόμα και ολόκληρη η ανθρωπότητα — έγιναν «νευρωτικές» κάτω από την πίεση του πολιτισμού; Παρ' όλο που λείπει το απαραίτητο μέτρο σύγκρισης για τη διάγνωση των ομαδικών πολιτιστικών νευρώσεων, θάπρεπε όμως ν' αναλάβει κανείς να κάνει την παθολογία των πολιτισμένων κοινωνιών.

5. 'Η Λύση;

α) ατομική; πρώτη μορφή της κάθαρσης αυτής της τραγωδίας αποτελεί βέβαια η ατομική θεραπευτική ψυχανάλυση, στις νευρωτικές εκείνες περιπτώσεις, όπου οι σχέσεις του ατόμου με την κοινωνία και οι σχέσεις του ανθρώπου με το σώμα του και τη συνείδησή του εμφανίζονται σαν παθολογικές, εκφράζονται δηλαδή με νευρωτικά συμπτώματα (σωματικά ή ψυχικά) και με ένα τυραννικό άγχος. 'Η ψυχανάλυση σαν ψυχοθεραπεία τείνει ν' απελευθερώσει το άτομο που πάσχει (σώζοντάς το από τη νεύρωση και προφυλάγοντάς το από την ψύχωση και την αυτοκτονία)· προσπαθεί, με τις ερμηνείες των αντιστάσεων, που προτείνει ο ψυχαναλύτης, να οδηγήσει τον ψυχαναλυόμενο στη συνειδητοποίηση των παθογόνων του στοιχείων και την κάθαρσή τους, χάρη στην ελεύθερή τους έκφραση, μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων της μεταφορᾶς προς τον θεραπευτή (transfert) που δημιουργούνται. Τα προβλήματα όμως της θεραπευτικής αυτής είναι πολλά και η απάντηση στο ερώτημα αν η ψυχανάλυση τελιώνει ή μένει πάντα ατελείωτη και υποχρεωμένη να συνεχίζεται «ἐπ' ἀπειρον», είναι πολύ δύσκολο να δοθεί.

β) θρησκευτική; η θρησκεία χαρακτηρίζεται από τον Freud σαν αυταπάτη (illusion)· το θρησκευτικό συναίσθημα και η θρησκευτική ανάγκη αποτελούν έκφραση της νοσταλγίας του παιδιού για απόλυτη εξάρτηση και προστασία που του εξα-

σφαλίζει ή πατρική εξουσία. Οι θρησκείες της ανθρωπότητας είναι ομαδικές νευρώσεις και ομαδικές αυταπάτες και συντηρούνται από το άγχος. Οι έντολες της χριστιανικής αγάπης είναι και σφαλερές και απραγματοποίητες. 'Η θρησκεία—όσο και να κατορθώνει να γλυτώνει πολλούς ανθρώπους από μια ατομική νεύρωση—δεν μπορεί πια να πείσει το γενικότερο λυτρωτικό της ρόλο και να σώσει τους ανθρώπους από την αγωνία της ζωής και την αγωνία του θανάτου.

γ) κοινωνική; ακόμα και η πιο διεισδυτική ανάλυση της κοινωνικής νεύρωσης δεν θα χρησίμευε και πολύ, μιά που κανένας δεν θα είχε το αναγκαίο κύρος για να επιβάλλει στην ομάδα την απαιτούμενη θεραπευτική. 'Επί πλέον ο ίδιος ο Freud δηλώνει: «δεν έχω το θάρρος ν' ανακηρυχθώ προφήτης ανάμεσα στους συνανθρώπους μου· και υποκύπτω μπροστά στη μομφή πώς δεν μπορώ να τους προσφέρω καμιά παρηγοριά»· γιατί αυτό βασικά ποθούν όλοι και οι πιο άγριοι επαναστάτες με όχι λιγότερο πάθος από τους αγαθούς πιστούς».

Ο πολιτισμός καταπιέζει τη σεξουαλικότητα, και αυτό είναι γεγονός: ανέχεται το σεξουαλισμό μόνο σ' αμιά λειτουργία για την αναπαραγωγή των ανθρώπων, λειτουργία για την οποία δεν βρέθηκε ακόμα καμιά αντικατάσταση· η καταπίεση και απώθηση αυτής της όρμης του ένστικτου δημιουργεί τα νευρωτικά συμπτώματα. 'Αντίστοιχα η καταπίεση του ένστικτου της επιθετικότητας και της καταστροφής οδηγεί στο τυραννικό συναίσθημα ένοχης. Πώς όμως μπορεί να λυθεί αυτή η έριστική ένταση;

Ο κομμουνισμός σαν κοινωνικό καθεστώς δεν αποτελεί λύση: η σωστή κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας δεν λύνει το βασικό πρόβλημα της ανισότητας. 'Η ψυχολογική προϋπόθεση του κομμουνισμού δεν είναι παρά μιά όπτασία και η θετική εργασία που έχουν να κάνουν τα Σοβιέτ, μετά την άρνητική (την εξολόθρευση των άστων) μένει πολύ προβληματική· ο ρυθμισμός της επιθετικότητας δεν φαίνεται καθόλου εύκολος. Ούτε όμως ο αμερικανικός πολιτισμός αποτελεί λύση: ούτε τον προορισμό των ένστικτων μπορεί να πραγματοποιήσει, ούτε την ψυχολογική

αθλιότητα της μάζας κατορθώνει να ξεπεράσει, ούτε ηγετικές προσωπικότητες αναδειχνει.

Το πρόβλημα της λύσης μένει χωρίς οριστική απάντηση· το πρόβλημα της ανθρώπινης μοίρας (ατομικής και υπερατομικής) διατυπώνεται έτσι: άν, και κατά πόσο, θα κατορθώσει η πολιτιστική εξέλιξη να κυριαρχήσει τις διαταραχές που προκαλούνται στην κοινωνική ζωή από τα ανθρώπινα ένστικτα της επιθετικότητας και της αυτοκαταστροφής.

IV. 'Η κλειστή και η άνοιχτη προοπτική.

Ο νέος Marx οδηγεί προς τον ώριμο Marx και τέλος θεμελιώνεται ο Μαρξισμός. Ο νέος Freud πορεύεται προς τον ώριμο Freud και έτσι γεννιέται η Ψυχανάλυση. Δεν είναι μόνο ο νέος Marx και ο ώριμος Freud που βρίσκονται (θετικά και αρνητικά) συνδεδεμένοι, αλλά και όλος ο Marx με όλο το Freud και γενικότερα ο Μαρξισμός με την Ψυχανάλυση. Και τα δυο αυτά θεωρητικά - «φιλοσοφικά», επιστημονικά - συστηματικά και πρακτικά-τεχνικά κινήματα, αποτελούν εκφράσεις του ίδιου εποχικού πνεύματος, όπως και μερικά εποχικές είναι και οι διαφορές τους. Και τα δυο βρίσκουν σ' ένα τμήμα την αντιπροσωπευτική αλήθεια του συνόλου και τα δυο κατασκευάζουν μια συγχροτημένη θεωρία και προτείνουν μια πρακτική λύση, και τα δυο χαρακτηρίζουν σαν ορθόδοξους τους «σωστούς» οπαδούς τους και στιγματίζουν τους άλλους σαν αίρετικούς. Μαρξισμός και Ψυχανάλυση ξεκινούν από μια νοσταλγία (την πρωταρχικά ελεύθερη κοινότητα ο μαρξισμός, τον πρωταρχικό ελεύθερο άνθρωπο ή ψυχανάλυση), αναλύουν το νόημα της πορείας του ανθρώπινου και ιστορικού δράματος (ο ένας βλέποντάς το σαν κύρια οικονομικό, η άλλη σαν κύρια σεξουαλικό) και δραματίζονται μια Λύση (την κομμουνιστική ο Marx, την απελευθέρωση από το άγχος και τη νεύρωση ο Freud). Το ότι ο Freud είναι βασικά πιό απαισιόδοξος ως προς τη δυνατότητα της Λύσης, αυτό δεν αλλοιώνει το χαρα-

Leizun Marx & Freud

ανάλυση τεχνολογίας και ψυχής
χαρακτήρες και θεωρίες

MARX KAI FREUD

κτήρα της ατομικής και ομαδικής λυτρωτικής του όπτασίας. Και η διδασκαλία του Marx και η διδαχή του Freud καταδικάζουν ριζικά Θρησκεία και Μεταφυσική εν ονόματι της 'Επιστήμης, και οι δυο όμως, παρ' όλο τον τρομακτικό επιστημονικό θετικισμό, έχουν τη ρίζα τους και καταλήγουν πάλι σε μια αντιμεταφυσικώτατη «μεταφυσική», δηλαδή μια πάντως «υπερεμπειρική» κατασκευή. Μαρξισμός και Ψυχανάλυση είναι παιδιά της εποχής τους: όσο και να κατηγορούν τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό, δεν κάνουν παρὰ να τον εκφράζουν, σπρώχνοντάς τον στις εσχάτες του συνέπειες· γιατί και οι δυο δνειρεύονται μια θεωρητικά κατασκευασμένη «τεχνοκρατική» απόλυτη λύτρωση.

Οι διαφορές των δύο αυτών κινήματων που θεμελιώθηκαν από τους Marx και Freud είναι βέβαια χαρακτηριστικά σημαντικές: ο οικονομισμός - κοινωνιολογισμός του Marx αντιτίθεται στο βιολογισμό - ψυχολογισμό του Freud και αντίστροφα· σε μια ψυχαναλυτική έρμηνεία ενός ατομικού ή κοινωνικού φαινομένου αντιτίθεται μια κοινωνιολογικά μαρξιστική και σε μια μαρξιστική μια ψυχαναλυτική· διαφέρουν όμως άμα μονοπωλούν και συναντιούνται στο πως μονοπωλούν. Η ρίζα τους είναι κοινά εποχική και η διαφορά τους τμηματική εποχική· άλλωστε δεν λείπουν και όλες οι ένδιάμεσες προσπάθειες συμφιλίωσης και συναλλαγής μέσα στα πλαίσια της τόσο έκλεκτικής εποχής μας. 'Η φιλοσοφική σκέψη πρέπει νάχει συνείδηση της συνενωτικής τους διαφοράς, σκεφτόμενη πως κάθε προοπτική (επιστημονική ή άλλη) είναι μια προοπτική μέσα και πάνω στην πραγματικότητα και όχι ε-ή-ν πραγματικότητα πως κάθε θεωρία φωτίζει μια πτυχή της αλήθειας και όχι την αλήθεια, ακόμα και όταν προοπτική και θεωρία συλλαμβάνουν μια κάτοψη και πτυχή που αφοράει κάθ'ε πραγματικότητα και κάθ'ε αλήθεια· ακόμα και τότε δεν έχει συλληφθή η ολότητα. 'Η φιλοσοφική σκέψη πρέπει νάχει συνείδηση του ακατέργαστου λογικού χαρακτήρα της ψυχαναλυτικής και μαρξιστικής σκέψης· διαλεκτική και έρμηνευτική γίνονται εδῶ προκρούστειες κλίμες, που ορίζουν τά μέ-

τρα αὐτοῦ ποὺ θέλουν νὰ μετρήσουν καὶ καταλήγουν σὲ μιὰ σοφιστική καὶ σὲ μιὰ βερμπαλιστική ρητορική, ποὺ ἀποδείχνει αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ ἀποδείξει.

Βασικὴ ἀλήθεια εἶναι ὅμως καὶ τὸ ὅτι οἱ Marx καὶ Freud εἶδαν ἀλήθειες. Εἶδαν ἀλήθειες, στράφηκαν πρὸς τὶς ἀγνοημένες ἢ ὑποκριτικὰ ὑποτιμημένες ρεαλιστικὲς ὁψεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἱστορικοῦ δράματος καὶ παραμερίζοντας προλήψεις καὶ ἰδεαλιστικὰ καὶ ἐξωραϊστικὰ σχήματα προσπάθησαν νὰ δοῦν καὶ νὰ δείξουν. Στὴν τολμηρὴ μονομέρεια τῆς ματιᾶς τους ὀφείλεται καὶ ἡ μεγαλοφυΐα τῶν κατασκευῶν τους: ἂν ἡ ἔνταση τοῦ βλέμματός τους δὲν ἦταν τόση, τότε θὰ μᾶς ἄφηνε ἀδιάφορους, γιατί δὲν θὰ εἶχε δεῖ παρὰ μικρὲς ἀσήμαντες σωστότητες. Ἐδειξαν τὸ δράμα τῆς Ἱστορίας καὶ τὸ δράμα τοῦ Ἀνθρώπου καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀλήθεια προσκολλήθηκαν τὰ πλήθη καὶ τὰ ἄτομα ποὺ ὑποφέρουν, προσμένοντας Σωτηρίαν καὶ Θεραπείαν. Οἱ ἀλήθειες ποὺ φώτισαν εἶναι πραγματικὰ ἀληθινές, τρομακτικὰ ἀληθινές, ἀλλὰ εἶναι ἀλήθειες ἐνὸς πατώματος τῆς Πυραμίδας καὶ δὲν ἀποτελοῦν μόνον τὴ βάση κάθε κατοπινῆς ἐκφράσεως, ἀλλὰ ἐκφράζουν καὶ αὐτές, μὲ τὸν τρόπο τους, τὴν οἰκουμενικώτερη ὑπερβατικότητα.

Ἐπρεπε νὰ δειχτεῖ ὅλη ἡ πορεία τῆς σκέψεως τοῦ Marx καὶ τοῦ Freud, πορεία ποὺ ξεκινάει γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ ἓνα κέντρο· ἔπρεπε ἡ σκέψη αὐτὴ νὰ διατυπωθεῖ ὅσο γίνεται λιγώτερο δογματικά, γιὰ νὰ μὴ χαθεῖ ὁ πολύμορφός της πλοῦτος. Ἐπρεπε νὰ κάνουμε καὶ γιὰ λογαριασμό μας τὴν πορεία αὐτῆς τῆς σκέψεως, ν' ἀκολουθήσουμε ὅλα της τὰ βήματα, γιὰ νὰ συλλάβουμε καὶ τὴν ἀλήθεια της καὶ τὸν κεντρικὸ της ἄξονα. Αὐτὸ προσπάθησα νὰ κάνω μὲ τὴν ἀναλυτικὴ συστηματικὴ διατύπωση τῶν δύο αὐτῶν θεωριῶν.—Μόνο ἅμα διατρέξει κανένας ὁ ἴδιος τὸ δρόμο τοῦ μαρξισμού, συνδυάζοντας τὸ ὄπλο τῆς κριτικῆς μὲ τὴν κριτικὴ τῶν ὄπλων καὶ τὸ δρόμο τῆς ψυχανάλυσης, πραγματοποιώντας πάνω στὸν ἑαυτό του τὶς ἐρμηνεῖες της, τότε μόνον μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸ ἐσωτερικὸ τους νόημα καὶ νὰ ὀλοκληρώ-

σει τὴν ἀλήθεια τους, ξεπερνώντας την. Μόνο ἅμα κάνει κανεὶς δική του τὴν ἀλήθεια τους, πραγματοποιώντας καὶ τὴν ἰδέαν τους καὶ φέροντάς την στὶς τελευταῖες της συνέπειες, τότε μόνον θὰ δεῖ τὸ βαθὺ «ἀνατρεπτικὸ» τους χαρακτῆρα καὶ θὰ προσπαθήσει μὲ τὴ σειρά του νὰ τὸν ἀνατρέψει, ἀνεβάζοντάς τον σ' ἓνα ἀνώτερο, δηλαδὴ γενικώτερο ἀληθινὸ ἐπίπεδο. Στὴν πορεία τῆς ἀναζήτησης τῆς οἰκουμενικώτερης ἀλήθειας θ' ἄπρεπε νὰ συγκρατοῦμε τὶς ἀλήθειες ποὺ ἀφομοιώνοντας ξεπεράσαμε (καὶ ξεπεράσαμε δὲν σημαίνει καθόλου προσπεράσαμε) καὶ νὰ κρατᾶμε ἀγρυπνὴ τὴν ἐπίγνωση τῆς ἀποτυχίας ποὺ σφραγίζει τὶς ἱστορικὲς καὶ ἀνθρώπινες ἀπόπειρες—ἀκόμα καὶ ὅταν γίνονται πραγματικότητες.

Τὸ Κακὸ ὑπάρχει καὶ ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ. Οὔτε ὅμως ἡ ἀναίρεση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὅλα τὰ σοσιαλιστικὰ μέτρα πραγματοποιοῦν τὸ οὐτοπικὸ ὄνειρο τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας καὶ τῆς ἀναίρεσης τῆς ἀποξένωσης, οὔτε τὸ ψυχχαναλυτικὸ σχῆμα τῶν νευρώσεων ἀπελευθερώνει οὐσιαστικὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἀνθρώπος καὶ Ἱστορία μένουν οἱ χώροι τοῦ τραγικοῦ καὶ στέκονται σὰν ἀνοιχτὰ προβλήματα. Καὶ τὰ προβλήματα αὐτὰ θὰ τὰ ζεῖ φυσικὰ καὶ μεταφυσικὰ ὁ ἄνθρωπος καὶ θὰ τὰ ἐκφράζει θεωρητικὰ—ἐκτὸς ἂν βέβαια ἡ Ἱστορία γίνεи τελείως ἀπάνθρωπη καὶ ὁ Ἀνθρώπος πάψει νὰ ὑφίσταται ἄνθρωπινα. Ἡ προσδοκία τοῦ καλύτερου θὰ ὑπάρχει, πρέπει ὅμως νὰ μένει ἀνοιχτὴ καὶ νὰ βασίζεται στὴν κοινὴ ἀνθρώπινη ἀναζήτηση. Ψευδεῖς ἰδεολογίες καὶ φανταστικὲς ἐξιδανικεύσεις ὑπῆρξαν ἄφθονες· πάντα ὅμως ἡ ἰδέα θὰ θέτει τὸ ἐρώτημα τῆς σχέσεως της μὲ τὴν πραγματικότητα, γιατί μιὰ πραγματικότητα δὲν εἶναι ποτὲ ἡ μόνη.

Ἡ πρωταρχικὴ θρησκευτικὴ πέρασε στὴ μεταφυσικὴ σκέψη καὶ αὐτὴ στὴν ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση· σήμερον μοιράζονται τὴν κυριαρχία τοῦ Κόσμου οἱ κόσμοι τῶν ἐπιστημῶν, τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικά: οἱ φυσικο-μαθηματικὲς ἐπιστήμες, οἱ βιολογικο-ψυχολογικὲς καὶ οἱ ἱστορικο-κοινωνικὲς, συν-

hi-
me me

NI
M

(Comte)

δυνάζοντας «ἐπιστημονικότητα» καὶ «πίστη», θέλουν νὰ σώσουν. Ἡ τάση πρὸς τὴ Σωτηρία ὑπάρχει· πρέπει ὅμως νὰ χαρακτηρίζεται μιὰ τραγικὴ συνείδηση πὺν ἀφομοιώνει τὸ Πλῆγμα. Τὸ ψυχολογικὸ στοιχεῖο, ἀφοῦ ἀναχθεῖ στὸ ἀνθρώπινο, μπορεῖ νὰ ξεπεραστεῖ· τὸ κοινωνιολογικὸ στοιχεῖο ἐπίσης, ἀφοῦ ἀναχθεῖ στὸ ἱστορικὸ, μπορεῖ ἐπίσης νὰ ξεπεραστεῖ· νὰ ξεπεραστεῖ πρὸς... τὸ πρόβλημα αὐτοῦ τοῦ πρὸς μένει ἀνοιχτὸ καὶ τὸ δρόμο αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης μόνο μιὰ οὐσιαστικὴ φιλοσοφικὴ μέριμνα μπορεῖ νὰ τὸν συνοδεύει. Ἀμα οἱ ἄνθρωποι ἀποκτήσουν τὴ συνείδηση πὺν θὰ τοὺς δείχνει τὸ τμηματικὸ στοιχεῖο τῶν ἐπιστημονικῶν ἐξερευνήσεων (πὺν δὲν γίνεται ὀλικὸ μὲ τὸ νὰ γίνεται ὀλοκληρωτικὸ), τότε θὰ προσπαθήσουν φυσικὰ καὶ διαλογικὰ νὰ στραφῶν πάλι πρὸς αὐτὸ τὸ πρὸς. Μὲ τὴν ἐπίγνωση τοῦ τραγικοῦ νοήματος τοῦ ἀνθρώπινου καὶ ἱστορικοῦ δράματος, πέρα ἀπὸ τὴν κλειστὴ προοπτικὴ τοῦ θετικιστικοῦ δρόμου, πέρα ἀπὸ τὶς λογοκρατικὰς καὶ ὠραιοποιητικὰς κατασκευὰς τοῦ ἀναληθοῦς ἰδεαλισμοῦ, θὰ ἀναζητηθεῖ μιὰ ἀνοιχτὴ προοπτικὴ καὶ ἂν δὲν εἶναι πιὰ βατὴ ἡ λεωφόρος τῆς «Φιλοσοφίας», θὰ βαδιστεῖ ὁ δρόμος τοῦ «Φιλοσοφεῖν».

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΜΗΔΕΝΙΣΜΟΣ

(Ἀποσπασματικές σημειώσεις)

Τὸ σχῆμα σύλληψης τῆς θεωρητικῆς καὶ πραγματικῆς προβληματικότητος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ θὰ πρέπει νὰ περιέχει τὴ φιλοσοφία, κοινωνιολογία καὶ ψυχανάλυση τοῦ μηδενισμοῦ αὐτοῦ, σύγχρονα ὅμως, τὰ πρίσματα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ὑψώνονται ὥς τὸ σημεῖο τῆς μεταφυσικῆς θεώρησης τῶν μηδενιστικῶν μορφῶν ζωῆς καὶ σκέψης.

Ι. Εἰσαγωγικά καὶ προλογικά, ἡ σημασία τοῦ γνωσεοθεωρητικοῦ μεθοδολογικοῦ καὶ λογικοῦ προβλήματος εἶναι ὕψιστη: πῶς εἶναι δυνατὴ σήμερα μιὰ θεωρία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ; πῶς μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος; Ὁ βασικὸς διαχωρισμός, ὑπο-κείμενο—ἀντι-κείμενο, θέτει τὰ προβλήματα του: δικό μας πρῶμα εἶναι ὁ μηδενισμός καὶ στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα τὸν συναντοῦμε· ἄρα, τὸ θέμα μας εἶναι διπλό, βρίσκεται δηλαδὴ στὸ κινητὸ σημεῖο τῆς συνάντησης τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὰ ἀντικειμενικοποιημένα, τῆς ἰδέας μὲ τὶς ἐκδηλώσεις (τὶς ἀντικειμενικὰς καὶ τὶς διάχυτες). Πρῶμα καὶ γεγονότα πρέπει νὰ τείνουν πρὸς τὴ συνάντησίν τους.

Ἄν ἡ ὑποκειμενικὴ γνώση ξεπέφτει στὸν ὑποκειμενισμό καὶ ἂν ἡ λεγόμενη ἀντικειμενικὴ εἶναι ἔκφραση μόνο καὶ ὄχι ἀντανάκλαση, τότε παρουσιάζεται ὑπαρκτὸς ὁ χώρος τῆς δια-ὑποκειμενικῆς (intersubjective) γνώσης. Ἄν ἡ φιλοσοφία κλείνει μέσα της τὴν ἀπαίτηση τῆς ὁλότητος καὶ ἂν οἱ ἐπὶ μέρους γνώ-

σεις, σοφίες και αλήθειες είναι αποσπασματικές, τότε μένει δυνατός ο τρόπος μιας φιλοσοφικής-μεταφυσικής θεώρησης που θα σκέφτεται και με τα επί μέρους πρίσματα και που χάρη στην πλαστικά πολυεδρική της σκέψη θα προσπαθεί να διαβλέπει τις διαλεχτικές σχέσεις αποσπασμάτων και συνόλου, μονισμού και πλουραλισμού.

Ἡ ὁλότητα εἶναι ἰδέα καὶ ὄχι factum: ἂν ξέραμε κάτι καθ' ὁλοκληρίαν, τότε θὰ τὰ ξέραμε ὅλα. Τὸ διαλεχτικὸ σύνολο, ὅπου μέσα του παλεύουν δυνατότητες καὶ πραγματικότητες, πιθανότητες καὶ ἀναγκαιότητες, περικλείνει καὶ τὶς ἀντινομίες καὶ τὶς ἀντιφάσεις (καὶ αὐτὲς ποὺ γεφυρώνονται καὶ αὐτὲς ποὺ μένουν ἀνυπέρβλητες).

Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ γνώση ἔχουν βαθμοὺς καὶ ἐπίπεδα: ἂν ἡ ἐκμηδενιστικὴ ἰσοπέδωση εἶναι ψευδο-ἀρνητικὴ, μόνο ἡ προβληματικὴ ἱεράρχηση τῶν στρωμάτων μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε τὰ διαδραματιζόμενα, ἀπὸ τὸ πρῶτο ὥς τὸ νιοστὸ-πλὴν-ἓνα πλάνο.

Ἡ οἰκοδόμηση μιᾶς θεωρίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ ἔχει (δηλαδή πρέπει νὰ ἔχει) συνείδηση τῶν ἀξιωμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεκινáει καὶ σπάζοντας τὸ δίλημμα δογματισμὸς ἢ ἀγνωστικισμὸς, τείνει πρὸς τὸν προβληματισμό, πού, μετὰ τὴ σειρά του, τὴν ὑποτείνει.

Ἡ πλήρης κατηγοριολογία μιᾶς τέτοιας θεωρίας δὲν εἶναι δυνατὴ: γιατί οἱ φιλοσοφικές, λογικές, ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, ἱστορικές, πολιτικές καὶ αἰσθητικές κατηγορίες μετὰ τὶς ὁποῖες δουλεύει, ζητοῦν νὰ συνδεθοῦν σὲ μιὰν ἀποσπασματικὴ ἀλλ' ἀδιάσπαστη ἐνοποιητικὴ ὁλότητα. Καὶ ἡ ἀξιολογικὴ σκάλα δὲν εἶναι εὐκόλα βατὴ. Ἡ ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν ὑπάρχει, ἀλλὰ εἶναι κινητὴ, ἰσχύει δηλαδή στὴν κίνησή της. Ἡ ἴδια ἡ μεθοδολόγησις ὑπακούει σὲ προηγούμενες βασικὲς ἀξιολογήσεις.

Ἡ ἀνάγκη ἑνὸς κεντρικοῦ νεύρου ποὺ θὰ διαπερνάει τὶς γενικὲς γραμμὲς τῆς σύλληψης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ εἶναι φανερὴ: φανερό ἐπίσης, πὼς πρέπει ν' ἀποφευχθεῖ ὁ ἐκφυλισμὸς σ' ἓνα φτωχὸ καὶ στενὸ φετιχιστικὸ μονισμό: σύγχρονα πρέπει νὰ ὑπερνικηθεῖ καὶ ὁ ἀπλὸς καὶ παρατακτικὸς πλουραλισμός. Ἡ

ἐμπειρικὴ διαπίστωση τῆς πορείας τῶν γεγονότων, λέμε, θὰ φωτίζεται μετὰ ὁρισμένους προβολεῖς. Καὶ οἱ προβολεῖς ἀπὸ ποῦ θὰ ἀντλοῦν τὸ φῶς τους; Ἡ ἐννοία μιᾶς πτώσης π.χ. στὶς διανθρωπινες σχέσεις, ἑνὸς χάσματος στὴν ἐπαφὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ θέλει βέβαια «ἀπόδειξη» καὶ γίνεται ὅμως ἐρμηνευτικὴ ἀρχή. Πὼς θὰ σταθοῦμε ἄξια μέσα στὸν κύκλο ἐμποδίζοντάς τον νὰ γίνει φαῦλος;

Βέβαια, οἱ ἀξίες ἰσχύουν στὰ πλαίσια κάθε ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ μέσα στὰ ἴδια αὐτὰ πλαίσια εἶναι ἀκόμα τομεακές. Πότες θὰ σταθοῦν ὅμως ἀξίες καθολικώτερες, ἀντικειμενικώτερες, κατηγορηματικώτερες; Ἐμεῖς εἴμαστε αὐτοὶ ποὺ στήνουμε ὄρθια τὴν ἀλήθεια μιᾶς ἀξίας καὶ τὴν κριτικὴ ἀξιολόγηση, ποὺ συνδέει τὴ μοῖρα της μετὰ τὴν ἀξιόλογη κριτικὴ. Οἱ γενικὲς ἀρχὲς καὶ ἀλήθειες δὲν πρέπει νὰ νῆαι οὔτε ἐξουδετερωμένες, οὔτε ν' ἀποκλείουν τὶς αἵματηρὰ εἰδικές.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο στοχασμοῦ (ἀφήνουμε ἀνοιχτὸ) τὸ χῶρο γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ ὄντολογικοῦ, τοῦ ἀξιολογικοῦ καὶ τοῦ δεοντολογικοῦ στοιχείου: μιὰ θεώρηση ξεκινάει, δηλαδή πρέπει νὰ ξεκινάει, ἀπὸ μιὰ πραγματικότητα, ἀναφέρεται σὲ ἀξίες καὶ ὑποτείνεται ἀπὸ τὴν τάση πρὸς ὁρισμένες δεοντολογικὲς προσταγές. Ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ ἡ γραμμὴ μὴ θέλοντας νὰ σταθεῖ ὀριζόντια δὲν μπορεῖ νὰ στηθεῖ κάθετα, μπορεῖ ὅμως νὰ θεμελιωθεῖ διαγώνια (*).

II. Ἀπέναντι σ' ἓνα φαινόμενο μποροῦμε νὰ ἐπεξεργαστοῦμε ἓνα πρῶσμα (point de vue) ἀντικρούσματός τους: λογικὸ, μαθηματικὸ, φυσικὸ, ψυχολογικὸ, ἱστορικὸ, ἠθικὸ, καλλιτεχνικὸ...

9. Ὅπως μοῦ ἔγραψε σ' ἓνα γράμμα του καὶ ὁ ἀδερφός μου: «... ὁ μηδενισμὸς εἶναι βασικὰ μιὰ διάθεση λίγῃ ἢ πολὺ συγκεχυμένη τοῦ αἰώνιου ἀνθρώπου καὶ συνεπούμενα ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Μιὰ ὁρισμένη διάθεση ποὺ προκαλεῖ μετὰ τὴ σειρά της μιὰ στάση ἀπέναντι στὰ βιοθεωρητικὰ προβλήματα. Τὸ ἀπὸ τί προκαλεῖται αὐτὴ ἡ διάθεση εἶναι ἄλλο ζήτημα καὶ μπαίνει σὲ δεύτερη μοῖρα, τοῦλάχιστον γιὰ τὸ φιλόσοφο... Ὁ πλουραλισμὸς (πρέπει) ν' ἀπλωθεῖ τόσο πολὺ, ὥσπου νὰ κλείνει μέσα του καὶ τὸ μονισμό...».

Κάθε ένα δὲ ἀπὸ αὐτὰ τὰ πρίσματα περιέχει ἄλλα ὑποπρίσματα· π.χ. τὸ πρῶτο (τὸ λογικὸ) μπορεῖ νὰ εἶναι: τυπικὰ συλλογιστικό, διαλεκτικό, φαινομενολογικό...

Κάθε πρίσμα ἔχει τὰ δικαιώματά του καὶ περικλείει μιὰ στιγμή ἀλήθειας· κανένα ὅμως δὲν ἔχει τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα ν' ἀντιπροσωπεύει ὅλη τὴν ἀλήθεια. Κάθε θεωρία βλέπει προοπτικὰ τὸν κόσμον ποὺ ὁρίζει σὰν ἀντικείμενό της, καμμιὰ ὅμως δὲν συλλαμβάνει τὸ σύμπαν καὶ τὴν παγκόσμια ἱστορία· ἀκόμα καὶ ὅταν διαβλέπουμε τὴν ἀλήθεια, ποὺ εἶναι ἀλήθεια μιᾶς πτυχῆς καθε πραγματικότητος, δὲν ἐξαντλοῦμε τὸ χῶρον τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πραγματικοτήτων. Κάθε ἐπιστήμη εἶναι τομεακή, βαδίζει ἓνα δρόμο, ἐνῶ δίπλα ὑπάρχουν ἄλλοι· ἢ ἴδια ἢ θέληση μιᾶς μεταφυσικῆς λεωφόρου εἶναι καὶ αὕτη προοπτικὴ καὶ ὄχι πειθαναγκαστικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ. Καὶ κάθε τομέας ποὺ ἀντικρύζεται συνηθισμένα μ' ἓνα πρίσμα μπορεῖ ν' ἀντικρυστεῖ καὶ μ' ἓνα ἄλλο.

Ἡ συνέπεια αὐτῆς τῆς μεθοδολογικῆς - μεταφυσικῆς συνείδησης εἶναι οὐσιαστικὴ: ἀποτέλεσμά της δὲν εἶναι ὁ ἐκμηδενιστικὸς ἐκλεκτισμός, ἀλλὰ ἡ ἀπαίτηση τῆς συνειδητότητος, ἡ διάσωση τῆς ἀλήθειας τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας· ὁ στοχασμός δὲν μεταμορφώνεται σὲ δόγμα ἢ φανταστικὴ αὐθαιρεσία, ἀλλὰ δουλεύει οὐσιαστικὰ καὶ ἀναλύει συνθετικά, ξέροντας πὼς τὸ μέρος εἶναι τμῆμα τοῦ ὅλου καὶ πὼς τὸ ὅλο εἶναι—δηλαδή μᾶς παρουσιάζεται σὰν νὰ εἶναι—ἀντιθετικὰ οἰκοδομημένο.

Συχνά, οἱ ἀντινομίες τοῦ καθαροῦ καὶ τοῦ πραχτικοῦ λόγου παύουν νὰ εἶναι στοιχεῖο ζωῆς καὶ πάρα πέρα ἀνάπτυξης, καὶ γίνονται στοιχεῖο θανάτου: ἐκφράζουν τότε, ὄχι τὴν πορεία τῆς ζωῆς πρὸς τὸ θάνατον, ἀλλὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ θανάτου μέσα στὴν ἴδια τὴ ζωὴ· ζωὴ σημαίνει πιά ἐδῶ ἐκ-μηδενισμένη ζωὴ, καὶ θάνατος, ἐκ-μηδενισμένος θάνατος. Κανένα φιλοσοφικὸ σύστημα δὲν μπόρεσε νὰ σταθεῖ ἀπόλυτα κλειστό, κλεισμένο στὸν ἑαυτό του· ἀντίθετα ἐκλείνε μέσα του ἀντιφάσεις καὶ ἀντινομίες, ποὺ γινόντουσαν σπέρμα ζωῆς ἢ σιωπῇ θανάτου.

III. α) Στὴν ἱστορία τῆς δυτικο-εὐρωπαϊκῆς μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς ἡ μηδενιστικὴ φιλοσοφικὴ τάση καὶ στάση παρουσιάζεται μετὰ τὴ δύση τῆς Προσωκρατικῆς ἐνότητος. Ἐκφράζεται κύρια ἀπὸ τὸ Γοργία, τὸ σκεπτικιστὴ σοφιστὴ, τὸ Διόγην, τὸν κυνικὸ, τὸν Ἡγησία, τὸν ἡδονιστὴ καὶ πεισιθάνατον, προδρογμούς καὶ ἐπιγόνους ἑνὸς κόσμου ποὺ πεθαίνει.

Στοὺς μοντέρνους χρόνους ὁ μηδενισμὸς ἀντικρύζεται ἀπὸ τὸν Hegel στὴ μορφή τῆς δυστυχισμένης συνείδησης, τὸν Kierkegaard στὴ μορφή τῆς ἀπελπισίας καὶ τῆς ἀγωγίας καὶ θεμελιώνεται ἀπὸ τοὺς Nietzsche, Spengler, Heidegger. Βασικοὶ ἄξονες στὴ θεώρηση τῆς πραγματικότητος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ στέκονται οἱ Marx καὶ Freud.

β) Τὰ φιλοσοφικὰ λεξικά προτείνουν ὀρολογικοὺς διαχωρισμούς ἀνάμεσα στὸν γνωστοθεωρητικὸ μηδενισμό (ὅπου ἐκμηδενίζεται ἡ δυνατότητα ὁρθῆς γνώσης: σοφιστικὴ καὶ σκεπτικισμός), τὸ μεταφυσικὸ μηδενισμό (ὅπου ἐκμηδενίζεται ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου), τὸν ἠθικὸ μηδενισμό (ὅπου ἐκμηδενίζονται οἱ ὑπάρχουσες δυνατότητες σωστῆς ζωῆς: ἀμοραλισμός), τὸν κοινωνικοπολιτικὸ μηδενισμό (ὅπου ἐκμηδενίζεται ἡ κοινωνικοπολιτικὴ ὁργάνωση: ρωσικὸς μηδενισμὸς καὶ ἀναρχισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα).

Αὐτὲς ποὺ λείπουν ὅμως κύρια εἶναι οἱ οὐσιαστικὲς διακρίσεις. Ἡ μελαγχολία, σὰν συναισθηματικὴ κατάσταση, ἀπέχει πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν μηδενιστικὴν θεώρηση· ὁ πεσσιμισμὸς εἶναι μιὰ φθηνὴ ἐκτίμηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν πραγμάτων, ἓνα μείγμα ψυχικῆς διάθεσης καὶ ἰδεολογικοῦ κριτηρίου· ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς δὲν ἐπιδέχονται καμμιὰ ριζικὴ θεμελίωση. Ἡ ἄξια μορφή τῆς θεώρησης τῶν κόσμων, ποὺ περιέχει τίς στιγμὲς τῆς ἄρνησης, εἶναι ἡ τραγικὴ κοσμοθεωρία, ποὺ κρατᾷ ὁρθάνοιχα τὰ μάτια πρὸς τὸν ὑπάρχοντα μηδενισμό, χωρὶς ὅμως ἢ ἴδια νᾶναι μηδενιστικὴ, γιὰτὶ τότε δὲν εἶναι. Ἄν ὁ κυνισμὸς

μπορεί να υποδείχνει το πλήγωμα του τραγικού από το μηδενιστικό, τότε ίσως είναι προ-μεταφυσικός, αν μένει απλά και μόνο κυνισμός, τότε είναι καιροσκοπικός και νόθος.

γ) 'Η μηδενιστική θεώρηση του υπάρχοντος μηδενισμού ξεκινάει από ένα θετικά δοσμένο: το δοσμένο αυτό το εκτιμάει θετικά, τότε ξεπέφτει ή ίδια στο μηδενισμό ή το αντικρύζει αρνητικά, παραδεχόμενη την ύπαρξη, αλλά όχι και την ουσία του, και έτσι προσπαθεί να το ξεπεράσει. Οι σχέσεις του αρνητικού με το θετικό είναι διαλεκτικές και το σύνολο που χωρίζει το μηδενιστικό από το εκμηδενιζόμενο και εκμηδενιστικό, κινητό.

Άρα η φιλοσοφική θεώρηση του μηδενισμού, που δεν μπορεί και η ίδια, εξ αιτίας της ίδιας της φύσης και της ιστορίας της θεωρίας και των πραγμάτων, παρά να είναι και μηδενιστική (τμηματικά τουλάχιστον), πρέπει να περιέχει τη μεταφυσική της αυτοκριτική (και βοηθητικά και την ψυχολογική και την κοινωνιολογική της αυτοσυνείδηση και αυτοκριτική).

Υπεύθυνη σοβαρότητα χρειάζεται στην καθαρότητα της ματιάς: το μηδέν δεν βρίσκεται οριστικά τοποθετημένο στη μιὰ μεριά ή την άλλη' μηδενιστικός μπορεί να είναι ο αναρχισμός, μηδενιστικός μπορεί να είναι και ο απολυταρχισμός.

Η διάσταση λοιπόν αυτής της ματιάς είναι αναγκαστικά κεντρόφυγη και κεντρομόλα' η ίδια είναι πρόβλημα — και μάλιστα δραματικό' σε ένα ορισμένο επίπεδο ύψους γίνεται τραγική. Η ματιά αυτή θέλει να συλλάβει την προβληματικότητα του κάθε πραγματικού.

Τι απάντηση μπορούμε να δώσουμε στο πρόβλημα: ο (θεωρητικός) μηδενισμός είναι θεωρία (κοσμοθεωρία, βιοθεωρία), γνώση, στάση, ιδεολογία, διάθεση; Στην ερώτηση αυτή δεν χωράει μονολιθική απάντηση: χώρος των ερωτήσεων είναι ο χώρος του, με την ψυχή του ζει το θάνατο, η ίδια του η στάση είναι αντιφατική και στο χρόνο της γνώσης ξέρεi πως ποτέ το μέρος δεν είναι όλο. Ο τέτοιος μηδενισμός είναι στρώμα της συνείδησης, πτυχή της ψυχής, βλέμμα της ματιάς, όροφος και σκάλα της οικοδομής' θέτει το πρόβλημα των σχέσεων του πιθανού με το

αναγκαίο, το πρόβλημα των σχέσεων της προοπτικής της δυνατότητας με την όπτική της πραγματικότητας. Στην κραυγή του Brandt «όλα ή τίποτα», απαντάει ο Peer Gynt: ποτέ και πουθενά δεν συναντάμε το όλο και ποτέ και πουθενά δεν αντιμετωπίζουμε το τίποτα.

IV. Σαν άνθρωποι μπορούμε σε ορισμένες στιγμές να στραφούμε προς τη ζωή ή το θάνατο, δηλαδή μπορεί ή ο θάνατος ή η ζωή να μās δώσει το πρόσταγμα. Αν διαλέξουμε (δηλαδή εκλεγούμε από) το δρόμο της ζωής, τότε θα τον βαδίσουμε' το να εκλέξουμε το θάνατο σημαίνει να πεθάνουμε. Πάντως θα έχουμε ζήσει και θα πεθάνουμε στο όνομα της ζωής. Για το δογματικό, και ως πούμε ριζικό αρνητή της ζωής, δεν υπάρχει παρά ένα δυνατό κλείσιμο του προβλήματος: η αυτοκτονία. Γι' αυτόν όμως που θα ζήσει τη ζωή του — ως το κάποιο τέλος της, ή οσότου του ξανατεθεί, αμείλιχτα, το πρόβλημα, το να ζήσει τη ζωή του έχει ουσιαστικώτατη σημασία, έστω και αν θέτοντας το ερώτημα της σημασίας δεν μπορεί να του δώσει καταφατική απάντηση και σκοντάφτει διαρκώς πάνω στο μηδενισμό.

Από τη στιγμή λοιπόν που θα ζήσουμε τη ζωή μας, το θετικό και το αρνητικό βρίσκονται συμπλεγμένα, και είτε αδρανήσουμε είτε πράξουμε, είτε στοχαστούμε είτε αισθανθούμε, πάντως η ύπαρξή μας θα παρουσιάζει μιάν αδιάσπαστη αποσπασματική ένότητα μορφής και περιεχομένου. Ο ριζικός μηδενισμός (ή ριζική αποκοπή από κάθε ρίζα και ριζικό) είναι τελείως αδύνατος, γιατί θα μās έκανε να παύουμε να υπάρχουμε' αυτό δεν σημαίνει πως αξιώτερος είναι ο εκλεκτικός μηδενισμός, ο οποίος πάλι εκμηδενίζεται, όχι από το μηδενισμό, αλλά από την εκλεκτικότητα. Ο δρόμος της θέας το υ μηδενός δεν μένει βατός και ανοιχτός;

Υπάρχοντας σ' αυτό τον κόσμο, ζώντας με ανθρώπους, σε ιστορικές στιγμές και εποχές, ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να κλείνει μέσα του το μηδενισμό, σαν τμήμα του όλου, σαν πόθο ολότητας, σ' αμερικόν φώτισμα του συνόλου, στη σφαίρα εκείνη που δεν είναι ούτε απόλυτη αρχή, ούτε απόλυτο τέλος.

Οἱ ἀντινομίες καὶ οἱ ἀντιφάσεις πρέπει θαρραλέα ν' ἀντι-
κρούονται καὶ ν' ἀντιμετωπίζονται, καθὼς καὶ οἱ βαθμοί, οἱ το-
μεῖς καὶ τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς, τῆς συνείδησης καὶ τῆς ἀλήθειας.
Ἡ διαλεκτικὴ περιέχει τὴν ἄρνηση, ἀλλὰ δὲν γίνεται ἀναγκαστι-
κὰ ἐκμηδενιστικὴ, γιατί ὑπάρχει καὶ τὸ καὶ καὶ τὸ δὲν καὶ
τὸ παρὰ καὶ τὸ μετὰ, ποὺ συμπλέκουν τὶς σχέσεις τους
μὲ τὶς ἤδη συμπλεγματικὲς σχέσεις τοῦ ναὶ καὶ τοῦ ὄχι.
Γόνος εἶναι ὁ Ἡράκλειτος, ἐπίγονος ὁ Κρατύλος.
Ἄμα δεχτοῦμε τὸν ὀξὺ ἀέρα τοῦ ἀέναου προβληματισμοῦ, τότε
παραδεχόμεστε τὸ σκαλοπάτι τοῦ μηδενισμοῦ, προσπαθοῦμε ν'
ἀνεβοῦμε καὶ ἄλλα σκαλιὰ τῆς σκάλας, καταλαβαίνοντας καὶ κρί-
νοντας, κρίνοντας καὶ καταλαβαίνοντας.

Ὁ μηδενισμὸς τῆς γενικώτερης ὅσο καὶ τῆς καθημερινῆς
ζωῆς δὲν ἐξαντλεῖ ποτὲ τὰ ὅρια καὶ τὴ σημασίαν τῆς ζωῆς: ἕνας
κόσμος, δὲν εἶναι ποτὲ ὁ μόνος. Τὰ μηδενιστικὰ φαινόμενα συ-
ναντιοῦνται μὲ τὸ μηδενιστικὸ πρῶμα, ἡ κριτικὴ τοῦ μηδενισμοῦ
μὲ τὴ μηδενιστικὴ κριτικὴ—ἀκόμα ὅμως καὶ ἡ ἴδια ἡ αὐτοκρι-
τικὴ δὲν ἀποτελεῖ τελευταῖο σκαλοπάτι· ἴσως ὑπάρχει πέρα ἀπὸ
τὴ «δυστυχιμένη συνείδηση», πέρα ἀπὸ τὴν ἀπελ-
πισίαν, μιὰ δυνατότητα ζωῆς καὶ φιλοσοφίας.

Ἡ κριτικὴ καὶ συστηματικὴ ἐνοποίηση ὅλων τῶν ὑπαρχόν-
των μηδενιστικῶν φιλοσοφημάτων δὲν εἶναι παρὰ ἕνα πρῶτο
βῆμα· ἡ συνειδητοποίηση ὅλων τῶν σημερινῶν μηδενιστικῶν
στοιχείων, ἕνα δεύτερο· ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ πραγματικὴ
πορεία καὶ ἡ ἀναζήτησις τοῦ προσανατολισμοῦ: πορεία υπεύθυ-
νη καὶ ὄχι ἀδιάφορη, αὐστηρὴ καὶ μὲ ἀνοιχτὰ κριτήρια.

Τὴ χαρακτηρίζει τὴν οὐσίαν ἑνὸς προβλήματος; ἡ δυνατότη-
τα νὰ ἀνακαλυφθοῦν ὁ ἢ οἱ ἄγνωστοι Χ, ξεκινώντας ἀπὸ ὀρι-
σμένα στοιχεῖα, ἢ ἡ ἀδυνατότητα τῆς λύσης; Τελειωτικὴ λύση
δὲν δόθηκε ὡς σήμερα σὲ κανένα πρόβλημα. Καὶ μὲ τὶς ὑπάρ-
χουσες ἴσως, γιὰ τοὺς, ἃς ποῦμε, ἀθάνατους, λύσεις, δὲν ἐπικoi-
νωνοῦμε ἅμεσα ἑμεῖς οἱ θνητοί. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς
δὲν ὑπάρχουν λύσεις: πολλὰς ἀπαντήσεις μπορεῖ ν' ἀντιστοι-
χοῦν στὸ ἴδιο πρόβλημα. Ὁ χωροχρόνος τῶν ἀπαντήσεων πρέ-

πει νὰ μείνει ἀνοιχτός, γιατί ὑπάρχει ἕνα δικαίωμα στὴν ἀλή-
θεια καὶ ἕνα δικαίωμα στὴν πλάνη· ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐμφάνισις
μιᾶς προβολῆς στὴ μορφὴ «πρόβλημα» προδίνει μιὰ ὀρισμένη
ἐξάντλησις τῆς πρωταρχικώτερης ἔντασης. Ἐπὶ μέρους κατάφα-
ση δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ συνολικὴ ἀναγνώρισις, τμηματικὴ
ἀναίρεσις δὲν θέλει νὰ πεῖ ὁλοκληρωτικὴ ἄρνησις.

V. Ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ντοκουμέντα μαρτυροῦν: γιὰ τὴ
δυσσαμονία ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμοῦμε καὶ θέλουμε καὶ
αὐτὸ ποὺ ἐκπληρώνουμε καὶ πραγματοποιοῦμε, γιὰ τὴν ἀποτυ-
χίαν τῶν ἀνθρώπων προσπάθειων, γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ
θανάτου στὴ Φύση καὶ στὴν Ἱστορίαν, γιὰ τὴν προοπτικὴ ὑπαρ-
ξῆς τοῦ θανάτου ἀκόμα πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ στιγμὴ τοῦ θανά-
του. Ὁ μῦθος τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα τῶν ἀρχαίων προβάλλει σ' ἕνα
παρελθὸν μιὰ κατάστασις ποὺ ποτὲ δὲν ὑπῆρξε σύγχρονη καὶ ὅλοι
οἱ θρησκευτικοὶ καὶ κοινωνικοπολιτικοὶ μῦθοι προβάλλουν σ'
ἕνα μέλλον, τὴν ὑπέρτατη εὐτυχίαν. Τὸ σύμβολο τοῦ χαμένου πα-
ραδείσου καὶ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα μᾶς δείχνουν τοὺς δυὸ
τόσο πραγματικοὺς δρόμους ποὺ βαδίζει τὸ ἀνθρώπινο δράμα:
τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν ἐρωτικὴ τραγωδίαν.
Ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ θεωρεῖ θεϊκὴ τὴν καταγωγὴν του, δὲν
μπορεῖ ὅμως οὔτε νὰ σταθεῖ σὰν ἄνθρωπος, οὔτε νὰ γίνῃ θεός.

Κάθε μεγάλῃ σκέψῃ, καὶ γενικώτερα ἐκφρασῇ, ἦταν τραγι-
κὴ καὶ κάθε φιλοσοφία ποὺ ἔτεινε πρὸς τὴν ὁλότητα ἐπαιρνε αἰ-
ματηρὰ συνείδηση πὼς δὲν συναντοῦσε παρὰ τ' ἀποσπάσματα τῆς
ὁλότητος· τέλος, ἔπεφτε καὶ ἡ ἴδια, σὰν τμηματικὴ μόνον ἀλήθεια
ποὺ ἦταν. Ἡ ἀντίθεσις ἀνάμεσα στὴν ἐνότητα καὶ τὴν πολλα-
πλότητα, ὅσο καὶ νὰ γίνεται διαλεκτικὴ, μένει πάντα τραγικὴ.—
Οἱ ἄνθρωποι ὅμως ἀνθίστανται καὶ ἀμύνονται: μὲ τὴ ζωὴ καὶ
μὲ τὸ θάνατο, τὴ σκέψιν καὶ τὴν πράξιν, τὸν ἔρωτα καὶ τὸ μῖσος.
Οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ διασκεδάσουν = νὰ διασκορπίσουν τὴν
ἀγωνίαν τους.

Καμμιά ἀνθρωπολογία καὶ καμμιά θεώρησις τῆς ἱστορίας
δὲν μπορεῖ ν' ἀγνοήσει τὴν τριπλὴ οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου: τὸ
ἐνστικτο τῆς ζωῆς—ἡ αὐτοσυντήρησις, τὸν κάνει νὰ

παλεύει για ν' αποσπάει αγαθά από τη Φύση, ν' αναπτύσσει τεχνική, οικονομία και πολιτική, δηλαδή 'Ιστορία' τὸ γένε-
τ ή σ ι ο ἔ ν σ τ ι κ τ ο—ἡ ἀναπαραγωγή, τὸν σπρώχνει νὰ συ-
ναντιέται μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, νὰ ἐρωτεύεται, νὰ διαιωνίζει τὸ
γένος· τὸ ἔ ν σ τ ι κ τ ο τ ο ὕ θ α ν ά τ ο υ—ἡ πρωταρχικὰ
βασικὴ ἀγωνία, τὸν μαθαίνει νὰ καταστρέφει καὶ νὰ αὐτοκατα-
στρέφεται, νὰ ὑπερβαίνει (transcender) τὴν ἀμεσότητα, τὸν ὁδη-
γεῖ πρὸς τὴ μεταφυσική, τοῦ ἀνοίγει καὶ τοῦ κλείνει τὰ μάτια
στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο—τὸ δικό του, καὶ τὸ θάνατο ἢ τὴν
ἐξόντωση τῶν ἄλλων.

Ἄν τὸ ἀνικανοποίητο εἶναι διαρκές, διαρκὴς εἶναι ἐπίσης
ἡ προσπάθεια τῆς ἱκανοποίησης. Ὁ θάνατος βρίσκεται καὶ πίσω
μας καὶ μέσα μας καὶ μπροστά μας. Ἀνῆκει σὲ μᾶς καὶ στοὺς
ἄλλους. Τὸν ἐπιβάλλουμε καὶ μᾶς ἐπιβάλλεται. Ζοῦμε τὸ Χρόνο,
ἀλλὰ ὁ Χρόνος μᾶς ὑπερβαίνει. Πάντως: δὲν μπορούμε νὰ σκε-
φτοῦμε ἢ νὰ αἰσθανθοῦμε πεισιθανάτα ἢ μηδενιστικά παρὰ σὰν
ζωντανοί.

Βασικὸς ἄξονας στὴ θεωρία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ
ὑπῆρξε ὁ F r e u d. Θέτοντας τὶς βάσεις μιᾶς ἀνθρωπολογικῆς
ἀναλυτικῆς, ἀνέλυε τὸν ὑπάρχοντα μηδενισμό καὶ σύγχρονα ἀνοι-
γε τὸ δρόμο σ' ἓναν ἐπερχόμενο, διαφωτιστικὸ καὶ ἰσοπεδωτικὸ.
Ἡ ἀγωνία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ἐνστικτα τοῦ θανάτου
καὶ ὁ πολιτισμὸς πηγὴ δυστυχίας, κηρύσσονταν πραγματικότη-
τα, μεταφράζονταν σὲ θεωρία, καὶ ἡ θεωρία μὲ τὴ σειρά τῆς πρα-
γματοποιούσε τὰ ἀξιώματά της.

Ὁ ἐρωτικὸς μηδενισμὸς ἐκφράζει τὴν ἀδυναμία τῶν ἀνθρώ-
πων νὰ πληρώσουν ἐρωτικὰ τὴ ζωὴ τους, διαλυμένος ἀπὸ τὴ
σύγκρουση τῶν κεντρομόλων καὶ τῶν κεντροφύγων δυνάμεων,
ἐνῶ ὁ σεξουαλισμὸς γίνεται πρόβλημα. Ὁ ἄντρας, ἡ γυναίκα καὶ
τὸ παιδί, δύσκολα αὐτοαναγνωρίζονται καὶ ἑτεροαναγνωρίζονται,
καὶ ἀκόμα πὺλ δύσκολα πραγματοποιοῦνται.

Ἡ χαρὰ φαίνεται σὰν μιὰ ἀπροσπέλαστη ἰδεατὴ πραγματι-
κότητα: καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὴν τέχνη. Κεντρικὴ καὶ πρωταρχικὴ
θέση στὴν ψυχὴ κάθε ἀνθρώπου κατέχει ἡ ἀγωνία ἢ ἀγω-

νία συγκροτεῖ τὸν ἀνθρώπο. Συνεπῶς καὶ κάθε ἀνθρωπολογικὴ
θεώρηση πρέπει νὰ θεωρήσει τὴν ἀγωνία. Ἡ ἀγωνία αὐτὴ
σπρώχνει τὸν ἀνθρώπο τόσο πρὸς τὴν ποιητικὴ ζωὴ καὶ σκέψη
ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἐκμηδενισμένη ὑπαρξή.

Ἡ λύση συνεχείας, τὸ χάσμα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς
ιδέες καὶ τὶς πραγματικότητες, τὰ σχέδια καὶ τὶς ἐπιτεύξεις, τὸ
χθές, τὸ σήμερα καὶ τὸ αὔριο, τὸ ἐδῶ καὶ τὸ ἐκεῖ, τὴν ἐλπίδα
καὶ τὴν ἀπελπισία, τὴν ἀναμονὴ καὶ τὴν ἀπογοήτευση, τὸ πρέπει
καὶ τὸ εἶναι, τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ, κορυφώνεται στὶς
βασικὲς ἀντιθέσεις ψυχῆς καὶ σώματος, νοῦ κι αἰσθήσεων, πνεύ-
ματος καὶ ὕλης. Ὁ δυϊσμὸς βέβαια μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ὑπερ-
νικηθεῖ, ἡ τραγικότητα ὅμως τῆς ἀντινομίας δὲν γίνεται νὰ
νικηθεῖ.

Δυστυχησμένος ψυχισμὸς καὶ δυστυχημένη συνείδηση ἐπι-
κοινωνοῦν, ἀλλὰ καὶ διαφέρουν. Μιὰ θεωρητικὴ συνείδηση, ἔστω
καὶ ὑποτεινόμενη ἀπὸ ἓναν καθοριστικὸ ψυχισμό, μπορεῖ νὰ ξε-
περάσει τοὺς ἐπὶ μέρους προσδιορισμούς, καὶ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν
ὁλότητα τῆς ψυχῆς· ἔτσι μπορεῖ νὰ παρουσιαστῇ τὸ φαινόμενο
μιᾶς μετα-δυστυχησμένης ψυχῆς ποὺ νὰ ἐκφράζεται σὲ μιὰ τρα-
γικὴ συνείδηση. Ὁ τμηματικὸς λοιπὸν ψυχικὸς προσδιορισμὸς
δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θεωρητικὸ πεδίο· ψυχικοὺς προσδιορισμοὺς ἔχουν
ὅλοι, θεωρητικὸ πεδίο λίγοι. Δυστυχησμένους ψυχισμοὺς συναν-
τᾶμε συχνά· αὐτὸ ποὺ εἶναι δύσκολο εἶναι ἡ ἐξύψωσή τους σ' ἓνα
ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ ἐπίπεδο ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ὀπτιμιστικὸ,
οὔτε πεσιμιστικὸ, ἀλλὰ τραγικὸ.

Οἱ τυπικώτερες μορφὲς τοῦ μηδενισμοῦ συναντιοῦνται γε-
νικώτερα στοὺς σχιζοφρενικοὺς (ἀποσχισμένους ἀπὸ τὸν Κόσμο)
καὶ εἰδικώτερα στοὺς παρανοϊκοὺς (ἀποσχισμένους ἀπὸ τὸ Νοῦ).
Ἀντίθετα πάλι, ὁ μηδενισμὸς μπορεῖ νὰ καταλήξει στὴν παρα-
φροσύνη καὶ τὴν αὐτοκτονία.

VI. Πραγματικὴ καὶ θεωρητικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ μη-
δενισμοῦ στὴν Ἱστορία. Μιλᾶμε γιὰ «Εὐρωπαϊκὸ Μηδενισμό»,
ἀπὸ τότε ποὺ ὁ N i e t z s c h e κήρυξε τὴν προφητεία του.
Ἐἴτε ἀρχίζει ἡ εὐρωπαϊκὴ Δύση μὲ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ

Ρώμη και περνώντας απ' τὸ Χριστιανισμό καὶ τὸ Μεσαίωνα φτάνει στὴ μοντέρνα Εὐρώπη καὶ Ἀμερικὴ καὶ κατὰ προέκταση καὶ Ρωσία, εἴτε ἀρχίζει σὰν Εὐρώπη γύρω ἀπὸ τὸ 1000 μ.Χ. περίπου μὲ τὸ Ρωμανικὸ καὶ Γοτθικὸ πολιτισμὸ, πάντως ἡ προβληματικὴ τῆς προοπτικῆς τῆς πρὸς τὰ μπρὸς πορείας μένει ἀνησυχητικὴ. Εἶναι γεγονὸς πὼς ὅλοι οἱ πολιτιστικοὶ κύκλοι τῆς παγκόσμιας ἱστορίας πέθαναν μιὰ μέρα. Ὁ δικός μας ζεῖ ἀκόμα: ζεῖ ὅμως τὴ ζωὴ του ἢ τὸ θάνατό του; Τὴν προφητεία τοῦ Nietzsche τὴν εἰδίκευσε ὁ Spengler καὶ ἀπὸ τότε τὸ πρόβλημα τῆς πιθανῆς «Δύσης τῆς Δύσης» πρέπει νὰ βρῖσκεται στὴν ἡμερησία διάταξη. Βέβαιη γνώση δὲν εἶναι ἐδῶ δυνατή. Τὰ τεκμήρια ὅμως μαρτυροῦν (ἂν καὶ ὄχι μονοσήμαντα): γιὰ τὴ φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἐξάντληση τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς δυτικῆς ἱστορίας. Ἔτσι ὁ μηδενισμὸς φαίνεται νὰ γίνεται πραγματικότητα, σ' ἓναν ἀπειλούμενο ἀπὸ θάνατο κόσμο: σὰν νὰ ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἡ οὐσία τῆς ζωῆς.

Στὸν οἰκονομικὸ χῶρο παίζεται τὸ οἰκονομικὸ δράμα. Naί, οἱ ἄνθρωποι κερδίζουν τὸ ψωμί τους μὲ τὸν ἰδρώτα τοῦ προσώπου τους: τὸ ψωμί ὅμως αὐτὸ δὲν προφταίνουν νὰ τὸ γευτοῦν. Δουλειὰ σημαίνει δουλεία καὶ παραγωγὴ ἀποξένωση.

Τὸ ρόλο ποὺ παίζει ὁ Fried στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ μηδενισμοῦ τὸν παίζει ὁ Marx στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ κοινωνιολογικὴ του ἀνάλυση ρίχνει φῶς στὸν ὑπάρχοντα οἰκονομικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ μηδενισμό, καὶ τὸ πρόγραμμά του ἀνοίγει ἴσως τὸ δρόμο σ' ἓναν νέο ἐπερχόμενο. Καὶ οἱ δύο μεγαλοφυεῖς γερμανοεβραῖοι «προφῆτες» θέλησαν νὰ σώσουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀνθρωπότητα, οἱ δύο ὅμως θετικές τους λύσεις ὁδήγησαν σὲ νέα ἀδιέξοδα.

Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἔχει γίνει πρόβλημα καὶ ἡ πολιτικὴ— «μοῖρα τῆς ἐποχῆς μας», κινεῖ ἀποξενωμένους ἀπ' αὐτὴν ἄνθρωπους. Ὁ ὑπάρχων ἱστορικὸς κόσμος δὲν βρῖσκει καμμιά δικαίωση καὶ τοῦ ἀντιτάσσεται ὄχι τὸ μεγάλο ναί, ἀλλὰ τὸ μεγάλο, ἢ συνήθως μικρό, ὄχι. Ὁ ὑποτιθέμενος ἢ καὶ πραγματικὸς νέος κόσμος δὲν ἀποτελεῖ παρὰ τὴ διαλεχτικὴ ἀντιστροφή τοῦ ὑπάρ-

χοντος, μιὰ ἄλλη ὄψη, δηλαδή, τῆς ἴδιας οὐσίας ἢ μὴ-οὐσίας.

Τεχνικὴ καὶ γραφειοκρατία, γραφειοκρατία καὶ τεχνικὴ, ἀποτελοῦν τὶς ὑψιστες δόξας ἰδέας καὶ ψυχῇ πραγματικότητας. Ὁ χωρισμὸς σ' ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἐκμεταλλεόμενους μένει πάντα μανιχαϊκός: ἢ οἱ ἐκμεταλλευτὲς εἶναι καὶ μένουν ἐκμεταλλευτὲς ἢ οἱ ἐκμεταλλεόμενοι γίνονται ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἐκμεταλλεύονται ἄλλους ἐκμεταλλεόμενους. Κάθε Κράτος εἶναι καὶ μένει τὸ Κράτος τῆς αἰσχυρικῆς τραγωδίας ποὺ μὲ σύμμαχο τὴ Βία σέρνει τὸν Προμηθεά ἐπὶ σκηνῆς.

Ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου μέσα σ' αὐτὸ τὸν καταπληκτικὸ σάλο ἀκτιβισμοῦ γίνεται ὀλοένα καὶ πρὸ παθητικῆς καὶ ἅμα εἶναι ἐνεργητικῆς, εἶναι πάλι παθητικὴ ὡς πρὸς κάτι τὸ γενικώτερο. Ὁ πόλεμος μένει ἡ δύναμη ποὺ κινεῖ τὴν ἱστορίαν «πᾶν ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται».

Κανένας θετικισμὸς δὲν πῆρε στὰ σοβαρὰ τὴν ἄρνηση καὶ δὲν εἶδε πὼς τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται καὶ ποὺ θέτουν οἱ ἄνθρωποι, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, ἀφοράει τὸ νόημα τῆς ζωῆς τους καὶ ζητάει τὴ δικαίωση τῆς διάβασης τῆς γέφυρας αὐτῆς ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ γέννα στὸ θάνατο.

Ἡ μοῖρα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο. Τὸ σύνολο αὐτὸ περιέχει ἅπειρα ἐπὶ μέρους κεντρικώτερα καὶ εἰδικώτερα προβλήματα: οἰκονομικά, ἐκπαιδευτικά, οἰκογενειακά κλπ. κλπ. Τὰ προβλήματα αὐτὰ ἀλληλοσυνέχονται, ἀλληλοσυμπλέκονται καὶ ἀλληλοκαθορίζονται ἔτσι ὥστε κανένα δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ μόνο του. Θὰ ἔπρεπε νὰ λυθοῦν λιγώτερο ὡς περισσότερο ὅλα μαζί, γιὰ νὰ μὴν στέκονται ἐμπόδιο οἱ ὑπάρχουσες καθυστερήσεις στὶς ἐπιχειρούμενες προωθήσεις, καὶ γιὰ νὰ μὴν δημιουργοῦνται καταστάσεις ποὺ νὰ παρεμποδίζουν τὴν πραγματοποίησιν τῶν εὐστοχῶν στόχων. Ἀντίθετα πάλι, φαίνεται πὼς καμμιά μεταρρύθμιση δὲν μπορεῖ ν' ἀγνοήσει τὸ εἰδικὸ βάρος τοῦ εἰδικοῦ ρυθμιζόμενου. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὅμως, ἡ γενικὴ καὶ δλόπλευρη λύση εἶναι περισσότερο μιὰ ριζικὴ ἀνθρωπινὴ ἀπαίτηση (παλιὰ ὅσο καὶ τὸ δράμα τῆς ἰδεατῆς πολιτείας), παρὰ μιὰ ἱστορικὴ πιθανότητα πραγματικότητας ἀπὸ τὴν ἄλλη,

τὸ νὰ τεθεῖ κάτι σὰν πρόβλημα ὑποδείχνει πὼς ἡ κινητήρια δύναμη ποὺ δίνει ἀπάντηση ἔχει λείψει, καὶ ἔτσι οὔτε στὸ ἐρώτημα μένουμε, οὔτε λύση ἐπιδεχόμαστε, ἀλλὰ ζητᾶμε διευθέτηση.

Μηδενισμὸς σημαίνει: πὼς ἡ ὁρμὴ τῆς μεταφυσικῆς πρωταρχικότητος ἔχει σιγήσει καὶ πὼς ἡ παντοκυριαρχία τῆς φυσικῆς δείχνει πὼς δὲν στηρίζεται παρὰ σὲ μιὰ ἀναποδογυρισμένη, ἄψυχη, ἐπίπεδη κι ἀντιμεταφυσικὴ μεταφυσικὴ· αὐτὴ ἡ «φυσικὴ» ἀρνεῖται τὴ μεγάλη μεταφυσικὴ καὶ συχνὰ χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, πραγματοποιεῖ τὴν πιὸ χοντροκομμένη. Ὑπάρχει ὁμως καὶ μιὰ ἄλλη ἀλήθεια: οὔτε ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀμερικὴ—ἀκόμα καὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τὴ Ρωσία, δὲν καλύπτουν τὶς ἱστορικὲς τύχες τῆς ἀνθρωπότητος· ὅσο καὶ νὰ θέλουν νὰ κάνουν τὸ ρυθμὸ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας νὰ χτυπήσει σύμφωνα μὲ τὸ δικό τους, τὸ Σύμπαν καὶ ἡ Ἱστορία τὶς ξεπερνάει.

VII. Ὁ μηδενισμὸς χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τῶν θεῶν καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ζήσει χωρὶς θεοῦ ἢ νὰ γίνεαι θεός. Τὸ πρόβλημα τοῦ ξεπεράσματος τοῦ ἀνθρώπου μένει ἀνοιχτὸ καὶ πολυσήμαντο. Τὸ συνδετικὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα ποὺ ἐνώνει γενεὲς κι ἀνθρώπους, ἀνθρώπους κι ἀνθρωπότητα, ἔχει σπάσει, καὶ ἡ ζωὴ δὲν εἶναι πιά πλαισιωμένη καὶ δικαιωμένη. Ἡ μεταφυσικὴ καὶ ὁ μύθος δὲν δίνουν ἀπαντήσεις, οὔτε τὸ μαντεῖο χρησμούς, καὶ ἡ θεωρητικὴ καὶπραχτικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μένει ἔτσι ἀπογυμνωμένη, μὲ τὸν πόθο καὶ τὴν ἀπειρὴ νοσταλγία ἐνὸς περιέχοντος, ἐνὸς καλύμματος.

Ἡ ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν ἔχει θρυμματιστεῖ, καὶ εἴτε μένει τυπικὰ στὴ θέσση της, εἴτε ἀνατρέπεται βίαια. οὐσιαστικὰ εἶναι μὴ οὐσιαστικὴ. Τὸ ἦθος δὲν συναντιέται μὲ τὸ δαίμονα. Ξέρουμε πὼς ὅλα εἶναι βατὰ καὶ ὑπερβατὰ καὶ βαδίζοντας αὐτὸ τὸ δρόμο δυσκολώτατα συναντᾶμε τὴν ὑπερβατικότητα (transcendence). Ἀξία καὶ ἀναξία, οὐσία καὶ μὴ-οὐσία δὲν ὀρχηστρώνονται, ἀλλὰ κακοφωνοῦνε. Τὸ πρόβλημα τοῦ κριτήριου ἀναποδογυρίζεται, γίνεται κριτήριο τοῦ προβλήματος καὶ μένει ἔτσι ἀναποδογυρισμένο.

Τὸ δράμα τῆς ἠθικῆς εἶναι ὅτι μέσα στὸν ἱστορικὸ καὶ ἀνθρώπινο χῶρο δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ σταθεῖ σὰν ἠθικὴ, οὔτε νὰ ξεπεραστεῖ. Ἡ πάλι ἀνάμεσα στὸν ἀσκητικὸ, εὐνουχιστικὸ καὶ φαρισαϊκὸ της χαρακτῆρα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μὲ τὸν ἐκμηδενιστικὸ ἐλευθεριασμό, ἀπὸ τὴν ἄλλη, σχεδὸν δὲν βρίσκει πραγματικὸ στίβο.

VIII. Ἐνα αἰσθητικὸ νεῦρο διαπερνάει τὴ θεώρηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ. Τὸ αἰσθητικὸ αὐτὸ νεῦρο, ποὺ πρόπει νὰ ὑπάρχει, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ δραματικὴ ἐποπτεία, σὲ μιὰ ἀποψη γλυπτικὴ—ποὺ φωτίζει τοὺς ὄγκους, μουσικὴ—ποὺ τονίζει τοὺς ἦχους, ζωγραφικὴ—ποὺ διακρίνει τὰ χρώματα. Ποιητικὰ ξανασκέπτεται ὁ ἀνθρώπος ἀναδημιουργικὰ τὴ μοῖρα του καὶ συλλαμβάνει τὴ μυθιστορηματικὴ πλοκὴ τῆς ζωῆς του, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Φιλοσοφία καὶ Τέχνη συγκοινωνοῦν ἄμεσα: ἡ δευτέρη ζωντανεύει κι ἐνσαρκώνει θέματα τῆς πρώτης καὶ πολὺ συχνὰ ὄχι σὰν χρονικὰ δευτέρη, ἀλλὰ σὰν πρώτη, ἡ πρώτη σκέπτεται καὶ θεωρητικεύει κέντρα τῆς δευτέρας.

Ὁ μηδενισμὸς ἐκφράζεται καὶ στὴν Τέχνη· σὲ κάθε μεγάλῃ, τραγικῇ ἢ ρωμαντικῇ τέχνῃ ἀντίθετα, κάθε ἀνούσια τέχνη εἶναι μηδενιστικὴ. Ἡ τραγικὴ τέχνη ἐκφράζει τὸ βασίλειο τοῦ μένους τῆς Ἀτῆς, τὰ διαδραματιζόμενα στὴν κοιλάδα τῶν δακρύων. Τὸ κεντρικὸ κωμικὸ στοιχεῖο τῆς ἀξίας κωμωδίας ἀντιστρέφει ἀπλῶς τὸ νόμισμα, κρατώντας ἀνοιχτὰ τὰ μάτια στὶς ὑφιστάμενες σχέσεις ρήγματος ἀνάμεσα στὸν Ἀνθρώπο καὶ τὸν Κόσμο.

Στὶς λεγόμενες δύσκολες στιγμὲς ξαπλώνεται ἡ ἀπαισιόδοξη λογοτεχνία (littérature poire), ποὺ εὐκόλα ξαντλεῖται· καὶ ἔτσι ἔχουμε τὸ φαινόμενο ἐποχῶν χωρὶς μεγάλη τέχνη, χωρὶς ἀξία λογοτεχνία, ποίηση, θεατρικὴ παραγωγή. Ἡ ἐκπολιτιστικὴ αὐτὴ ἐξάντληση προδίδει τὴν ἀδυναμία τῆς τέχνης νὰ θεμελιωθεῖ καὶ νὰ στεριωθεῖ εἴτε ρεαλιστικὰ εἴτε ὑπερβατικὰ, γιατί ἔχασε κάθε πραγματικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀτομικὴ καὶ ἱστορικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κοινότητος καὶ τῆς κοινωνίας.

Πολλὰ αἰσθητικὰ σύμβολα μᾶς δείχνουν τὸν ἀπομονωμένο ἀνθρώπο: εἴτε ἀπομονωμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία εἴτε μέσῃ

στην κοινωνία· και την κοινωνία που δεν θεμελιώνει σχέσεις επικοινωνίας. Ο άνθρωπος στενάζει κάτω απ' τη μοντέρνα του μοίρα, που εξακολουθεί να μένει μοίρα, παρ' όλο που δεν την παραδέχεται σαν τέτοια· (συνθλιμμένος μέσα στους αλληλοτεμνόμενους κύκλους των πραγματικοτήτων και των ατμοσφαιρών που το ξεπερνάει, μένει δίχως γη και δίχως οὐρανό, δεν κατορθώνει να κερδίσει την ένοποίηση της συνείδησής του, ούτε καν τη συνείδησή του).

Είρωνικά πάλι, το παιχνίδι μᾶς παρουσιάζει τα πολύπλοκα νήματα της ετερογένειας των μέσων και των σκοπών, την ψυχή που οι άλλοι την κάνουν παιχνίδι, το κωμικό πρόσωπο που έχει την άτυχη έμπνευση να παίρνει στα σοβαρά αυτά που οι άλλοι παίρνουν στ' άστεϊα και αντίστροφα.

Οι βόρειοι—ρωσοί και σκανδιναβοί (άν και όχι βέβαια μόνοι)—άγγιξαν με την τέχνη τους τη σωστή χορδή του προβλήματος. Οι Dostojewski και Rimbaud άκούμπησαν το δάχτυλό τους στους τύπους των ήλων. Και από μια δορισμένη στιγμή (που δύσκολα ορίζεται, αλλά φαίνεται σαν να κορυφώνεται στο δεύτερο ήμισυ του δέκατου ένατου αιώνα και προς το τέλος του), η ζωή των πιδόξων εκπροσώπων της ζωής γίνεται ένα τραγικό πρόβλημα. Δυο δρόμοι παρουσιάζονται άνοιγμένοι στοις ριζικώτερους ποιητές, στοχαστές, λογοτέχνες και καλλιτέχνες: ο δρόμος της παραφροσύνης και ο δρόμος της αυτοκτονίας· και τις όδους αυτές πορεύονται οι: Hölderlin, Nerval, Nietzsche, Strindberg, Van Gogh, Majakowski.... Έδω πια ύπαρξη-τέχνη-μυδενισμός και θάνατος δένονται σ' ένα αδιάσπαστο σύνολο.

Δεμένο το αισθητικό, στίς μεγάλες και οργανικές εποχές, με το μεταφυσικό, το θρησκευτικό, το ήθικό και το πολιτικό στοιχείο. Αργότερα έρχεται η κριτική ώρα που κάνει την τέχνη να θέλει να είναι αυτόνομη, ώρα που θα φέρει ίσως το προμήνυμα ενός πιθανού μη μέλλοντός της. Όταν το λυρικώτερο ποίημα, το αξιώτερο δράμα, ο άληθινά ωραιότερος πίνακας, η ουσιαστικώτερη μουσική, δεν κατορθώνουν να πληρώσουν τον άν-

θρώπο (ούτε τον παραγωγό ούτε τον καταναλωτή) εκπληρώνοντας έτσι την αποστολή τους, τότε πια οι σχέσεις του μηδενός με το άπειρο έχουν σπάσει και το μηδέν μένει μηδέν και το άπειρο άπειρο, δίχως καμιά δυνατή ανάμεσά τους επικοινωνία. Τότε λύνονται όλοι οι δεσμοί του ανθρώπου με τον έαυτό του, το έργο, τα έργα, τον κόσμο: η λύση της συνέχειας οδηγεί στο χάσμα, την αποξένωση, τη διάλυση.

ΙΧ. Ό,τι έχει ουσιαστική σημασία και άφοράει τον ευρωπαϊκό μυδενισμό, αυτό πρόκειται, ίσως, να ειπωθεί (έκφραζοντας σύγχρονα την πραγματικότητα και έγγραφόμενο σ' αυτήν) μελλοντικά· και έχει ειπωθεί από τους προφήτες, τους άναλυτές και τους φιλοσόφους του, αλλά και μένει να ειπωθεί. Γενικά, ό,τι γράφεται σχετικά, είναι δύσκολο νάχει βάρος και βάθος: οι αποσπασματικές αυτές σημειώσεις, που συγκροτούν το δοκίμιο αυτό, έχουν συνείδηση άπόλυτη του δοκιμαστικού τους χαρακτήρα, συνείδηση των ορίων τους· θάθελαν να μπορούσαν να τείνουν προς την ουσιαστικότητα. Από τη στιγμή εκείνη, που αποφασίζουμε να ζήσουμε, αντικρύζοντας θαρραλέα το όλο και το τίποτα, θα ζήσουμε αποφασιστικά τη ζωή μας, άνοιχτοι στον κίνδυνο, με έλπίδα και με άπελπισία, με το πρόσκαιρο και το αιώνιο· και θα πορευτούμε προς το θάνατο, ζώντας μόνοι και με τους άλλους, με έρωτα και μίσος, στην πόλη, στο βουνό και στη θάλασσα. Και θα δοκιμάζουμε πάντα να σκεφτόμαστε, ψύχραιμα και με πάθος, συστηματικά κι αποσπασματικά, φυσικά και μεταφυσικά.

X. Πρόταση του μυδενισμού είναι: όλα είναι σχετικά, προσδιορισμένα, ξεγησίμα, περαστικά, αντικαταστάσιμα, αδιάφορα. Και όπου η πρόταση αυτή δεν εκφωνείται, αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχει, πως δεν εκδηλώνει την ανούσία της ουσία. Ο ευρωπαϊκός μυδενισμός άγκαλιάζει σήμερα όλο το χώρο της εξαπλώσης του ευρωπαϊκού πνεύματος και της ευρωπαϊκής ύλης: το πνεύμα αυτό θεμελίωσε τη στάση ενός Έγώ άντιμέτωπου προς τον Κόσμο και θέλοντας να καταχήσει μεταφυσικά και τεχνοκρατικά το "Άπειρο, πλησιάζει επικίνδυνα προς το Μήδεν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ — ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ — ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

(Βασικά τὰ κείμενα τῶν Προσωκρατικῶν, Τραγικῶν, Ἱστορικῶν, Πλά-
τωνα, Ἀριστοτέλη καὶ Σκεπτικῶν, Στωϊκῶν, Ἐπικουρείων).

- G. W. FR. HEGEL, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.
W. DILTHEY, Weltanschauungslehre, Abhandlungen zur Philoso-
phie der Philosophie (Leipzig, Berlin, 1931).
K. JASPERS, Psychologie der Weltanschauungen (Berlin, 1919).
ZELLER - NESTLE, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (μετάφρ. Χ. Θεο-
δωρίδης, Ἀθήνα, 1942).
W. JAEGER, Paideia. Die Formung des griechischen Menschen (1ος
τόμος - Berlin, 1934, 2ος - 1944, 3ος - 1947).
HERM. DIELS, Fragmente der Vorsokratiker (5η ἐκδ., 3 τόμοι, Ber-
lin, 1934 - 1937).
FR. NIETZSCHE, Die vorplatonischen Philosophen.
— Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen.
— Die Geburt der Tragödie oder Griechentum und Pessi-
mismus.
JOHN BURNET, Early Greek Philosophy (4η ἐκδ., London, 1923).
P. - M. SCHUHL, Essai sur la formation de la pensée grecque. Intro-
duction historique à une étude de la philosophie plato-
nicienne (2η ἐκδ., Paris, 1949).
ABEL REY, La jeunesse de la science grecque (Paris, 1933).
W. JAEGER, The Theology of the Early Greek Philosophers (Ox-
ford, 1947).
J. - P. SARTRE, Les Mouches. Drame en trois actes.
M. HEIDEGGER, Der Spruch des Anaximander (σὺ βιβλίον τοῦ «Holz-
wege», Frankfurt, 1950).

- F. LASSALLE, Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos (Berlin, 1858).
- I. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος (Μεγ. Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια).
- M. SOLOVINE, Héraclite d'Ephèse (Paris, 1931).
- SHRI AUROBINDO, Héraclite (Lyon, 1951).
- K. REINHARDT, Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie (Bonn, 1916).
- HÖLDERLIN, Empedokles. Ein Trauerspiel in fünf Akten.
- ROMAIN ROLLAND, Empédocle d'Agrigente (Paris, 1931).
- K. MARX, Différence de la philosophie de la nature chez Démocrite et chez Epicure (γαλλ. μετάφρ.).
- P. NATORP, Platos Ideenlehre (2η έκδ. 1921).
- P.-M. SCHUHL, Platon et l'Art de son temps. Arts plastiques (Paris, 1933).
- M. HEIDEGGER, Platons Lehre von der Wahrheit. Mit einem Brief über den «Humanismus» (Bern, 1947).
- L. ROBIN, Aristote (Paris, 1944).

ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

- G. W. FR. HEGEL, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte.
- Phänomenologie des Geistes.
 - Grundlinien der Philosophie des Rechts.
 - Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften.
 - Vorlesungen über die Aesthetik.
- K. MARX, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie.
- Nationalökonomie und Philosophie.
 - Thesen über Feuerbach.
 - Deutsche Ideologie.
 - Manifest der kommunistischen Partei.
 - Zur Kritik der politischen Ökonomie.
 - Elend der Philosophie.
- FR. ENGELS, Der Ursprung der Familie des Privateigentums und des Staates.
- G. PLEKHANOV, Les questions fondamentales du marxisme (Edit. sociales, Paris, 1947).
- SÖREN KIERKEGAARD, Traité du desespoir.
- Le concept de l'angoisse.
 - Crainte et Tremblement.
 - Point de vue explicatif de mon oeuvre.

- FR. NIETZSCHE, Schopenhauer als Erzieher.
- Die fröhliche Wissenschaft.
 - Also sprach Zarathustra.
 - Zur Genealogie der Moral.
 - Jenseits von Gut und Böse.
 - Der Wille zur Macht.
 - Ecce homo.
- OSW. SPENGLER, Der Untergang des Abendlandes.
- SIGM. FREUD, Jenseits des Lustprinzips.
- Massenspsychologie und Ich-Analyse.
 - Das Ich und das Es.
 - Die Zukunft einer Illusion.
 - Das Unbehagen in der Kultur.
 - Abriss der Psychoanalyse.
 - Selbstdarstellung.
- ANNA FREUD, Das Ich und die Abwehrmechanismen.
- C. G. JUNG, Wandlungen und Symbole der Libido.
- EDM. HUSSERL, Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie.
- KARL JASPERS, Allgemeine Psychopathologie.
- Vernunft und WIDERVERNUNFT in unserer Zeit (Marx und Freud).
- MARTIN HEIDEGGER, Sein und Zeit.
- Kant und das Problem der Metaphysik.
 - Was ist Metaphysik?
 - Holzwege.
- J. P. SARTRE, L'Être et le Néant.
- L'Existentialisme est un Humanisme.
- M. MERLEAU-PONTY, Humanisme et Terreur.
- J. HYPPOLITE, Gènes et structure de la Phénoménologie de l'Esprit de Hegel (Paris, 1947).
- Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel (Paris, 1948).
- JEAN WAHL, Etudes Kierkegaardiennes (Paris, 1938).
- Le malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel (Paris, 2η έκδ. 1951).
 - Petite histoire de «l'existentialisme» (Paris 1947).
- Κ. ΣΤΡ. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, Ὁ Ἄνθρωπος καὶ ὁ Ἰσχυρὸς του. Ἱστορικὴ συνείδηση καὶ ἀνθρωπολογία στὸν XX αἰῶνα (Ἀθήναι, 1951).

Εἰσαγωγή
Προλεγόμενα